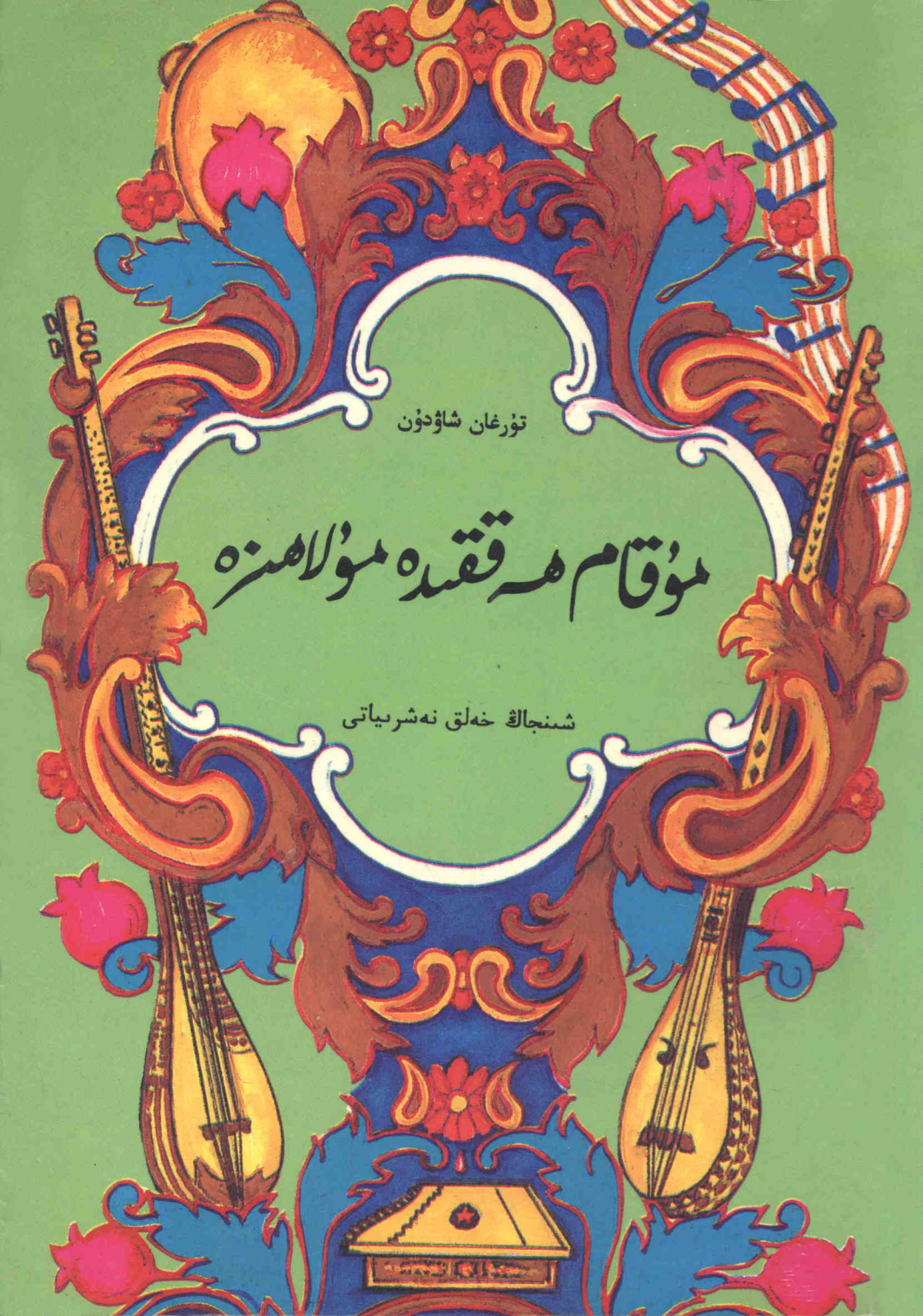

تۇرغان شاۋدۇن
مۇقام ھەققىدە مۇلاھىزە
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تۇرغان شاۋۇدۇن

مۇقام هەققىدە مۇلاھىزە

نەشرگە تەييارلىغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەتقىقاتىغا دائىر كىتابلار تەھرىر ھەيئىتى ئەزالىرىنىڭ ئىسملىكى

تۆمۇر داۋامەت (ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى)

مىجىت ناسىر (كاندىدات تەتقىقاتچى)

مەھەممەتئىمىن يۇسۇپ (تەتقىقاتچى)

مەھەممەت ئىسمائىل (ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى)

ئابدۇرېھىم رەجەپ (دوتسېنت)

ئوبۇل ئىسلام (ئالىي مۇھەررىر)

جاڭ خۇڭچاۋ (كاندىدات تەتقىقاتچى)

قەييۇم تۇردى (1-دەرىجىلىك يازغۇچى)

ئىمىن تۇرسۇن (ئالىي مۇھەررىر)

شەرىپدىن ئۆمەر (پروفېسسور)

مۇھەممەت زۇنۇن (پروفېسسور)

مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

لىيۇبىڭ (تەتقىقاتچى)

مۇھەممەتتېلى زۇنۇن (1-دەرىجىلىك دراماتورگ)

مەتروزى تۇرسۇن (1-دەرىجىلىك كومپوزىتور)

جۇجى (تەتقىقاتچى)

قىسقىچە مەزمۇنى

« مۇقام ھەققىدە مۇلاھىزە » ناملىق بۇ كىتاب ئەدەب تۇرغان شاۋۇ-دۇنىڭ ئۇزاق يىللىق ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا توپلىغان مول ئەمەلىي بىلىملىرىنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ .

مۇئەللىپ بۇ كىتابىدا ئۇزاق تارىخ ، كەڭ ئاممىۋىي ئاساس ۋە كۆپ قاتلاملىققا ئىگە ئۇيغۇر « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۇنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ يۇكسەك چوققىسىنى ئىگىلىگەن ئونۇبرسال يىرىك مۇزىكا ژانىرى ئىكەنلىكىنى ئىلمىي نەزىرىيىۋىي ئاساسلار ۋە تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق ناماياں قىلىدۇ ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ يىرىك مۇزىكا ژانىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش يولىدىكى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئۆزلۈكسىز ناماياں قىلىپ كەلگەن ئىجاتچانلىق روھىنى ئالاھىدە تىلغا ئالىدۇ .

مۇئەللىپ بۇ كىتابىدا يەنە « ئون ئىككى مۇقام » بارلىققا كەلتۈرگەن « ئون ئىككى مۇقام » لىشىش شەكىلىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن كەينى - كەينىدىن بارلىققا كەلگەن « تۇرپان مۇقاملىرى » ، « قۇمۇل مۇقاملىرى » ، «دولان مۇقاملىرى » قاتارلىق يەرلىك مۇقاملار ئۈستىدىمۇ ئالاھىدە توختىلىدۇ . بۇ مۇقاملارنىڭ « يەرلىك » دەپ ئاتىلىشىدا بۇ مۇقاملارنىڭ يەرلىك مۇزىكا بايلىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىنىڭ مۇھىم رول ئويناغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . مۇئەللىپ شۇ ئاساستا مىللىتىمىزنىڭ ئورتاق مۇزىكا بايلىقىنىڭ مەھسۇلى بولغان « ئون ئىككى مۇقام » نىمىزنىڭ مىلودىيە ، كۈي شەكلى ، رېتىم - ئودار ، تېكست ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرى ئۈستىدىمۇ توختىلىپ ، ئۇنىڭغا ژارىسلىق قىلىش جەريانىدىكى يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان رەتلەش ، تولۇقلاش ، لېنتىغا

ئېلىش خىزمەتلىرىدىكى ئىجادىي ئىزدىنىشلەر ئۈستىدىمۇ ئۆز مۇلاھىزىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

« مۇقام ھەققىدە مۇلاھىزە » ناملىق بۇ كىتاب شۇ خىل ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىتابخانىلىرىمىزنى ئۇيغۇر « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ شەكىللىنىش تارىخىي ، مەزمۇنى ، مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تونۇشتۇرىدۇ ، شۇنداقلا بۇ ھەقتە ئىلمىي ، نەزەرىيىۋى ئاساسقا ئىگە قىلىدۇ .

内容提要

《关于木卡姆的研究》这本书是土尔干·夏吾冬通过长期的收集整理而撰写的研究专集。

作者在这本书中，通过科学的理论根据和历史实事，阐明了具有悠久历史和群众基础的维吾尔音乐顶峰的十二木卡姆的音乐结构，并强调了我们的祖先在这优秀的音乐题材不断完善的历史过程中一贯的创作精神。

作者在这本书中还特别谈到了十二木卡姆形成以来先后产生的“吐鲁番木卡姆”，“哈密木卡姆”，“刀郎木卡姆”等地方木卡姆。这些木卡姆被称为“地方”木卡姆，反映了在形成这些木卡姆过程中，地方音乐财富起了重要作用。作者在这一基础上还谈到了维吾尔民族共同音乐财富的产物——十二木卡姆的旋律、歌曲形式、节奏、歌词应用方面的特点，以及近年来进行的整理、充实、录音工作上的积极探索。

“木卡姆研究”这本书以这些特点向读者介绍了维吾尔十二木卡姆形成的历史、内容、音乐结构方面的特点，具有科学性和理论的根据。

كىرىش سۆز

« شەرق مۇزىكىسىنىڭ گۈھىرى » دەپ ئاتىلىپ جاھاندا شۆھرەت قازانغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى مۇزىكىلىق تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدىغان چوڭ ھەجىمدىكى بۇيۇك بەدىئىي قامۇس.

ئون ئىككى مۇقامدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ئەجگۈشتەرىمز ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمزنىڭ روھىي دۇنياسىغا، ئىجتىمائىي ھاياتىغا، پىسخولوگىيىسىگە سىڭىپ كىرىپ، ئىجتىمائىي ھاياتنى بېيىتىدىغان، مىللىي غۇرۇرىنى، ئىقتىدارىنى نامايان قىلىدىغان، سەنئەت ھۇزۇرىنى ئاشۇرىدىغان قۇدرەتلىك مەنبۇى ئوزۇق بولۇپ كەلمەكتە.

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بۇ بىباھا مەدەنىي مىراسىمزنى قوتقۇزۇش، توپلاش-رەتلەش، تەتقىق قىلىش ۋە نەشىر قىلىش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى.

ئۇزاق مۇددەتلىك جاپالىق تەتقىقات ۋە ئىزدىنىش نەتىجىسىدە يېڭىدىن رەتلىنىپ تولۇقلانغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ لېنتىسى ۋە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ يېڭىدىن نەشىر قىلىنغان ئون ئىككى كىتابى تارقىتىلغاندىن كېيىن تەكرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى.

خەلق ئارىسىدا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىش ۋە سەھنىلەشتۇرۇش قىزغىنلىقى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۇرۇلدى.

جەمئىيتىمىز ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئۇستىدىكى تەتقىقات ۋە تونۇشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە، ئۇيغۇر ئون ئىككى

مۇقامغا دائىر ئون كىتابنى نەشرگە تەييارلىدى. بۇ كىتابلاردا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە يەرلىك مۇقاملارنىڭ شەكىللىنىش تارىخى، مۇقاملارنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى ۋە مىلودىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى بېيىتىش ۋە خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇشتا تۆھپە قوشقان مۇقامچىلار ھەر قەدەر ئەترابلىق، ئىلمىي ئاساستا تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، مۇقام ھەققىدىكى تەتقىقاتنىمۇ تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامغا دائىر كىتابلارنىڭ ئاپتورلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى ئىزدىنىشلىرى ۋە تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىشلىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان بەزى كۆز قاراش ۋە يەكۈنلەرنى يۇزدە يۇز توغرا دەپ مۇتلەقلەشتۈرۈۋېتىشكە بولمايدۇ. تەتقىقات، ئىلمىي مۇھاكىمە جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك شانلىق مەدەنىيىتى تارىخى جەريانىدا ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىپ، تولۇقلىنىپ كەلگەن. ئىشىنىمىزكى، مۇزىكا تارىخىمىزنىڭ بۇ ئۇلۇغ نامايەندىسى تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشىمىزنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ جاھان مەدەنىيىتى سەھنىسىدە پارلاق نۇر چاچىدۇ.

بۇ كىتابلار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا سوۋغا قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى

ئاپتوردىن

ئازادلىقتىن كېيىن باشلانغان قېزىش ، رەتلەش ، تولۇقلاشتىن ئىبارەت ئازغىنە كەم 40 يىللىق جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ئون ئىككى مۇقامنىڭ لېنتىغا ئېلىنىپ ، رادىئو ئارقىلىق جامائەتكە تولۇق ئاڭلىتىلىشقا باشلانغىنىغا ئۇچ يىلچە بولۇپ قالدى . بۇ جەريانىدا ئۇنىڭ تېكىستلىرىنى كۆرۈش ، بېكىتىش ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىم مېنى بۇ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسىمىز ئۈستىدە ئاز - تولا مۇلاھىزە قىلىپ بېقىشقا مەيدەكچىلىك قىلدى . مېنىڭ كەڭ كىتابخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچى بولغانلىرىم ئەنە شۇ مۇلاھىزىلىرىمنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى ، خالاس .

ئون ئىككى مۇقامدىن ئىبارەت بۇ مەدەنىي مىراسىمىزنى تەتقىق قىلىغاندا ، ئۇنىڭ بىزگە مەلۇم بولمىغان تەرەپلىرىنى قانداقتۇ يىللار شامىلى كۆمۈپ ئۆتكەن قوم ئاستىدىكى قالدۇقلىرىدىنلا ئەمەس ، بەلكى كىشىلىك تۇرمۇشتا جۇلالىنىپ تۇرغان تەرەپلىرىدىنمۇ ئىزدەپ تېپىشقا بولىدۇ ، دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ ، ئەلۋەتتە .

دەرۋەقە ، بىز مۇقام ئىچىدە تۇغۇلۇپ ، مۇقام ئىچىدە ياشاۋاتىمىز . ئۇنىڭ مۇڭلۇق ، مەردانە ، جۇشقۇن سادالىرىدىن ۋۇجۇدىمىزغا كۈچ ئېلىپ ، جىسمىمىزنى يايرىتىپ كېلىۋاتىمىز . نەۋائىنىڭ :

سەھەر چۈمەندە قۇلاغىمغا بانگ ئود ① يېتەر ،
بەشارەت كەرىمى ② ۋاجىبلۇۋۇجود ③ يېتەر .

---

① بانگ ئود ـــ « ئود » نامىلىق سازنىڭ ئاۋازى .
② كەرىم ـــ سېخى .
③ ۋاجىبلۇۋۇجود ـــ خۇدا مەنىسىدە .

ناقىس (سابىر ئاخۇن خەلپىتىم بىننى ئابدۇۋاپىس يېڭسارى (1840 ـــ 1920 ـ يىللار) نىڭ :

مۇتربا ① كۆپ چەكمە نا خۇن كىم جاھان ئۆرتەنمىسۇن ،
پەس تۇت سەۋىتىڭنى ② كىم كەۋنۇماكان ③ ئۆرتەنمىسۇن .
ئىلكىڭگە ئالساڭ كامالچى سۇركىگىن ئاھەستە ھەم ،
بەزىم ئارا ئوت چۇشكىسى ئەگرى كامان ئۆرتەنمىسۇن .

دېگەن مىسرالىرى مۇقامنىڭ كىشلىك تۇرمۇشتىكى كۇچ ـ قۇدرىتىنىڭ ھەقىقىي تەسۋىرىدۇر .

مۇقام ـــ كىشلىك تۇرمۇش بارلىققا كەلتۈرگەن نازۇك سەزگۈلەرنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئېگىدىكى مۇزىكىلىق ئىپادىلىنىشى بولۇپ ، ئەقىل ـ ئىدرىكىمىزنىڭ جەۋھىرى ، شۇنداقلا ئېسىل مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ قامۇسى . شۇ ۋەجىدىن مۇزىكا تارىخىمىز ئەسىرلەر بويى ئۇزۇلۇپ قالماي ، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۇچىنى ئۇزلۇكسىز نامايان قىلىپ كەلمەكتە . خەلقىمىز ناخشا ـ ئۇسسۇلچى خەلق ، زېمىنىمىز ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە .

ئون ئىككى مۇقامنى قېزىش ، رەتلەش ، تولۇقلاپ لېنتىغا ئېلىش پائالىيەتلىرىنىڭ ئەمەلىي ھەربىكەتكە ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ ، « ئون ئىككى مۇقام » قىزغىنلىقى مىللىتىمىز دائىرىسىدىلا ئەمەس ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىمۇ كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى تارتتى . شۇنداق بولغاچقا ، «ئون ئىككى مۇقام » نى توغرا ۋە ئوقۇملىغىراق تونۇشتۇرۇش ئالدى بىلەن بۇ يىرىك بەدىئىي مىراس ۋارىسلىرىنىڭ باش تارتىپ بولماس مەجبۇرىيىتىدۇر .

ئالدىمدا ئومۇمى « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى » بىلەن بىرلىكتە «

---

① مۇترىپ ـــ سازچى .

② سەۋت ـــ ئاۋاز .

③ كەۋنۇماكان ـــ مەۋجۇدات ، بارلىق ماكان .

دولان مۇقاملىرى » ، « تۇرپان مۇقاملىرى » ، « قۇمۇل مۇقاملىرى » ، « ئىلى مۇقاملىرى » قاتارلىق يەرلىك مۇقاملارمۇ خۇددى گۈلزارلىقتىكى گۈللەردەك بىر ـ بىرى بىلەن رەڭ تالىشىپ تۇرۇپتۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى مىللىتىمىزنىڭ ئېسىل مۇزىكا بايلىقى بولۇش بىلەن بىللە ، ھەر بىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن جىلۋىلىنىپ ، ئۆز قىممىتىنى نامايان قىلماقتا . مەن بۇ مۇزىكا ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تولۇق ئاڭلىغان ، كۆپىنچىسىنى لېنتىغا ئېلىش جەريانىدا تېكستلىرىنى رەتلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ پېشۋالىرىدىن بولغان زىكرى ئەلپەتتا ، ئابدۇۋۇھىلى جارۇللايۇپ ، ئابدۇكېرەش ئەلى ، يۈسۈپ پەمباش (تۇرپان مۇقامىنى ئېيتقۇچى) قاتارلىقلار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولغانىدىم . يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مۇقام ھەققىدىكى چۈشەنچەم تەدرىجىي تولۇقلاندى ، ئىگىلگەنلىرىمنى كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلىشىپ بېقىش ئىستىكىدە « مۇقام ھەققىدە مۇلاھىزە » نامىلىق بۇ ئەسىرىمنى كۆپچىلىككە سۇندۇم . بۇنىڭدا دېمەكچى بولغانلىرىمنىڭ بەزىلىرى بەلكىم باشقىلار تەرىپىدىن ئېيتىلىپ ئۆتۈلگەن بولۇشمۇ ، بەزىلىرى بىلىش دائىرەمىنىڭ ئەتراپلىق بولماسلىقى بىلەن كەم ـ كۈتا بولۇپ قالغانمۇ بولۇشى مۇمكىن . كەم ، ئۈزە بولۇپ قالغان جايلىرىنى كەسپداشلار بىلەن بىرلىكتە ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ، يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئارزۇسىدىمەن .

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب مۇقام ھەققىدە قىسقىچە بايان 1

مۇقام شەكلى 1

« ئون ئىككى مۇقام » لىشىش 4

ئىككىنچى باب « ئون ئىككى مۇقام» قۇرۇلمىسىدىكى ئىلمىي ، نەزەرىيىۋى ئاساسلار 34

ئۈچىنچى باب « ئون ئىككى مۇقام » بىلەن يەرلىك مۇقاملارنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقى 54

تۆتىنچى باب مۇقام شەكلىنىڭ ئىلمى رايونىدىكى نامايەندىلىرى 75

بەگلەر نەغمىسى 75

يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئىلمى خەلق ناخشىلىرى 79

مۇقامنىڭ « خانىقا ناخشىلىرى » سىستېمىسىدىكى ئىپادىسى 93

مۇقامنىڭ « ئىلى سەنەمى » دىكى ئىپادىسى 96

« ئون ئىككى مۇقام » نىڭ ئىلى رايونىغا تارقىلىشى ۋە ئۆزلەشتۇرۇلۇپ ئىشلىنىشى 99

بەشىنچى باب ۋاريىسلىق قىلىش مەسىلىسى 109

ئون ئىككى مۇقامنىڭ ناملىرى توغرىسىدا 110

ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ مەزمۇنى 116

مۇقام تېكىستلىرىنى رەتلەش مەسىلىسى 125

مۇقام ئاھاڭىدا تېكىستتىن تاشقىرى تەكرارلىنىدىغان قوشۇمچە سۆزلەر 131

ئالتىنچى باب ئون ئىككى مۇقامنىڭ قايتا رەتلىنىشى 133

ئون ئىككى مۇقامنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرى 135

« ئون ئىككى مۇقام » نى قېزىش ، تەتقىق قىلىش ۋە رەتلەپ ، تولۇقلاپ جاما-
ئەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈش 140
ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش ، تولۇقلاش جەريانىدا ئەجىر سىڭدۈرگەن
كىشىلەر 142
خاتىمە 147

بىرىنچى باب

مۇقام ھەققىدە قىسقىچە بايان

مۇقام شەكلى

مۇقام شەكلى ـــ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان ناخشا مۇزىكا-چىلىقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى يىرىك مەھسۇلى ، ئۇ مۇقام شەكلىگە مەنسۇپ بولغان مۇنتىزىم ئاھاڭ قۇرۇلمىلىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئورگانىك ھالدا باغلىنىپ ، بىر-بىرىنى تولۇقلاپ كۈچەيتىپ ، ئەسلى مىلودىيىنى دەۋر قىلغان ھالدا بىر پۈتۈن مۇزىكىلىق ۋەقەنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سىمفونىك خاراكتېردىكى لى-رىكىلىق قۇرۇلمىدۇر .

« مۇقام » سۆزى مۇشۇ خىل شەكىلنىڭ نامى . ئۇ ئۇزاق تەرەققىياتلار جەريانىدا بارلىققا كەلگەن « ناخشا » ، « لەپەر » ، « سەنەم » ، « داستان » ، « مەشرەپ » دېگەنلەرگە ئوخشاشلا ئېنىق ئۇقۇم ، يۇكسەك ئەنئەنىۋىلىكنى نامايان قىلىدۇ .

ھازىرقى مۇقاملاشتۇرۇشلارغا ئاساسلانغاندا ، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى » XVI ئەسىردە سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ خانى سۇلتان ئابدۇرىشىتخانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قىدىرخان يەركەندى ۋە ئامانـ-نىساخانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بىر قېتىملىق رەتلەش ، تولۇقلاش ، ئۆستۈرۈش باسقۇچىدىن ئۆتكەن . بۇ ھال بىزگە مۇقام شەكلىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخـ-نىڭ تولىمۇ قەدىمىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

مۇقام شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى زور مۇزىكىلىق

قۇرۇلمىنى جەزبىدار ئاھاڭلار ۋە مۇرەككەپ رىتىم ـ ئودارلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ .

XVI ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق مۇقام ئۇستازى ، شائىر قىدىرخان يەركەندى مۇقام ھەققىدە مۇنداق يازغان :

مۇقام جاھاندا تاڭىنىڭ ساباسى ،
جانانغا جانكى ھەر بىر ساداسى .
ھېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى ،
ئالەمدە يوقكى ئۇنىڭ باھاسى .

ھازىرقى زامان شائىرى تېيىپجان ئېلىيوپنىڭ « مۇقام » ناملىق شېئىرىدا مۇنداق مىسرالار بار :

سازچى ياڭراق سازىدا قىلسا سېنى ناخۇن مۇقام ،
جان قاناتلانغاي شۇئان بولغاچ ساڭا مەپتۇن مۇقام .
سەن بىلەن دائىم ئۆمۈر گۈلزارىمىز گۈلگۈن مۇقام ،
نەغمىلەر سورۇنىدا ئورنۇڭ شۇڭا ئۇستۇن مۇقام .

XVIII ئەسىردە ئۆتكەن شائىر بىلەن XX ئەسىردە ياشىغان شائىرنىڭ نەزمىلىرىدىكى مۇقام توغرىسىدىكى ئورتاق پىكىر ، ئورتاق ھېسسىيات مۇقامنىڭ ھاياتىي كۈچىنىڭ ئىزچىل ھالدا نامايان قىلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ .

مۇزىكىدىكى بۇ خىل يېرىك ژانىرنىڭ ئەسىرلەر داۋامىدا ئۆز ھاياتىي كۈچىنى ئۇزلۇكسىز نامايان قىلىپ كېلىشى ، شۇنداقلا ھازىرقى مۇزىكا دۇنياسىدىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك بويىچە جۇلالىنىپ تۇرۇشى ئۇنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى مۇكەممەللىكىنى ئىپادىلەپلا قالماي ، مىلودىيە جەھەتتىمۇ مىللەتنىڭ ئىستېتىك زوقى ، پىسخىك خۇسۇسىيىتى ، تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى قاتارلىق جەھەتلەرگە چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . مانا

بۇ مۇقامنىڭ ھاياتىي كۇچىنىڭ مەنبەسى . « مۇقام » دىكى بۇ خىل سېھرىي كۈچ ئەينى يىللاردىلا بىر تۈركۈم كومپوزىتورلارنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلىپ ، مۇقام ئۆگىنىش ، ئۇنى تەتقىق قىلىش ۋە مۇقام ئىزىنى بويلاپ ، مۇقام ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئىلھاملاندۇرغان .

تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، XVI ئەسىردە ئۆتكەن مۇقام ئۇستازى قادىرخان يەركەندى « ۋىسال » مۇقامىنى ، مەلىكە ئاماننىساخان «ئىشرەت ئەگىگىز » مۇقامىنى ئىجاد قىلغان . بىزنىڭ ئەسىرىمىزگە كەلگەندە بۇ خىل شەكىلگە ئىنتىلىش ۋە مۇشۇ شەكىل بويىچە ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىش يەنىلا بىر قىسىم كومپوزىتورلىرىمىزنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ كەلدى . 30 ـ يىللاردا مۇقامشۇناس زىكىرى ئەلىپەتتا « رۇخسارى » مۇقامىنى ۋۇجۇدقا چىقاردى . ئاتاقلىق روزى تەمبۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ مۇقەددىمە ، داستان ، مەشرەپلىرىنى ئىلى شېۋىسى ، ئىلى ئۇسلۇبى ئاساسىدا ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىدى . بۇ ھەقتە 1960 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان « ئون ئىككى مۇقام » (نوتا) كىتابىنىڭ « ئون ئىككى مۇقامنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش » دا مۇنداق دېيىلگەن : « تەخمىنەن 1883 ـ يىلى مۇھەممەد دېگەن كىشى ﴿ مۇقام ﴾ نى قەشقەردىن ئىلىغا ئېلىپ باردى . مۇقامنىڭ داستانى ئىلىدا بىر قەدەر ئىشلەنگەندىن كېيىن ، ئاھاڭ تەرەپتىن تېخىمۇ يېغىنچاق ، ئۇسلۇب تەرەپتىن تېخىمۇ شوخ بولدى » (22 ـ بەت) .

80 ـ يىللارغا كەلگەندە توقسۇن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ ياش مۇزىكا خادىمى تۇرسۇن رۇسۇل « تۇرپان مۇقاملىرى » دىن « چەببىيات » نىڭ توقسۇندا ئۆزلەشتۈرۈلگەن نۇسخىسى بويىچە « دەرد ـ داغ » مۇقامىنى ئون ئىككى مۇقام قۇرۇلمىسى (چوڭ نەغمە ، داستان ، مەشرەپتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قىسم) شەكلىدە ئىشلەپ يورۇقلۇققا چىقاردى .

يۇقىرقىلار « مۇقام » نىڭ يىرىك مۇزىكا ژانىرى شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى گەۋدىلەندۇرۇش بىلەن بىللە ، مىللىتىمىزنىڭ بۇ شەكىل ئىجادىيىتى بىلەنمۇ ئىزچىل شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ .

« ئون ئىككى مۇقام » لىشىش

مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، مۇقاملار ھازىرقى « ئون ئىككى مۇقام » شەكلى بويىچە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ ، بىر پۈتۈن سىستېمىغا ئىگە قىلىنىشتىن ئىلگىرى ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت بىلەن پارچە ـ پارچە ھالەتتە تارقىلىپ يۈرگەنلىكى مەلۇم . XVI ئەسىردىكى يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ، بۇ خانلىق تەۋەسىدىن يىغىۋېلىنغان ۋە توپلىغان بۇ خىلدىكى مۇقاملار 17 بولۇپ ، بۇلار : ① راك ، ② دۇگاھ ، ③ سىگاھ ، ④ چارىگاھ ، ⑤ پەنجىگاھ ، ⑥ ئوششاق ، ⑦ ناۋا ، ⑧ ئۆزھال ، ⑨ ئەجەم ، ⑩ بايات ، ⑪ چەببىيات ، ⑫ مۇشاۋىرەك ، ⑬ ئىراق ، ⑭ ھىجاز ، ⑮ ۋىسال ، ⑯ ئىشرەت ئەگىگىز ، ⑰ نوروز مۇقامى قاتارلىقلار .

بۇ مۇقاملاردىن بەشىنىڭ « ئون ئىككى مۇقام » تەركىبىدىن ئورۇن ئالالماسلىقىنى بەزىلىرىنىڭ بۇ سىستېمىغا قوشۇۋېتىلگەنلىكى ياكى شاللۇېتىلگەنلىكىدىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ .

دىلمۇرات ئابابەكرى رەتلىگەن « قىدىرخان ۋە ئون ئىككى مۇقام » دېگەن ماقالىدە مۇنداق ئۇچۇر بېرىلغان :

« X ئەسىردىن ئىلگىرى ھەرقايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان مەزھەپلەرنىڭ مۇقاملىرى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان . قىدىرخان بۇددا دىنى ، شامان دىنى ۋە مانى دىنى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن « راك » ، « ھىجاز » ، « بوزرۇك » قاتارلىقلارنىڭ مۇزىكا ۋە ناخشا تېكىستلىرىنى ئىسلاھ قىلىپ ، ئۇلارنى ئىسلام دىنىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرغان » (« مىللەتلەر ئىتتىپاقى » ژۇرنىلى 1992 ـ يىل 4 ـ سان 28 ـ ، 29 ـ بەتلەر) .

بۇ ئۇچۇر بىزگە يوقىرىقى 17 مۇقامدىن باشقا يەنە « بوزرۇك » دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مۇقامنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە ، خەلقىمىزنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرىكى ھەرقايسى دىنلار دەۋرلىرىدىمۇ مۇقام شەكلى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكىنى ، ئۇنى ھەر-

قايسى دەۋرلەردە ھەرقايسى دىنلارنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئۇزلۇكسىز راۋاجلاندۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ .

لېكىن ، قىدىرخان دەۋرىدىكى بۇ راۋاجلاندۇرۇشنى قانداقتۇر ماسلاشتۇرۇش نۇقتىسىدىن دەپلا چۈشەنسەك كۇپايە قىلمايدۇ . بۇنى «ئون ئىككى مۇقام » لىشش يۈكسەكلىكى نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈش كېرەك . «ئون ئىككى مۇقام » لىشش شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئەنئەنىۋى مۇقاملارغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش ، تولۇقلاش ، رەتلەش ئاساسىدا سىستېملاشتۇرۇش زۆرۈرىيىتىدىن بارلىققا كەلگەن . قىدىرخان مۇقاملارنى رەتلەشتە ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىپ ، ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق ئۇنىڭغا داستان ، مەشرەپ قىسىملىرىنى قوشۇش بىلەن بىللە ، چوڭ نەغمە قىسمىنىمۇ زور دەرىجىدە تەرتىپكە سېلىپ ، ھەرقايسى شاخچىلىرىنى مەرغۇل ، چۈشۈرگە ۋە چۈشۈرگە مەرغۇللىرى بىلەن بېزەپ ، ھەر بىر ئاھاڭنى مۇكەممەل قۇرۇلما ، مۇكەممەل رېتىم ـ ئودار ، مۇكەممەل پۇراق يۈكسەكلىگىگە كۆتۈرگەن . بۇنىڭ بىلەن تېكست ئىشلىتىش جەھەتتىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ، ئاددىي رېتىملىق خەلق بېيىت ـ قوشاقلىرى ئورنىنى ئاروز شەكلىدىكى مۇرەككەپ ۋەزنلىك غەزەللەر ئىگىلەپ ، نەۋائى قاتارلىق مۇتەپپەككۇر ، شائىرلارنىڭ يۈكسەك بەدىئىيلىككە ئىگە ، مول مەزمۇنلۇق ، ئۆتكۈر پىكىرلىك ، تاكسۇق شېئىرلىرى مۇقامنىڭ ئاساسىي تېكستىگە ئايلانغان .

قىدىرخان يەركەندى ، مەلىكە ئامانىسا قاتارلىقلار سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىككىنچى خانى سۇلتان ئابدۇرىشىتخانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يورۇقلۇققا چىقارغان بۇ « ئون ئىككى مۇقام » يۇقىرقى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەينى يىللاردىلا كلاسسىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ ، مۇقام نەغمىلىرىنىڭ گۈلتاجىغا ئايلانغان .

بۇنىڭ قۇرۇلمىسى مۇنداق :

1 . ئۇ ھەر بىرى ئىككى سائەت داۋاملىشىدىغان راك ، چەببىيات ، مۇشاۋىرەك ، چارىگاھ ، پەنجىگاھ ، ئۆزھال ، ئەجەم ، ئوششاق ، بايات ، ناۋا ،

سىگاھ ، ئىراقلاردىن ئىبارەت ئون ئىككى مۇقامدىن تەركىب تاپقان .

2 . ھەر بىر مۇقام مۇقەددىمىدىن تاشقىرى چوڭ نەغمە ، داستان ، مەشرەپتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ .

3 . نەغمە قىسمى تەزە ، نۇسخا ، جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلىقە ، كىچىك سەلىقە ، پەشرۇ ، تەكىت قاتارلىق توققۇز بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . قىسمەن مۇقاملاردا بۇ بۆلەكلەردىن تاشقىرى مۇستەھزاد ، يارىم ساقى بۆلەكلىرىمۇ بار بولۇپ ، ھەر بىرى ئۆزىگە خاس چۇشۇرگە ، مەرغۇل ۋە شاخچە ئۆزگۈرىشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ، يىگىرمىگە يېقىن ئاھاڭ ھاسىل قىلىدۇ . بۇنىڭغا داستان قىسمىدىكى ئۇچتىن بەشكىچە داستان ، مەرغۇل بىلەن مەشرەپ قىسمىدىكى ئۇچتىن بەشكىچە مەشرەپنى قوشقاندا بىر پۈتۈن مۇقام ئوتتۇزدىن ئارتۇق ئاھاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

يۇقىرىقىلار ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىكى بارلىق مۇقاملارنىڭ قۇرۇلمىسىغا خاس بولغان بىردىنبىر ئورتاقلىق .

ئىككىنچى ئورتاقلىق ـــ ھەر بىر مۇقامنىڭ بىر خىل تېما ئاستىدىكى بۆلەكلىرىنىڭ ئاھاڭ جەھەتتىن باشقا ـ باشقا بولسىمۇ ، كۇي شەكلى ، پۇراق ، رېتىم ـ ئۇدار جەھەتلەردىن ئۆزئارا ئوخشاش بولۇشىدا كۆرۈلىدۇ .

بۇ ئىككى ئورتاقلىقنى مۇقامغا ھاياتى كۈچ بەخش ئەتكۈچى ئىچكى قۇرۇلمىلارنىڭ قانۇنىيەتلىك باغلىنىشلىرى شەكىللەندۈرگەن ، بۇلار ئۆز نۆۋىتىدە مۇقام قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە خىزمەت قىلىدۇ . ئون ئىككى مۇقام مۇشۇ خىل ئورگانىك باغلىنىشنىڭ مەھسۇلى .

بۇلارنىڭ رولى مۇنداق :

1 . مۇقەددىمە ـــ ھەر بىر مۇقامدىكى مۇقەددىمە شۇ مۇقامنىڭ مۇجەسسەملەشكەن مۇزىكا قۇرۇلمىسى بولۇپ ، ئۇزلۇكسىز كۇي ئالمىشىش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن مۇزىكىلىق بىرىكىشتىن تۇزۇلىدۇ . ھەر كۇپلېت تېكىستكە بىر كۇپلېت ئاھاڭ مەنسۇپ بولىدۇ . لېكىن ئۇنىڭ بىر پۈتۈن مۇقامدىكى ئويناىدىغان رولى ھەرگىزمۇ تېكىستتە بايان قىلىنغان مەزمۇن

بولماستين ، بەلكى ئۆزىگە خاس مېلودىيە ۋە ئاھاڭ تۈسىنىڭ مەرقايسى بۆ-لەكلەرگە سىڭىشىپ ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس (مەزكۇر مۇقامغىلا خاس) ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشتين ئىبارەت . بۇنى كونكرېتلاشتۇرغاندا تۆ-ۋەندىكى ئۇچ نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ :

① بىر پۈتۈن مۇقامنىڭ مېلودىيە ۋە ئاھاڭ تۈسىنى بەلگىلەيدۇ .

② مەرقايسى بۆلەكلەرگە باشتين ـ ئاخىر سىڭىشىپ ، ئۇنىڭ ئاساسىي مېلودىيە ئاساسىدا بىر ـ بىرىگە ئورگانىك ھالدا چەمبەرچەس باغلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ .

③ مەرقايسى قىسىملارنى بىر ـ بىرىگە باغلاپلا قالماي ، مەرقايسى قىسىملار ئارىلىقىدا چۈشۈرگە سۈپتىدە تەكرارلىنىپ ، مەرقايسى قىسىملارنى تولۇقلايدۇ ۋە ئەڭ ئاخىرىدا يەنە بىر تەكرارلىنىپ ، تەزىدىن ئاخىرقى مەشرەپكىچە بولغان تەرەققىياتىدا يېرىم ئاي شەكلىنى ھاسىل قىلىپ ، بىر پۈتۈن مۇقامنىڭ مۇكەممەل قۇرۇلمىسىنى نامايان قىلىدۇ . شۇڭا ، مۇقام مۇقەددىمىدىن ھەرگىزمۇ ئايرىلالمايدۇ . مۇقەددىمسىز مۇقاممۇ بولمايدۇ .

2 . تەزە ـــ بۇ تۆتتىن ئۈچ ئودارلىق بولۇپ ، ئاھاڭ تەكرارى ئارقىلىق مۇكەممەللىشىدۇ . ئىككى كۇپلېت تېكىستكە بىر كۇپلېت ئاھاڭ مەنسۇپ بو-لىدۇ .

3 . مەرغۇل ـــ ئالدىنقى بۆلەكنىڭ مۇزىكىلىق ھېسسىياتىنى تولۇقلاش ئارقىلىق ئىستېتىك زوق بېغىشلاشنى ئورۇندايدۇ .

4 . چۈشۈرگە ـــ ئالدىنقى ئاھاڭنى ئاياغلاشتۇرۇپ ، كېيىنكى ئاھاڭغا ئۆتۈشتە كۆۋرۈكلۈك رول ئۆتەيدۇ .

5 . نۇسخا ـــ بۇنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلما ۋە رېتىم ـ ئودارلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ . كومپوزىتور مەتروزى تۇرسۇن « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە ئۇنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى » دېگەن ماقالىسىدە بۇنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : « ئون ئىككى مۇقامدا تۆت خىل نۇسخا بولىدۇ . بۇ تۆت خىل نۇسخىنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى بىر ـ بىرىگە ئوخشايدۇ ۋە بىر ـ بىرىدىن داپ ئودار (داپ تاكىتى) ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ . بۇلار ـــ نۇسخا ،

ئوك نۇسخا ، تەتۇر نۇسخا ۋە توكۇر نۇسخا (تەزە نۇسخىسى) لاردىن ئىبا-رەت ... نۇسخا ئودارلىق بولۇپ ، 1 ـ تاكىتنىك 4 ـ ئودارىدىن 2 ـ تاكىتنىك 4 ـ ئودارىغىچە بولغان بەش ئودار ئاھاڭدىن بىر مۇزىكىلىق ئى-بارە تۇزۇلىدۇ . ئىككى مۇزىكىلىق ، ياكى تۆت مۇزىكىلىق ئىبارىدىن نۇسخىنىڭ بىر مۇزىكىلىق مىسراسى تۇزۇلىدۇ . »

6 . جۇلا ـــ چوك نەغمىنىك يۇقىرى پەللىسى بولۇپ ، ئۇسسۇل شەكلى ھېسابلىنىدۇ .

7 . سەنەم ـــ (يۇقىرىقىغا ئوخشاش) .

8 . چوك سەلقە ـــ (يۇقىرقىغا ئوخشاش) .

9 . كىچىك سەلقە (1) ـــ بۇ گەرچە « كىچىك » ئاتالسىمۇ ، چوك نەغمە تەركىبىدىكى ئاساسلىق ئاھاڭ بولۇپ ، قۇرۇلما جەھەتتىن ئەۋجە ، ئوتتۇرا ئەۋجە ، كىچىك ئەۋجىلەرنى شەكىللەندۈرۈپ ، تېكست مەزمۇنىنى ھەر تەرەپلىمە ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ، تەمكىن ، تۇراقلىق ، لىرىكىلىق خۇسۇسىيىتى زور .

10 . كىچىك سەلقە (2) ـــ 1 ـ ئاھاڭنى تولۇقلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ .

11 . پەشرۇ ـــ چوك نەغمىنىك يۇقىرى پەللىسىنىك تەركىبىي بولۇپ ، ئۇسسۇل شەكلىگە مەنسۇپ .

12 . تەكىت ـــ چوك نەغمىنىك خاتىمىسى رولىنى ئويناىدۇ .

ئەمدى ، ئۇنىڭ داستان ۋە مەشرەپ قىسىملىرىنىڭ خەلق داستانلىرى بىلەن مەشرەپ ئويۇنىغا تەقلىد قىلىنغان ھالدا شەكىللەنگەنلىكى ئۇستىدە توختىلىمىز :

داستان

بۇ يەردە دېيىلۋاتقان « داستان » ھازىرقى زامان شېئىرىيىتى شەكىل-لەندۈرگەن « داستان » نامى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ ، لېكىن ھازىرقى زامان

شېئىرىيىتى شەكىللەندۈرگەن « داستان » غا ئەمەس ، بەلكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەكىللەندۈرگەن خەلق داستانلىرى ئاساسدا بارلىققا كەلگەن مۇزىكا ئاتالغۇسى ـــ ئون ئىككى مۇقامنىڭ داستانىغا قارىتىلىدۇ . بۇنىڭدىن ئون ئىككى مۇقامنىڭ داستان قىسمى خەلق داستانلىرىغا تەقلىد قىلغان ئاساستا بارلىققا كەلگەن دېگەن خۇلاسە چىقىدۇ . ئۇنداقتا ، خەلق داستانلىرىنىڭ ھازىرقى زامان داستانلىرىدىن نېمە پەرقى بار ؟

بۇ پەرق مۇنۇلاردىن ئىبارەت :

① خەلق داستانلىرى قۇرۇلمىسىنىڭ ئاددىيلىقى ، ۋەقەلىكىنىڭ قىزىقارلىقى ، سۆز ـ ئىبارىلىرىنىڭ ئاممىباپلىقى بىلەن ئەزەلدىن خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان .

② ئۇ نەسىرى ھەم نەزمە شەكلىنىڭ ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلۇشىدىن تۈزۈلگەچكە ، لىرىكىلىققىمۇ ، ئېپىكىلىققىمۇ ئىگە ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ زوقلىنىشىنى ئاشۇرۇپلا قالماي ، ئۇلارنىڭ ھېكايە قىلىپ ئېيتىشىغىمۇ ، بېيىت شەكلىدە ئوقۇشىغىمۇ ئەپلىك .

③ ئۇنىڭ نەسىرى شەكلى ۋەقەلىكنىڭ بايانىغا ، نەزمە شەكلى پېرسونـاژلارنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەشكىلا قارىتىلغاچقا ، ئاسان ئەستە قېلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە .

④ ئۇنىڭ بايانى چۆچەك شەكلىگە ، نەزمىسى بېيىت شەكلىگە ماسلاشقاچقا ، ناخشىلىق خۇسۇسىيىتى ئىنتايىن يۇقىرى ، ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىشقىمۇ مۇۋاپىق . شۇڭا كۆپلىگەن داستانلار ھېكايە شەكلى بىلەنلا ئەمەس ، ناخشا شەكلى بىلەنمۇ توي ـ تۆكۈن ، مەشرەپ ، كوچا ـ كوي سورۇنلىرى ئارقىلىق ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد داۋاملىشىپ بىزگىچە يېتىپ كەلدى . بۇ خىلدىكى داستانلاردىن « پەرھات ـــ شېرىن » ، « يۈسۈپ ـ زىلەيخا » ، « ۋامۇق ـ ئوزرا » ، « سەنۇبەر » ، « يۈسۈپ ـ ئەھمەت » ، « غېرىب ـ سەنەم» «تاھىر ـ زوھرە » ، « ھۇرلىقا ـ ھەمرا » قاتارلىقلار ھازىرغا قەدەر ئۆز ئاھاڭلىرى بىلەن خەلق ئارىسىدا مەۋجۇت . بۇ داستانلارنىڭ ھەر بىرى يەتتىدىن ئونغا قەدەر ئاساسىي ئاھاڭغا ئىگە بولۇپ ، ۋەقە تەرەققىياتىغا

ماسلاشقان هالدا مەلۇم دەرىجىدە كۆپ ئۆزگىرىشى ھاسىل قىلىپ ، داستانىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ . بۇ داستانلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزىگە خاس ئاھاڭلىرى بىلەن سىجىل ئىپتىلغانلىقى ، تۆت ـ بەش ساھەتتىن يەتتە ـ سەككىز سائەتكە قەدەر داۋاملىشىدۇ . شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى 1991 ـ يىلى بۇ خىل داستانلارنىڭ ئاقتۇ ناھىيىسىدە ساقلانغان نۇسخىسىدىن « ھۇرلىقا ـ ھەمرا » (تۆت يېرىم سائەتلىك) بىلەن « يۈسۈپ ـ ئەھمەت » (بەش يېرىم سائەتلىك) داستانىنىلا لېنتىغا ئېلىشقا مۇيەسسەر بولدى . بۇ جەريانىدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىزنى « ئاقتۇ مەشرىپى » نى كۆرۈشكە تەكلىپ قىلدى . بۇ مەشرەپ ئۆز قۇرۇلمىسىنى خەلق داستانلىرىغا سىڭدۈرۈۋېتىشى بىلەن باشقا يەرلىك مەشرەپلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىكەن . بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئاساسىي داستانچى داپ تەڭكەش قىلغۇچىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن قولىغا دۇتار ئېلىپ ، ھېكايە باشلايدىكەن ، نەزمە شەكلىگە ئۆتكەندە ئۇنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىدىكەن . ئېيتىش شۇ تەرىقىدە بىر ھازا داۋاملاشقاندىن كېيىن ، ئاردىدىن بىر كىشى چىقىپ ، داستانچىغا : « سورۇننىڭ ئىگىسى بارمۇ ـ يوق ؟ » دەپ ئىلتىجا قىلىدىكەن . داستانچى : « نېمە ئىش ؟ » دەپ سورايدىكەن . ئىلتىجا قىلغۇچى « قوشنا » سىنىڭ سورۇن كەيپىياتىنى بۇزىدىغان غەيرىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقى ئۈستىدىن دەرد ئېيتىپ ، ئۇنىڭغا ۋاقتىدا بىرەر چارە قوللىنىشنى ئۆتۈنىدىكەن . شۇنىڭ بىلەن داستانچىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەشرەپ بېگى سايلىنىدىكەن ، مەشرەپ بېگىنىڭ ھوقۇق يۈرگۈزۈشى بىلەن تەرتىپ بۇزغۇچى « سامسا يېقىش » ، « ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش » ، « تامغا سۇرىتىنى تارتىش » ، « ساتىراشقا ساقال ئالدۇرۇش » ، « غاز ئويۇنى كۆرسىتىش » قاتارلىق مەشرەپ ئويۇنلىرىدىن بىرەرىنى قىلىپ بېرىپ ، مەشرەپ ئەھلىدىن كەچۈرۈم سوراشقا بۇيرۇلىدىكەن . شۇنىڭ بىلەن مەشرەپ ئويۇنى باشلىنىپ ، سورۇن ئەھلى كۈلكە ـ چاقچاق ئىچىدە جانلىنىپ ، جاماھەت سەگەكلىشكەندىن كېيىن داستان ئېيتىش يەنە داۋاملىشىدىكەن . شۇنداق قىلىپ بىر داستان ئىچىدە داۋاملاشقان مەشرەپ تاڭغا يېقىن ئاخىرلا

لىشىدىكەن . بىز بۇ خىل داستانچىلىق ئاساسىغا قۇرۇلغان مەشرەپنىڭ زېمىنىمىزدا قاچان پەيدا بولغانلىقىنى ، ئاقتو ناھىيىسىدە قانداقلارچە ھازىر-غىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى تەكشۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان بولساقمۇ ، لېكىن بۇنىڭدىن داستانچىلىقنىڭ تولىمۇ چوڭقۇر ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىگىنى ھېس قىلدۇق .

خەلق داستانچىلىقى كېيىنكى مەزگىللەردە ھازىرقى زامان ئاپتور ، رېژىسسورلىرىنىڭمۇ دىققىتىنى تارتىپ ، ئۇنى سەھنىگە يۆزلەندۈرۈش دولقۇ-نىنى قوزغىدى . 1934 ـ يىللىرى غۇلجىدا « غېرىب ـ سەنەم » (زىيا سەمەدى) ، 1942 ـ يىلى ئاقسۇدا « تاھىر ـ زوھرە » (ل . مۇتەللىپ) داس-تانلىرى سەھنەلەشتۈرۈلۈپ ، ھازىرقى زامان مۇزىكىلىق دراملىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە يول ئاچتى .

ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئەنە شۇنداق كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغان خەلق داستانلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ ، ئۇنىڭغا ئەقلىد قىلغان ھالدا ئۆز تەرىكىبىدىكى « داستان » قىسمىنى شەكىللەندۈرۈشى ئۆز ھاياتىي كۈچىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتىشىنى مەقسەت قىلغانلىقىدىن بولغان . بىز بۇنىڭدىن خەلق داستانچىلىقىنىڭ كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنىلا ئەمەس ، ئەڭ ئۇزاق تارىخىي ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشىنىپ يېتەلەيمىز .

ئون ئىككى مۇقامنىڭ « داستان » قىسمى ئۇچتىن بەشكىچە ئاھاڭدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، ھەر بىرى ئۆزىگە خاس مەرغۇل بىلەن تولۇقلىنىدۇ . ھەر بىر ئاھاڭ خەلق داستانلىرى ئاھاڭى شەكلىدە ، تېكىستلىرىمۇ خەلق داستانلىرىدىن ئېلىنىدۇ .

گەرچە ئەسىرلەر مابەينىدىكى ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈش جەريانىدا بەزى نەغمىچىلەرنىڭ تاللىشى بىلەن بەزى تېكىستلىرى شائىرلار شېئىرلىرىغا ئالمىشىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىسىنىڭ يەنىلا مۇتلەق كۆپچىلىكىنى خەلق داستانلىرىدىن ئېلىنغان تېكىستلارنىڭ ئىگىلەپ تۇرۇشى ، سۆزىمىزنى دەللىلەشكە كۇپايە قىلىدۇ . بۇنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ ① .

---

① تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن نۇسخا بويىچە تۈزۈلدى .

راك مۇقامى	تېكستى (1 ـ مىسراسى)	تېكست مەنبەيى
1 ـ داستان	ئەي دىلاگۈل ۋاقتىدا گۈلزاردىن ئەندىشە قىل	ھۈۋەيدا
2 ـ داستان	مۇندىن كېتەر بولدۇڭ زالىم ئاغالەر	« ھۈرلىقا ـ ھەمرا » داستانىدىن
3 ـ داستان	ئەدەبنىڭ رىشتەسىن تۈتقىل	پۈزۈلى
4 ـ داستان	قابا پەلەكنىڭ دەردىدىن يۈرىكىمدە داغلار قالدى	« غېرىب ـ سەنەم » داستانىدىن
چەببىيات مۇقامى		
1 ـ داستان	ئەي يارانلار كۆپتۈر كۆڭلۈم ئارمانى	« بابا روشەن » داستانىدىن
2 ـ داستان	كۆڭۈلگە نە يوقۇ ـ بارىم كېلۈر	كەمىنى
3 ـ داستان	كۆزۈڭ غەم قەتلىگە	نەۋائى
4 ـ داستان	زۈلپۈڭ بىلەن قابا پەلەك	« دىلئارام » داستانىدىن
مۇشاۋىرەك مۇقامى		
1 ـ داستان	ئۆمرۈم ئەجەب زالالەتتە ئۆتكەزدىم	«يۈسۈپ ـ زىلەيخا» داستانىدىن
2 ـ داستان	مەن نەيلەيىن نازۇك قولۇم باغلاندى	« غېرىب ـ سەنەم » داستانىدىن

3 ـ داستان	باغۋەن بولۇپ باغنىڭ ئىچرە	« غېرىب ـ سەنەم » داستانىدىن
4 ـ داستان	جىگەر خۇنابىدىن زەئىپ	نەۋائى
چارىگاھ مۇقامى		
1 ـ داستان	مۇندىن كېتەر بولساڭ باغدات شەھرىگە	« غېرىب ـ سەنەم » داستانىدىن
2 ـ داستان	يوقتىن مېنى بار ئەيلىگەن ئېگەم ياراخمان	« دىلئارام » داستانىدىن
3 ـ داستان	يۈرت قەدرىنى شاھلار بىلمەس	« غېرىب ـ سەنەم » داستانىدىن

يۇقىرىدىكى تۆت مۇقامنىڭ داستانلىرىنىڭ ئاساسىي تېكىستلىرىنىڭ « ھۈرلىقا ـ ھەمرا » ، « غېرىب ـ سەنەم » ، « بابا روشەن » ، « دىلئارام » قاتارلىق خەلق داستانلىرىدىن ئېلىنغان تېكىستلاردىن تەركىب تاپقانلىقىنى كۆردۇق . قالغان مۇقاملارنىڭ داستان قىسمىغىمۇ مانا مۇشۇ داستانلاردىن پارچىلار تېكىست قىلىنغان ، « سەنوبەر » داستانىدىن ئېلىنغانلىرىمۇ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . بۇ پاكىتقا ئاساسەن ، بىز يەنىمۇ ئىچكىرىلىگەن ھالدا مۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا ھەقلىقمىز .

① ئون ئىككى مۇقام ئۆز تەركىبىدىكى قىسىملارنى شەكىللەندۈرۈشتە ئۇنىڭ چوڭقۇر ئامما ئاساس ۋە ئاممىباپلىقتا يۈزلەندۈرۈش ئۇچۇن ، ئەزەلدىن زور تەسىر كۆچىگە ئىگە بولۇپ كەلگەن ئاممىباپ شەكىللەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن . ئۇنىڭ نەغمە قىسمىنى يەرلىك مۇقاملارنىڭ شەكىللىدىن بارلىققا كەلتۈرگىنىگە ئوخشاشلا ، داستان قىسمىنى خەلق داستانلىرىغا تەقلىد قىلغان ئاساستا شەكىللەندۈرۈشى ئۆز ھاياتىي كۆچىنى نامايان

قىلىشنىڭ ئاساسى .

② بۇ ئالاھىدىلىك كىشىلەرنىڭ ئاسان قوبۇل قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي ، بەلكى ئۇلارنى ئۆزى تىلغا ئالغان داستان ۋەقەلىكلىرىگە ئىچكىرىلەپ ئېلىپ كىرىش ئارقىلىق تەسەۋۋۇرىنى قانات‌لاندۇرۇپ ، ئىپتىدائىلىككە ئىگە بۇ شەكىلدىن زوقلىنىشنى ئاشۇرىدۇ ، شۇنداقلا خەلق داستانلىرىغا بولغان قىزىقىشنى كۈچەيتىدۇ .

③ خەلق داستانلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشنى كۈچەيتىپ ، خەلق داستانلىرىنىڭ كاتولۇگىنى تۈرغۇزىدۇ . ئەگەر ئەينى يىللاردىكى بىر قىسىم سازەندىلەر بۇنى مۇشۇ نۇقتىدىن چۈشىنىپ ، بەزى تېكىستلارنى ئۆز خاھىشى بويىچە ئالماشتۇرۇۋەتمەي ، ھەربىر مۇقامنىڭ ھەر بىر داستانىغا بىر خەلق داستانىدىن تېكىست تاللاشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن بولسا ئىدى ، بىز بۈگۈنكى كۈنلۈكتە تېخىمۇ كۆپ خەلق داستانلىرىنىڭ كاتولۇگىغا ئىگە بولغان بولار ئىدۇق . مۇقام ئانسامبلى تەرىپىدىن قايتا لېنتىغا ئېلىنغان « ئون ئىككى مۇقام » دا تېكىست تەكرارلىقىنى تۈگىتىشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈنگەن بولسىمۇ ، لېكىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان نۇقتىغا يەنىلا سەل قارالدى .

مەشرەپ شەكلى

بۇ شەكىلمۇ ئەنئەنىۋى خەلق مەشرەپلىرىگە تەقلىد قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن .

ھەممىمىزگە مەلۇم ، مەشرەپ كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى بولسىمۇ ، لېكىن ئۆزىنىڭ ئاجايىپ تەرتىپ ـ قائىدىلىرى بىلەن جەمئىيەتنىڭ كىچىكلىتىلگەن شەكلىگە ئوخشايدۇ . بۇ شەكىل مەشرەپ ئەھلىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىتىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان دىئالېكتىكىلىق باغلىنىشلىرىنى مول مەزمۇنلۇق خىلمۇ خىل ئۇيۇنلىرىغا مۇجەسسەملەشتۈرۈپ ، كىشىلەر قەلبىگە سىڭدۈرىدۇ . كونىلارنىڭ « بالاڭنى ئاۋۋال مۇللىغا بەر ، موللىدىن ئېلىپ مەشرەپكە بەر » دېيىشلىرىمۇ بۇ سورۇن-

نىڭ كىشىلەرنى ئەدەب ـ ئەخلاق ، مەدەنىيەت ، سەنئەت جەھەتتىن تەربىيىلەيدىغان « مەكتەپ » ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

مەشرەپكە ئەر ـ ئايال ، چوڭ ـ كىچىك ، ياش ـ قېرىنىڭ ھەممىسى قاتنىشالايدۇ (ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن كېيىنكى مەزگىللەردە بەزى جايلاردا جىنسى ۋە ياش قۇرامى بويىچە سوروڭ تۇزۇش شەكىللەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن مەكتەپ ، قۇمۇل قاتارلىق جايلار ھېلىمۇ ئەنئەنىۋى شەكىلنى ساقلاپ كەلمەكتە) .

مەشرەپنىڭ تەركىبىنى تولۇقلايدىغان مەزمۇنلار ئاساسەن مۇنۇلار :

1 . تەرتىپ ـ ئىنتىزام

بۇ مەشرەپ ئەھلىگە ئەدەپ ـ قائىدە ئۆگىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ .

بۇنىڭدا مەشرەپنىڭ تەرتىپ ـ ئىنتىزامنى قوغدايدىغان مەشرەپ بېگى سايلىنىپ ، مەشرەپنىڭ باشتىن ـ ئاخىر قىزغىن ، كۆڭۈللۈك ئۆتۈشنى كاپالەتلەندۈرۈپلا قالماي ، ئۇنىڭ يېڭى ـ يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ . شۇنداقلا مەشرەپ جەريانىدا يۈز بەرگەن « ئىنتىزام » غا خىلاپ « خاھىش » (ئويۇن چىقىرىش ئۇچۇن نەق مەيدانىدا ئەتەي ياساپ چىقىرىلىدۇ) لارنى تۈتقا قىلىپ ، « سەۋەنلىك » ئۆتكۈزگۈچىلەرنى « جازا » نامىنى ئالغان ھەرخىل كومېدىيىلىك ئويۇنلارنى ئويناشقا مەجبۇر قىلىپ ، مەشرەپ ئەھلىنىڭ كەيپىياتىنى تەڭشەپ ، زوقلىنىش بىلەن تەربىيىلىنىشىنى ئۆزئارا سىڭىشتۇرىدۇ .

2 . مەشرەپ ئويۇنلىرى

بۇنىڭدا مەشرەپ ئەھلىنىڭ زوقلىنىشىلا مەقسەت قىلىنىپ قالماي ، خەلق ئارىسىدىكى قىزىقچىلار ، سازەندىلەر ۋە ئەلنەغمىچىلەرنىڭ كامال تاپقان ماھارەتلىرى ۋە يېڭى ئىجادىيەت نامايەندىلىرىنى كۆرەك قىلىشمۇ مەقسەت قىلىنىدۇ . شۇڭا مەشرەپ ئەزەلدىنلا خەلق سەنئەتچىلىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىدىغان مەكتىپى بولۇپلا قالماي ، ھەرخىل ژانىردىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نومۇرلىرىنى نامايان قىلىدىغان تەبىئىي سەھنىلىك رولىنمۇ ئويناپ كەلگەن . بىز بۇ سەھنىدىن ھازىرغا قەدەر ياگراپ تۇرغان مۇقام ساداسىنى ، دراما‌نىڭ

تۇپ قانۇنىيتى بولغان ھەربىر ئەت ، دىئالوگ ئارقىلىق ئويۇنلىدىغان ھەرخىل ئويۇنلارنى ، ھەيئارلىق ، دورامچىلىق ، گەپتانلىق ئۆزئارا بىرىككەن كۇلدۇرگىلەرنى ئاڭلىغىنىمىزدا يۇقىرىقى بايانىمىزغا تەن بېرىپلا قالماي ، بۇ سورۇنىنىڭ خىلمۇ خىل شەكىلدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نومۇرلىرىمىزنىڭ بارلىقا كېلىشى ۋە مۇكەممەللىشىشىدىكى مۇقەددەس ئورۇنغا تېخىمۇ قول قويىمىز .

3 . ئۇسسۇل

بۇنىڭدا بېيىت ئېيتىش شەكلى بىلەن ئۆزئارا بىرىكىپ كەتكەن « پوتا ئۇسسۇلى » ، « چاي تۇتۇش ئۇسسۇلى » ، « گۈل سۇنۇش ئۇسسۇلى » قاتارلىق ھەرخىل ئۇسسۇل شەكىللىرى ئۆزئارا چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن . ئۇ مەشرەپ ئەھلىنىڭ بىر دەك قاتنىششىنى تەلەپ قىلىدىغان شوخ ساما ئۇسسۇلىغا قاراپ تەرەققىي قىلىپ ، مەشرەپ كەيپىياتىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈش ئارقىلىق ئۇنى تولۇقلاشقا يول ئاچىدۇ . مانا بۇ مەشرەپنىڭ زور دەبدەبە ، چۇشقۇن كەيپىيات بىلەن ئاخىرلىشىشىنى تەمىن ئېتىدىغان ئاخىرقى مەزمۇن .

ئون ئىككى مۇقاممۇ ئۆز تەرەكىبىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قىسمى بولغان « مەشرەپ » قىسمىنىمۇ ئەنە شۇنداق دەبدەبىلىك ، جۇشقۇن كەيپىياتتا ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ، مەشرەپ ئويۇنىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىن پايدىلانغان ، شۇنداقلا بۇ قىسمىنى « مەشرەپ » نامى بىلەن ئاتىغان .

ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىكى ئۇچ چوڭ قىسمنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى يۇقىرىقى بايانلاردىن تۆۋەندىكىچە خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ .

① ئون ئىككى مۇقام ئەنئەنىۋى سەنئەت شەكىللىرىمىزگە ئىجادى ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن .

② ئۇ ناخشا ، مۇزىكا ، ئۇسسۇل قامۇسى .

③ ئۇ نەغمە ، داستان ، مەشرەپ شەكىللىرىنىڭ مۇجەسسەملەشكەن كۆرۈنۈشى .

ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىكى ئۇچ چوڭ قىسمنىڭ ئۆزئارا

مۇناسۋېتىمۇ شۇ ئۇچ نۇقتىنى ئورتاق يورۇتۇپ بېرىشتە كۆرۈلىدۇ .

ئەمدى ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئەينى يىللاردىلا شۇ خىل قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا سىستېمىلاشتۇرۇلغانلىقىغا گۇمان تۇغدۇرۇپ ، ئۇنىڭ مۇكەممەللىشىشىنى كەينىگە سۈرۈپ ، خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىۋاتقان بەزى قاراشلارغىمۇ نەزەر ئاغدۇرۇپ ئۆتمەي بولمايدۇ .

بۇ قاراشلارنىڭ بىرىدە مۇنداق دېيىلگەن :

« مۇقامدىكى چوڭ نەغمە بىلەن داستان ۋە مەشرەپلەر يېقىنقى يۈز يىل ئىچىدىلا بىر يەرگە توپلانغان . ئۇنىڭدىن بۇرۇن چوڭ نەغمىلەر ۋاڭ ، گۈڭ ، بەگلەر ۋەكىللىك قىلغان ھۆكۈمران دائىرىلەرگىلا خاس ئىدى . داستان خەلق ئامىسى ياخشى كۆرگەن بېيىتلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، مەشرەپ بولسا ، ئاشىقلارنىڭ ئېتىدىغان غەزەللىرى ئىدى . بۇنىڭدىن سەكسەن نەچچە يىل بۇرۇن قەشقەرلىق داڭلىق سەنئەتكار ھېلىم سېلىم خەلق ئىچىگە پارچە ھالدا تارقالغان داستان ۋە مەشرەپلەرنى يىغىپ رەتلەپ چىقىپ ، « ئون ئىككى مۇقام » غا قوشقاندىن كېيىن مۇقام بۇگۈنكى شەكلىگە كەلدى » ① .

يەنە بىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ :

« مىلادى 1879 ـ يىلى قەشقەردە مۇشھۇر خەلق سەنئەتچىسى ھېلىم سېلىم ، يەركەندە خەلق سازەندىسى سېتىۋالدى قاتارلىق كىشىلەر ئۆز يۇرتلىرىدىكى خەلق ئارىسىدا تارالغان مۇقاملارنى يەنە بىر قېتىم رەتكە سېلىپ ، « داستان » بىلەن « مەشرەپ » قىسمىنى بۇرۇنقى « چوڭ نەغمە » بىلەن قوشۇپ كالۇنلاشتۇرۇپ ، ھەجىم جەھەتتىن تېخىمۇ چوڭ بولغان ناخشا ـ ئۇسسۇل نەغمىسىنى تۇزۇپ چىقىپ ، قەشقەر ئون ئىككى مۇقامىنى بارلىققا كەلتۈردى » ② .

بىز بۇ قاراشلارغا نىسبەتەن ئۆزىمىزنىڭ يۇقىرىقى قاراشلىرىمىزنى ئون

---

① 1960 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان « ئون ئىككى مۇقام » (نوتا) كىتابى ، 21 ـ بەت .

② « شىنجاڭ سەنئىتى » ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىللىق قوشۇنچە سانىدا ئىلان قىلىنغان جوجېنباۋنىڭ ماقالىسى ، 164 ـ بەت .

ئىككى مۇقامنى سىستېمىلاشتۇرۇشقا قاتناشقان شائىر ۋە ئاتاقلىق مۇقام ئۇستازى قەدىرخان يەركەندىنىڭ مۇقام ھەققىدىكى شېئىرى ئارقىلىق ئاساسلايمىز .

شېئىرنىڭ تولۇق تېكىستى مۇنداق :

ھەشتارىمىز قىلسا خەندان دىيارىمىز گۈلۈستاندا ،
قوزغۇن ئۆلۈپ ، بۇلبۇل كۈلەر نەغمە ، مەشرەپ ، داستاندا .
ئون ئىككى چوڭ تولۇن ئايدەك دىل رىشتىگە مەشئەل ياقار ،
ئۇنىڭ ئەمەس ، بۇنىڭ ئەمەس ، دىلكەشتىلەر بوستاندا .

مۇقامنى مەدھىيىلەشنى ئاساس قىلغان بۇ شېئىردا ، كۆرۈنۈشتە مۇقامنىڭ سېھرىي كۈچى تەسۋىرلەنگەندەك قىلسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ قۇرۇلما شەكلى ۋە سانى مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن .

شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسرادىكى « ھەشتارىمىز قىلسا خەندان ... » سۆزلىرىدىن مۇقام مۇقەددىمسىنى ، ئىككىنچى مىسرادىكى « ... نەغمە مەشرەپ ، داستاندا » سۆزلىرىدىن مۇقامنىڭ چوڭ نەغمە ، داستان ، مەشرەپ قىسىملىرىنى ، ھەممىنى قوشۇپ ، مۇقام قۇرۇلمىسىدىكى تۆت قىسمنى تولۇق تىلغا ئالغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز . ئۇچىنچى مىسرادىكى مۇقام سۈپەتلەنگەن « ئون ئىككى چوڭ تولۇن ئايدەك » سۆزلىرىدىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «ئون ئىككى مۇقام » نىڭ شۇ چاغدىلا « ئون ئىككى مۇقام » نامى بىلەن ئاتالغانلىقىنى بىلۈالالايمىز .

بۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشتىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالد شۇنىمۇ كۆرۈپ ئېلىشقا بولىدىكى ، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن « ئون ئىككى مۇقام » ئەينى يىللاردىلا مۇقام سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنغان . ئەگەر ئۇنداق بولمىسا ، بۇنىڭغا شۇ چاغلاردا « ئون ئىككى مۇقام » نى تولۇقلاش ، رەتلەش ، سىستېمىلاشتۇرۇشقا قاتناشقان قەدىرخان يەركەندىنىڭ « ۋىسال » مۇقامى كىرگۈزۈلۈپ ، « ئون ئۈچ » ياكى مەلىكە ئامانىسانىڭ « ئىشرەت ئەڭگىز »

مۇقامى قوشۇلۇپ ، « ئون تۆت مۇقام » دەپ يېزىلغان بۇلار ئىدى . بۇنداق قىلىشقا ئۇرلانىشقا خان ئوردىسىدا تۇتقان ئورنى ۋە نوپۇزىنىڭ تامامەن پېتىدىغانلىقىنى ھېچكىم رەت قىلالمىسا كېرەك .

ئەمدى قىدىرخان يەركەندى بىلەن مەلىكە ئامانىنسانىڭ ئۆز مۇقامىنى « ئون ئىككى مۇقام » تەركىبىگە نېمە ئۈچۈن قوشمىغانلىقى توغرىسىدا مۇلاھىزە قىلىپ كۆرەيلى .

بۇنىڭ سەۋەبى پەقەت ئىككى :

① « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ كلاسسىكلىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىش .

② « مۇقام » شەكلىنى يېرىك مۇزىكا ژانىرى سۈپىتىدە راۋاجلاندۇرۇپ ، مۇقام ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا يول ئېچىش .

بۇنىڭ بىرىنچى نۇقتىسىغا رىۋايەت تۈسىنى ئالغان مۇنۇ مۇلاھىزىلەر ئاساس بولىدۇ :

بىرىنچى ، مۇقام سانى بىر يىلنىڭ 12 ئېيىغا تەقلىد قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ، ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىكى 360 نەغمە بىر يىل ئىچىدىكى 360 كۈنگە توغرا كېلىدۇ .

ئىككىنچى ، ھەر بىر مۇقام ئىككى سائەتلىك بولۇپ ، ھەر بىرى بىر كېچە ـ كۈندۈزنىڭ ھەر بىر نىسپىگە تەقتاسلاشتۇرۇلغان . « ناۋا » سەھەردە ئېتىدىغان مۇقام .

يۇقىرىدا ئېيتىلغان رىۋايەتلەر ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنى تەرىپلەشكە قارىتىلغان بولسىمۇ ، . لېكىن ئۇنى ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئەينى ساقلاپ قېلىش جەھەتتىكى ئەينى يىللاردىكى نۇقتىئىنەزەرنى قوغداش يۈزىسىدىن بارلىققا كەلگەن دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ . بۇ نۇقتىدا مەشرەپنىڭ « ساتارىم تارىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ سالسام » دېگەن غەزىلىدىمۇ ئون ئىككى مۇقامنىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغداپ قېلىشقا خەلقنىڭ ئاز بولمىغان ئەجرى سىڭدۈرۈلگەنلىكى ئەكس ئەتكەن . بۇ شېئىرنىڭ مەدىرىسلىرىمىزدە دەرىسلىك قىلىپ ئۆتۈلۈپ كەلگەن « دىۋان مەشرەپ » دېگەن كىتابتىكى تولۇق نۇسخىسى مۇنداق :

ساتارىم تارىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ سالسام ،
ئانىڭكىم نالىسىدىن بۇلاپانىڭ كۆڭلىنى ئالسام .
مۇقام ئالىپ ، مۇقام ئىچرە مۇقامنى دىلغا جا قىلسام ،
مۇھەببەت كويىغا سالسا ئانىڭ ئالدىدا مەن چالسام .
مۇقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۈسەينۇ ھەم ئەجەم دەرلەر ،
بۇلاردىن يۇقارىكىم پەردە بايانىنى مەن چالسام .
بايانى ھەقتە ئاللا يادىدا چالسام پايا پەيكىم ،
كى كۆڭۈل بىناۋا بولغانىنى بىلسەم ناۋا چالسام .
كەل ئى مەشرەپ قەدەھ سۇنغىل بولايلى مەستۇ مۇستەغرەق ،
بىر ئىلكىمگە كاسە تەمبۇر ، بىر ئىلكىمگە جامى مەي ئالسام .

بۇ شېئىرنىڭ تاشكەنت غاپۇرغۇلام نامىدىكى ئەدەبىيات ۋە سەنئەت نەشرىياتى تەرىپىدىن 1980 ـ يىلى نەشر قىلىنغان مەشرەپ ـــ « دېۋان » نۇسخىسىدىكى تولۇق تېكىستى مۇنداق :

ساتارىم تارىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ سالسام ،
ئانىڭ خۇش نالەسىدىن بۇلاپانىڭ كۆڭلىنى ئالسام .
مۇقام ئالىپ ، مۇقام ئىچرە مۇقامنى دىلغا جا قىلسام .
مۇھەببەت كۇيىگە سازلاپ ، ئانىڭ ئالدىدا مەن چالسام .
ئارالاپ چالسام « ئوششاق » قۇ غەزەلنى سازا يەتكۈزسەم ،
سەھەرلەردە قويۇپ مەششاتالاردىن ① پۇر زىيا چالسام .
كەل ، ئەي مەشرەپ ، قەدەھ سۇنغىل ، بولايلى مەستو مۇستەغرەق ،
بىر ئىلىكغا كاسەئى تەمبۇر ، بىرىگە جامنى جا قىلسام .

بۇ شېئىر ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدە مۇنداق ئېيتىلىپ كەلگەن :

ساتارىم تارىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ سالسام ،

---

① مەششاتا ـ قىز ۋە كېلىنلەرنى كېيىندۈرۈپ ، ياساندۇرىدىغان مەخسۇس پەردازچى ئايال .

ئانىڭكىم نالىسىدىن بۇاپانىڭ كۆڭلىنى ئالسام .
مۇقام چالسپ ، مۇقام ئىچرە مۇقامنى دىلگە جا قىلسام ،
مۇھەببەت كويىغا سالسا ئانىڭ ئالدىدا مەن چالسام .
مۇقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۇسەينۇ ھەم ئەجەم دەرلەر ،
بۇلاردىن يۇقارىكىم پەردەئى بايىاتىنى چالسام .
بايىاتى ھەقتە ئاللا يادىدا چالسام پايا پەيكىم ،
كى كۆڭۇل بىناۋا بولغانىنى بىلسەم ناۋا چالسام .
ئارالاپ چالسام ئوششاقنى غەزەلنى راڭقا يەتكۈزسەم ،
شەبىستانۇ سەھەرلەردە مۇشاۋىرەك ، پەنجىگاھ چالسام .
ئىراقۇ ، چەببىيات ، ئۆزھالدا پەيزىكىم يېتەر بولسا ،
تىلەپ خۇرشىدى ۋەسلىنى سۇبھى دەمدە چارىگاھ چالسام .
خۇدايىم بەرسە ھىممەتنى كەبىتۇللاغا مەن بارسام ،
ئۆتۈپ دەريايى شورىدىن مىل ئىسكەندەرنى مەن چالسام .
كەل ئەي مەشرەپ قەدەھ سۇنغىل بولايلى مەستۇمۇستەغرەق ،
بىر ئىلكىمگە ساتارۇ ـ بىر ئىلكىمگە جامۇ مەي ئالسام .

مەشرەپىنىڭ مۇقام توغرىسىدىكى بۇ غەزىلىنىڭ ئۈچ خىل نۇسخىدا ئۈچ خىل مەزمۇن بىلەن تولۇقلىنىشى بىزنى ئويلاندۇرىدۇ . بىز بۇ يەردە قايسى نۇسخىنىڭ مەشرەپنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يېزىلغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشنى نىيەت قىلمىساقمۇ ، لېكىن ئون ئىككى مۇقام تەركىبىي ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كەلگەن نۇسخىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۈچ خىل رىۋايەتنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە بېغىشلانغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈلەيمىز . چۈنكى ئۇنىڭدا ئو ئىككى مۇقام تولۇق تىلغا ئېلىنىش بىلەن بىللە ، قايسى مۇقامنىڭ قايسى چاغدا ئېيتىلىدىغانلىقى ھەققىدە (گەرچە تولۇق شەرھلەنگەن بولمىسىمۇ) تىرىشچانلىق كۆرسىتىلگەنلىكى ئىپادىلەنگەن . بۇ بىزنىڭ ئون ئىككى مۇقاممىزنىڭ 12 دىنلا ئىبارەت بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى قارىشىمىزنى (گەرچە خەلق ئارزۇسى بىلەن تولۇقلانغان بولسىمۇ) ئىسپاتلايدىغان ياخشى ماتېرىيال .

يۇقىرىقى مىسالارنى ئون ئىككى مۇقامنىڭ 12 دىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ۋە قوغداش يۈزىسىدىكى ئاۋام خەلقنىڭ ئىدىيىۋى

بىرلىكى دېيىشكە بولىدۇ .

ئەمدى « مۇقام » شەكلىنى يېرىك مۇزىكا ژانىرى سۈپىتىدە تونۇپ ، مۇقام ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا يول ئېچىش دېگەن ئىككىنچى نۇقتىغا كېلەيلى .

بۇ ھەقتە بىزگە ھېچقانداق تارىخىي ماتېرىيال قالغان ئەمەس . لېكىن خەنزۇ تارىخچىلىرىنىڭ ھەرقايسى سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە « غەربىي دىيار » دەپ ئاتالغان زېمىنىمىزدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بېرىلغان ناخشا ـ مۇزىكىلىرىمىزنى « نەغمە » نامى بىلەن ئاتاپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت بەزى مەلۇماتلار مەۋجۇت . بۇ نەغمىلەرنىڭ نامى مۇنداق بولغان : ① « قۇجۇ نەغمىسى » (ئىدىقۇت نەغمىسى) ، ② « كۇسەن نەغمىسى » (كۇچا نەغمىسى) ، ③ « يۈيتېەن نەغمىسى » (خوتەن نەغمىسى) ، ④ « سۇلى نەغمىسى » (قەشقەر نەغمىسى) ، ⑤ « ئۇيغۇر نەغمىسى » (قۇمۇل نەغمىسى) ، ⑥ « بېشبالىق نەغمىسى » (جىمسار نەغمىسى) .

بۇ نەغمىلەرنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرىپ بېرىشىدىكى مەلۇماتلارنىڭ بىرىدە مۇنداق دېيىلگەن :

جاڭ چىيەننىڭ غەربىي دىيارغا قىلغان بىرىنچى قېتىملىق ئون ئىككى يىللىق (127 ـ 135) ساياھىتى ، بولۇپمۇ 115 ـــ 119 ـ يىللىرى ئېلىپ بارغان ئىككىنچى قېتىملىق تۆت يىللىق مۇڭەپپەقىيەتلىك سەپىرى ، جۇڭگو مۇزىكا ـ ئۇسۇل تەرەققىياتىدا تارىخىي خاراكتېرلىك يېڭى سەھىپە ئاچقان . ئۇ غەربىي دىياردىن يالغۇزەكنى (نەينى) ، بۇرغىنى ۋە ئۇنى چېلىش ئۇسۇلىنى ، جۇملىدىن « مۇقدۇر نەغمىسى » كۆيىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان . خەن ۋۇ ـ دىنىڭ نەغمە ـ ناۋا بېگى لى يەننەن جاڭ چىيەننى زىيارەت قىلىپ ، غەربىي دىيار ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇزىكا سەنئىتى بىلەن تونۇشقان ھەم ئۇلارنى ئۆز ـ گەرتىپ ئىشلەپ ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ھەيۋەتلىك ھەربىي ئوركېستر ھەم ساراي ئوركېسترىنى تەشكىل قىلىشى ، بولۇپمۇ « مۇقدۇر نەغمىسى » دىن پايدىلىنىپ يېگىرمە سەككىز ئاھاڭنى بىراقلا ئىجاد قىلىشى خەن سۇلالىسى سەنئىتىگە نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن .

يەنە بىرىدە مۇنداق بېزىلغان : « مىلادى 421 ـ يىلى غەربىي لياڭ ھا ـ كىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندا ، تاڭ چى ، لى باۋ قاتارلىقلار قۇمۇلغا كەلگەن ھەمدە

قۇمۇل ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇزىكىسىنى ئۆگىنىش ، توپلاش بىلەن يېگىرمە بىر يىلنى قۇمۇلدا ئۆتكۈزگەن . 441 ـ يىلى لى باۋ دۇنخۇاڭغا ۋالى بولۇپ ماڭغاندا قۇمۇلدىن ئون قىسىم مۇزىكا ، ئۇچ قىسىم ئۇسسۇل ، ئون بىر خىل چالغۇ ئەسۋابى ھەم ئوتتۇزدىن ئارتۇق قۇمۇل سەنئەتچىسىنى بىللە ئېلىپ كەتكەن . بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى قۇمۇل مۇزىكىسى 〈 ئۇيغۇر غۇل 〉 ئالاھىدە مەشھۇر بولۇپ ، دۇنخۇاڭدا مۇزىكا مودىسى بولغان ، ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ مۇزىكا چاڭئەنده داڭ چىقىرىپ ،ئوردا ئىچى ـ سىرتىدىكىلەرنى جەلپ قىلغان ھەمدە ھەر قايسى جايلارغا كەڭ تارقالغان » .

يەنە بىرىدە مۇنداق دېيىلگەن : « مىلادى 609 ـ يىلى 6 ـ ئايدا سۇي ياڭدى گەنسۇنىڭ جاڭيى دېگەن يېرىگە سايلاھەتكە كەلگەندە ، ئىدىقۇت ئۇيغۇ خانلىقىنىڭ خانى كيۇبويلىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئىدىقۇت ناخشا ـ مۇزىكىسىدىن ھۇزۇرلانماقچى بولغان . كيۇبويا ئۇچ يۇزگە يېقىن سەنئەتچىنى باشلاپ جاڭيىغا بېرىپ ، توققۇز قىسىملىق مۇزىكا ئاڭلاتقان ، ئىدىقۇت ئۇسسۇللىرى ھەم سىرىك ـ سېھرىگەرلىكلەرنى كۆرسەتكەن . بۇنىڭغا قىزىقىپ قالغان سۇي ياڭدى تۇرپان سەنئەتچىلىرىنى كېيىنكى يىلى يېڭى يىلغا چاڭئەنگە تەكلىپ قىلغان .

مىلادى 610 ـ يىلى يېڭى يىلدا سۇي ياڭدىنىڭ تەكلىپى بىلەن كيۇبويا باشلىق بەش يۈزدىن كۆپ سەنئەتكار چاڭئەنگە بارغان . چاڭئەنده ئون بىر قىسىملىق مۇزىكا ، نۇرغۇن ناخشا ـ ئۇسسۇل ، شىر ئۇسسۇلى ، نىقابلىق ئۇسسۇل ، سىرىك ـ سېھرىگەرلىكلەرنى ئورۇنلىغان . تۇرپان سەنئەت ئۆمىكى قايتىشىدا سۇي ياڭدىغا ئالتە قىسىم مۇزىكا ، ئون بىر خىل چالغۇ ۋە مۇزىكانت ، سىرىكچىلەرنى ھەدىيە قىلغان . شۇ يىلقى يېڭى يىل بايرىمىغا بارغان سەنئەتچىلەر ئوتتۇز مىڭغا ، مۇزىكانتلار ئون سەككىز مىڭغا يەتكەن . شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يېڭى يىلدا غەربىي دىيارىدىن چاڭئەنگە بىر نەچچە مىڭ سەنئەتكار ئويۇن كۆرسەتكىلى بېرىپ تۇرغان ① » .

يۇقىرىقى ئۇچ نەقىلدىن زېمىنىمىز ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ ئەينى يىللاردىلا تاڭ قالارلىق دەرىجىده تەرەققىي قىلىپ ، مۇكەممەل قۇرۇلما ، يۇكـ

---

① يۇقىرىقى مەلۇماتلا « شىنجاڭ سەنئىتى » ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى تەرىپىدىن تۇـ زۇلگەن 1991 ـ يىللىق « سەنئەت كالېندارى » دىن ئېلىندى .

سەك بەدەئىيلىككە ئىگە يىرىك مۇزىكا ژانىرىنى شەكىللەندۈرۈپ بولغانلىقىنىلا ئەمەس ، بەلكى ئالەمشۇمۇل شۆھرەتكە سازۈمر بولغانلىقىنىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . سۇي ياڭدىنىڭ ھەر يېڭى يىلدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىدىنلا نەچچە مىڭلاپ سەنئەتكارنى تەكلىپ قىلىپ تۇرۇشنى ، شۇنداقلا جاڭ چىيەننىڭ غەربىي دىيارغا قىلغان ئىككى قېتىملىق سەپىرى ئارقىلىق ئىگىلەپ كەتكەن ناخشا ـ ئۇسۇللىرىمىز ئارقىلىق جۇڭگو مۇزىكا ـ ئۇسسۇل تەرەققىياتىدا تارىخىي خاراكتېرلىك يېڭى سەھىپە ئاچقانلىقىنى نەغمىلىرىمىز-نىڭ ئەينى يىللاردىكى شان شۆھرىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ .

ئەپسۇسكى ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان نەغمىلىرىمىز تولۇقى بىلەن ۋارىسلىق قىلىشىمىزغا ئېرىشەلمىدى .

ئۇنىڭدىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى « خەلق ناخشىلىرى » ، « سەنەم » ، « مەشرەپ » ، « ئون ئىككى مۇقام » دىن ئىبارەت شەكىللەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى .

بۇ شەكىللەر ئىچىدە « ئون ئىككى مۇقام » شەكىللا يۇقىرىقى نەغمىلىرىمىزنى مۇكەممەل سىستېما ئاساسىدا قېلىپلاشتۇرۇش ، راۋاجلاندۇرۇش رولىنى ئوينىغان بولسىمۇ ، لېكىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئالتە خىل يەرلىك نەغمىنىڭ ھەممىسلا بۇ شەكىل بويىچە ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالالىغان ئەمەس . بۇنىڭ ئىچىدە مۇقام نامى بىلەن كۆپرەك تىلغا ئېلىنىۋاتقان « مۇقدۇر » نەغمىسىمۇ ئەنە شۇ « ئون ئىككى مۇقام » شەكلى بويىچە قېلىپلاشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇ ھازىر بىز تىلغا ئېلىۋاتقان « ئون ئىككى مۇقام » دائىرىسىدىن ئورۇن ئېلىشقا سازاۋەر بولالمايدۇ .

يۇقىرىقى نەغمىلەردىن « ئون ئىككى مۇقام » شەكلى بويىچە قېلىپلاشتۇرۇلۇپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى « تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » ، « قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى » ، « دولان ئون ئىككى مۇقامى » (گەرچە بىزگە توققۇزلا يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ) دىن ئىبارەت .

« ئون ئىككى مۇقام » نى بۇنىڭدىن مۇستەسنا دەپ قاراشقا بولىدۇ ، چۈنكى ئۇ ئۇيغۇر مۇزىكا بايلىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن راۋاجلاندۇرۇلۇش جەھەتتە مۇتلەق ئىجادىلىققا تايىنىلغان ، ئۇيغۇر

مۇزىكىچىلىقىدىكى شۇ مەزگىللەرگىچە بولغان سىلوديىە ۋە كۈي شەكلى ، مۇزىكىلىق تون ، رېتىم ـ ئودار ، پۇراق ، شۇڭە جەھەتلەردىن يۇكسەك تەرەققىياتنىڭ نەمۇنىسىنى ياراتقان .

مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، يەرلىك نەغمىلەرنىڭ « ئون ئىككى مۇقام » شەكىللىدە گەۋدىلىنىشىنى ئەنە شۇ كلاسسىك « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ تەسىرىدىن دەپ قاراشقا بولىدۇ .

بۇنى ئوقۇملىقراق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ، يەرلىك مۇقاملاردىن «تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » بىلەن « قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ قۇرۇلمىسىغا نەزەر ئاغدۇرۇپ ئۆتسەكلا كۈپايە قىلىدۇ .

« تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » نى شەكىللەندۈرگۈچى ئىدىقۇت (قوجۇ) نەغمىسى توغرىسىدا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان نەقىلدىن « توققۇز قەسىم » ، « ئون بىر قىسىم » ، « ئالتە قىسىم » دىن ئىبارەت دېگەن مەلۇماتلارغا ئىگە بولىمىز . بۇ « قىسىم » سۆزى ھەرگىزمۇ مۇقام مەنىسىنى ئىپادە قىلالمايدۇ . دېمەكچى بولغىنىمىز ، « ئىدىقۇت (قوجۇ) نەغمىسى » ھەرگىزمۇ مۇقام شەكلى بويىچە ئەمەس ، پەقەت نەغمە شەكلى بويىچىلا ئالاھىدە شەكىل تۈسىنى ئالغان . بۇ « نەغمە » سۆزى بىلەن « مۇقام » سۆزىنىڭ ئوخشىمىغان مەزمۇن ۋە ئوخشىمىغان ئۇقۇمغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ .

ئىدىقۇت تەۋەلىكىگىلا خاس بولغان بۇ نەغمىلەرنىڭ توققۇز ، ئون بىر ، ئالتە ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ قىسىملاردىن تەركىپ تېپىشىدىن قەتئى نەزەر ، ئۇنىڭ « تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » بولۇپ شەكىللىنىشى كلاسسىك « ئون ئىككى مۇقام » شەكىللەندۈرگەن « ئون ئىككىلىشش » فورمىسىغا ئەمەل قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى . بۇنى ئۇنىڭ ھەرقايسى يۇرۇشلىرىنىڭ ئاتالمىش جەھەتتىمۇ كلاسسىك « ئون ئىككى مۇقام » غا يېقىنلىشىشقا تىرىشقانلىقىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ .

« تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ كلاسسىك « ئون ئىككى مۇقام »

غا تەقەقاس قىلىنغان ناملىرى مۇنداق : ① راك ، ② چەببىيات ، ③ مۇشاۋۇرەك ، ④ چارىگاھ ، ⑤ پەنجىگاھ ، ⑥ ئوششاق ، ⑦ سابا (سىگاھ) ، ⑧ ناۋا ، ⑨ ئىراق ، ⑩ بايات ، ⑪ دولان ، ⑫ يېڭى چەببىيات .

بۇ ناملار ئون ئىككى يۇرۇش دائىرىسىدىكى ھەرقايسى مۇقاملارنىڭ ئۆز تەركىبىنى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك بويىچە شەكىللەندۈرۈشتە يەرلىك مۇزىكا بايلىقىغا تەسىر كۆرسەتكەن باشقا يەرلىك مۇزىكا بايلىقىدىن پايدىلانغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن قىسمەن ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان بولسىمۇ ، يەنىلا كلاسسىك « ئون ئىككى مۇقام » ئاتالغۇلىرىدىن يىراقلاپ كېتەلمىگەن .

لېكىن بۇ ھالەت ئۇنىڭ كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامغا ئىسىم جەھەتتىنلا يېقىنلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئامىل بولۇپ ، قۇرۇلما جەھەتتىن يەنىلا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ئامايان قىلىشقا چەكلەش رولىنى ئويناماىدۇ .

ئەگەر شۇنداق قىلىشقا يۈزلىنىدىغان بولسا ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ خەنزۇ تارىخچىلىرى خاتىرىلىگەن ئالتە خىل نەغمىمىزنى راۋاجلاندۇرۇش ئەمەس ، بەلكى ئۇنى يوقىتىۋېتىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ قالىدۇ .

لېكىن ئەجدادلىرىمىز ھەرگىز ئۇنداق قىلغان ئەمەس ، بۇنى « تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ قۇرۇلمىسىدىن تولۇق كۆرۈپ ئالغىلى بولىدۇ .

« تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » « ئون ئىككىلىشىش » جەريانىدا ئۆز تەركىبىدىكى نەغمىلەرنى يەرلىك ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرۈش نۇقتىسىدىن كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامدىن ئۆزگىچە شەكىل تۈسى ئارقىلىق سىستېمىلاشتۇرۇشقا تىرىشقان . بۇ ، ئۇنىڭ ئۆز نەغمىلىرىنى كلاسسىك « ئون ئىككى مۇقام » دىكىدەك « تەزە » ، « نۇسخا » ، « سەنەم » قاتارلىق شەكىل

لەر بويىچە ئەمەس ، بەلكى « باش چېكىت » ، « يالاڭ چېكىت » ، « قوش چېكىت » (توققۇز چېكىت) ، « جۇلا » ، « سالقات » قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق مۇكەممەللەشتۈرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ . بۇ ئوخشىماسلىق ئۇنىڭ ئىدىقۇت (قوجۇ) نەغمىلىرى » نىڭ ئەنئەنىۋى شەكلى ، رېتىم ـ ئودار ، كۈي ، پۇراق ۋە ئاھاڭ جەھەتتىكى يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش تىرىشچانلىقىدىن بارلىققا كەلگەن .

« قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى » غا كەلسەك ، ئۇمۇ « ئون ئىككىلە-شىش » جەريانىدا ئىسىم جەھەتتىن كلاسسىك ئون ئىككى مۇقام نامىلىرىغا تەقەققاس قىلىشنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ ، يەرلىك ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەن-دۈرۈش نۇقتىسىدىن ھەرقايسى نەغمىلەرگە ئىشلىتىلگەن تېكىست ياكى شۇ تېكىستتە تەكرارلىنىدىغان نەقرات نامىنى شۇ مۇقامنىڭ نامى ئورنىدا قوللا-نىشنى شەكىللەندۈرۈپ ، ھەربىر مۇقامغا « كلاسسىك ئون ئىككى مۇقام » غا تەققاس قىلىنغان نام بىلەن تېكىست نامىدا بارلىققا كەلگەن يەرلىك ئاتالغۇنى بىرلىكتە ئىشلىتىشنى ئادەت قىلغان . بۇنى ئۇنىڭ « ئون ئىككىلىشش » جەريانىدا ئاتالغۇ جەھەتتىن كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامغا يېقىنلىشىش ، لې-كىن يەرلىك ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرۈشكىمۇ سەل قارالمىغانلىقىدىن دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ .

« قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى » دىكى بۇ ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ قۇرۇلما-سىدىمۇ ئېنىق گەۋدىلىنىدۇ .

قۇمۇل مۇقاملىرى ئەسلىدە قۇرۇلما ۋە يۈرۈش شەكلى بويىچە ئون توققۇز مۇقام بولۇشى كېرەك ئىدى . لېكىن ئۇنىڭ بىر قىسمى (يەتتىسى) «ئىككىنچى چۈشۈرگە » نامى بىلەن ئالدىنقى مۇقامغا چېتىۋېتىلىش ئۈسۈلى بىلەن « قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى » شەكىللەندۈرۈلگەن . بۇ تۆۋەندىكىچە جەدۋەللەشتۈرۈلدى :

	مۇقام ئىسمى	مۇقامنىڭ ئىككىنچى ئىسمى	چۇشۇرگە (نەغمە) سانى
1	دۇر مۇقامى	يۇردۇم ئالەم	17
2	دۇرمۇقام 2 ـ چۇشۇرگە	يۇردۇم ئالەم	13
3	مۇستاھىزات	يالغۇز تويۇم	13
4	مۇستاھىزات 2 ـ چۇشۇرگە	يالغۇز تويۇم	16
5	خوپتى مۇقامى	خوپتى مۇقام	19
6	خوپتى مۇقام 2 ـ چۇشۇرگە	خوپتى مۇقام	13
7	چەببيات	جانىكەم مۇقامى	10
8	چەببيات 2 ـ چۇشۇرگە	جانىكەم مۇقامى	13
9	مۇشاۋىرەك	دەردىڭگە داگا	13
10	مۇشاۋىرەك 2 ـ چۇشۇرگە	دەردىڭگە داگا	11
11	ئۆزھال		13
12	ئۆزھال 2 ـ چۇشۇرگە		11
13	ئىراق مۇقامى	چوڭ دەردى يامان	12
14	دولان مۇشاۋىرەك	دولان مۇقامى	11
15	ئۇلۇغدۇر	ھاي ـ ھاي يۇلەڭ مۇقامى	9
16	راك	سايراڭ بۇلبۇلۇم	8
17	چارىگاھ		7
18	چارىگاھ 2 ـ چۇشۇرگە		11
19	دۇئا	كىچىك دەردى يامان	9

يۇقىرىقى جەدۋەلدىكى 2 ـ چۈشۈرگە قوشۇلغان مۇقاملارنىڭ ئەسلى سىنى 1 ـ چۈشۈرگە ، قوشۇمچىسىنى 2 ـ چۈشۈرگە دەپ ئاتىغان . لېكىن 2 ـ چۈشۈرگە نامى بىلەن ئاتالغانلىرى نەغمە سانى جەھەتتىن 1 ـ چۈشۈرگە نامى بىلەن ئاتالغان مۇقاملاردىن پەرقلەنمەيدۇ . ھەتتا بەزىلىرى 1 ـ چۈشۈرگىدىن ئارتۇغراق نەغمە سانىغا ئىگە . مەسىلەن : مۇستاھىزات مۇقامىنىڭ 1 ـ چۈشۈرگىسى ئون ئۈچ نەغمە بولسا ، 2 ـ چۈشۈرگىسى ئون ئالتە نەغمىدىن ئىبارەت . 2 ـ چۈشۈرگىسى بولمىغان « چارىگاھ » ئارانلا يەتتە نەغمىگە ئىگە .

« قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى » دىكى ئون توققۇز يۇرۇشنىڭ يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن ئون ئىككىگە يىغىنچاقلىنىشى ئەلۋەتتە ئەنئەنىۋى نەغمىلىرىنى « ئون ئىككى » دىن ئىبارەت شەرتلىك سان بويىچە « مۇقام » شەكلىگە ئايلاندۇرغانلىقىنىڭ دەللىلى .

ئەينى يىللاردا « ئون ئىككى » ئىكەنلىكىگە دائىر مەلۇماتلارغا ئىگە بولغان « دولان توققۇز مۇقامى » مۇ ئەنە شۇ يىللاردا « ئون ئىككى مۇقام » ئىزى بىلەن شەكىللەنگەن يەرلىك مۇقاملارنىڭ بىر تۈرى . بۇ ① « زىل بايباۋان » ، ② « ئۆزھال » ، ③ « راك » ، ④ « مۇشاۋىرەك » ، ⑤ « جۇلا » ، ⑥ « بوم بايباۋان » ، ⑦ « سىم بايباۋان » ، ⑧ « خۇدەك بايباۋان » ، ⑨ « دۇگامەت » لەردىن ئىبارەت .

بۇ « توققۇز مۇقام » نىڭ پەقەت ئۈچ يۇرۇشلا ئاتالغۇ جەھەتتىن ئون ئىككى مۇقام ناملىرىغا تەققاسلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ ، قالغان ئالتىسى يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلغۇچى « بايباۋان » نامى بىلەن ئاتالغان . بۇ مۇقاملارنىڭ ھەممىسلا كۇي شەكلى جەھەتتە يۇقىرى كۇيلۇك تېپقا مەنسۇپ بولۇپ ، ھەدىگەندىلا « ھوي ـ ھوي » ، « ۋاي ـ ۋاي » دېگەنگە ئوخشاش قاراتمىلىقا ئىگە يۇقىرى ئاۋازلىق سۆزلەردىن باشلىنىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ . بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى بىر قىسىم كىشىلەر ئۈچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ياۋايى ھايۋانلارنى قورشاپ ئوۋلاش

جەريانىدا بىر ـ بىرىگە ماسلىشىش ئۈچۈن قوللانغان بىشارىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . بۇ خىل چۈشەندۈرۈش ئەقىلگە خىلى مۇۋاپىقىتەك كۆرۈنسىمۇ ، لېكىن ئۇنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ، دولان دىيارىنىڭ جۇغراپىيىۋى موھىتىغىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرمەي بولمايدۇ . دولان ئومۇمەن تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان جاي . دولان خەلقىنىڭ ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمى چۆل ـ باياۋان بىلەن كۈرەش قىلىشقا باغلانغان . بۇ خىل كۈرەش دولان خەلقىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . دولان توققۇز مۇقامىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنىڭ « باياۋان » نامى بىلەن ئاتىلىشى مۇشۇ ۋەجدىن بولغان .

بايـاۋانـدا ـــ ئاسـمـىنى كەڭ بۇ جايدا كىشىلەر ئومۇمەن تارقاق ئولـتـۇراقلاشـقـان بولىدۇ . مۇشۇنداق شارائىتتا كىشىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە بولغان كـۆڭـۈل كـۈيلىرىنى ئىزھار قىلىشتا ئەلۋەتتە يۇقىرى ئاۋازدىن پايدىلىنىدىغانـلـىـقـى ئېنىق . شۇنداق ئىكەن ، يۇقىرى كۈيلۈك دولان ناخشىلىرى ۋە دولان مـۇقـامـلـىرىنىڭ باش قىسمىدىكى « ھوي ـ ھوي » ، « ۋاي ـ ۋاي » غا ئوخـشـاش سـۆزلـەرنـىڭ تەكرارلىنىشىنى مەلۇم شەرت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ، پـەقەت دولان ناخشىلىرى ۋە دولان مۇقاملىرىغىلا خاس بولغان بىر خىل ئالاـھىدىلىك دېيىشكە بولىدۇ .

« دولان مۇقاملىرى » نىڭ ھەرقايسى يۇرۇشى مۇقەددىمىدىن تاشقىرى « چـېـكـتـمە » ، « سەنەم » ، « سەنەقەس » ، « سېرىلما » دىن ئىبارەت تۆت قـىـسـمغا بۆلۈنىدۇ . ھەر بىر قىسمى مۇكەممەل ئۇسسۇل پەدىلىرى بولۇپ ، پۈـتـۈن بـىـر مۇقامنىڭ ۋەقەلىكىنى ئىپادە قىلغۇچى مۇقىم ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى بـولـىـدۇ . بـۇ ھەرىـكـەتلەر ھەر بىر قىسمدا ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ ، بىر پۈتۈن مۇقامدا پۈتۈن بىر ئۇسسۇلنى شەكىللەندۈرىدۇ . شۇڭا ، دولان مۇقامى دولان ئۇسـسـۇلـى بـىـلـەن زىـچ بـىـرلـەشـكـەن بـولـۇپ ، تـوي ـ تـۆكـۈن ، مەشرەپلەرنىڭ ئاساسىي نەغمىسى بولۇپ قالغان .

يۇقىرىدا « ئون ئىككى مۇقام » شەكلى بويىچە ئەنئەنىۋى نەغمىلەردىن سىستېمىلاشتۇرۇلغان ئۇچ يەرلىك مۇقامنى كۆرۈپ ئۆتتۇق . بۇ مۇقاملارنىڭ بىردىنبىر ئەۋزەللىكى ، يەرلىك ئەنئەنىۋى نەغمىلەرنى « ئون ئىككى مۇقام » شەكلى بويىچە ئۆستۈرۈپ ۋە سىستېمىلاشتۇرۇپ ، مۇكەممەل قۇرۇلما بويىچە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىپ كېلىشكە ئاسانلىق يارىتىلغانلىقىدىن ئىبارەت .

بىز بۇ مۇقاملارنىڭ يەرلىك مۇزىكا بايلىقى ۋە ئالاھىدىلىكى بويىچە شەكىللەنگەن كۆپ قاتلاملىق خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسىدا يەرلىك مۇقاملارنىڭ « مۇقام » مەزمۇنىنى موللاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭ رەڭدارلىقىغا رەڭدارلىق قوشقانلىقىنى كۆرۈپلا قالماي ، شۇ مۇقامنى شەكىللەندۈرگۈچى ئەنئەنىۋى نەغمىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ، كۈي شەكلى ، رېتىم ـ ئودارلىرى ، يەرلىك پۇراق ۋە تېكىست ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكلىرىگە ئائىت ھەر تەرەپلىمىلىك تەتقىقات تېمىلىرىگە ئىگە بولالايمىز . دېمەك ، يەرلىك مۇقاملار مەدەنىيەت تارىخىمىزنى نۇرلاندۇرۇپ تۇرغۇچى گۈھەر چىراغ ، شۇنداقلا مەدەنىيەت غەزىنىمىزگە قوشۇلغان زور بايلىق .

يىللارنىڭ ئۆتۈشى « ئون ئىككىلىشش » تىن ئىبارەت بۇ خىل مۇقام شەكىلىنىڭ كەينى ـ كەينىدىن بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى . كېيىنكى مەزگىللەردە ئىلى رايونىدا بارلىققا كەلگەن ئۇچ تۈردىكى « ئون ئىككى مۇقام » بۇنىڭ دەلىلى . بۇلار تۆۋەندىكىچە :

1 . « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ داستان ، مەشرەپلىرى ئاساسىدا ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەنگەن « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » . بۇ : ① راك ، ② چەببىيات ، ③ مۇشاۋىرەك ، ④ چارىگاھ ، ⑤ پەنجىگاھ ، ⑥ ئۆزھال (نالەش) ، ⑦ ئەجەم ، ⑧ ئوششاق ، ⑨ بايات ، ⑩ ناۋا ، ⑪ سىگاھ ، ⑫ ئىراق (ھۈسەينى) لەردىن ئىبارەت .

2 . يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئىلى خەلق ناخشىلىرى . بۇ ناخشا شەكلىنى ئالغان مۇقام بولۇپ ، ①ئۆستەڭ ناخشىسى ، ② گۈلەمخان ، ③ ئورما

ناخشسى ، ④ كوچا ناخشلىرى ، ⑤ خانلەيلۇن ، ⑥ دەردىڭ يامان ، ⑦ ئاھ يارەي ، ⑧ هەي ـ هەي نادان ، ⑨ گۈل قىستان مېنىڭ يارىم ، ⑩ ۋادەرىخا ، ⑪ ئۆرگىلەي ، ⑫ لەيلۇندىن تەركىب تاپىدۇ .

3 . ئىلىنىڭ ناغرا ـ سۇناي بىلەن ئورۇنلىنىدىغان يۇرۇشلۇك ئاھاڭلىرى بولۇپ ، بۇ چالغۇ ئەسۋابلاردا ئورۇنلىنىدىغان مۇقاملاردۇر . ئۇ: ① سەنەم ، ② قوش سەنەم ، ③ رۇخسارى ، ④ گۈل رۇخسار ، ⑤ گۈدۈم سارە ، ⑥ مۇشاۋىرەك ، ⑦ سەلقە ، ⑧ نوۋىت ، ⑨ كورت ، ⑩ ئۆلەن ، ⑪ شاـ دىيانە(1) ، ⑫ شادىيانە(2) قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

مۇشۇ نۇقتىدىن « ئون ئىككى مۇقام » لىشش ئىزى بىلەن زېمىنىمىز دائىرىسىدە بارلىققا كەلگەن مۇقاملارنى مۇنۇ تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ :

① چوڭ نەغمە ، داستان ، مەشرەپتىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ قىسىمدىن تەركىب تاپقان مۇقام . بۇ كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ قۇرۇلمىسىغا خاس تۈر بولۇپ ، بۇنىڭغا يالغۇز « كىلاسىك ئون ئىككى مۇقام » لا ۋەكىلـلىك قىلىدۇ .

② نەغمە قىسمىدىنلا تەركىب تاپقان مۇقاملار . بۇنىڭغا « دولان توققۇز مۇقامى » ، « تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » ۋە « قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى » ۋەكىللىك قىلىدۇ .

③ داستان شەكلىدىكى مۇقاملار . بۇنىڭغا « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » ۋەكىللىك قىلىدۇ . زىكرى ئەلپەتتانىڭ « رۇخسارى » مۇقامىمۇ مۇشۇ تۈرگە مەنسۇپ بولىدۇ .

④ ناخشا شەكلىدىكى مۇقام . بۇنىڭغا يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئىلى خەلق ناخشلىرى مەنسۇپ بولىدۇ .

⑤ چالغۇ ئەسۋابلاردا ئورۇنلىنىدىغان مۇقام . بۇنىڭغا ئىلىنىڭ ناغرا ـ سۇناي بىلەن ئورۇنلىنىدىغان يۇرۇشلۇك ئاھاڭلىرى مەنسۇپ بولىدۇ .

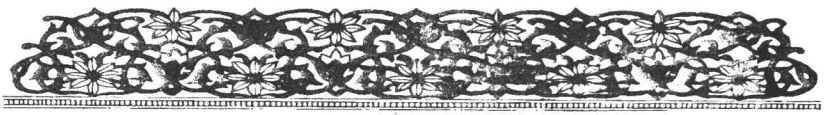
مانا بۇلار ئەزەلدىنلا ناخشا ـ ئۇسۇلغا ھېرىسمەن خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق

ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ يالقۇنلۇق نامايەندىسى بولغان ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى مۇكەممەل شەكىل تۈسى بىلەن سىستېمىلاشتۇرۇپ ، مۇجەسسەملەشكەن يېرىك مۇزىكا ژانېرىنى بەرپا قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر . شۇڭا بۇنى ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق ، مۇقامىغا يەتكەن مۇقام دەپ ھېسابلايمىز .

بۇ مۇقاملار ھەجىم جەھەتتىن مەيلى چوڭ ، مەيلى كىچىك بولسۇن ، شەكىل جەھەتتىن مەيلى ئۇزۇنداق ، مەيلى مۇنداق بولسۇن ، مەزمۇن جەھەتتىن ھەرقايسى جايىنىڭ ئەنئەنىۋى ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى مۇجەسسەملەشكەن سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەنلىكى بىلەن قىممەتلىكتۇر .

بۇ مۇقاملار ئورتاق تىل ، ئورتاق ھېسسىيات ، ئورتاق چالغۇغا ئىگە . ھەممىسى ئۇزاق تارىخىدىن بۇيان بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ، سۆيۈپ ئاڭلىشىغا ، ۋاربسلىق قىلىشىغا سازاۋەر بولۇپ ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئورتاق بايلىقى سۈپىتىدە تونۇلۇپ كەلمەكتە . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، بۇ مۇقاملار بارلىققا كەلگەن ئورنى ، تارقىلىش دائىرىسى ، شۇڭە ، ئۇسلۇپ جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرى تۈپەيلىدىن ھەرقايسىسى ئۆزى بارلىققا كەلگەن رايون دائىرىسىگە مەنسۇپ بولۇپ ، شۇ يەرنىڭ مۇزىكا بايلىقى ۋە مۇزىكا ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ كېلىۋاتىدۇ . شۇڭا ، ئۇ ئوز ئالاھىدىلىكى بويىچە يەرلىك مۇقاملار ھېسابلىنىدۇ .

ئەلۋەتتە ، يەرلىك مۇقاملارغا سىلىشتۇرغاندا ، كلاسسىك ئون ئىككى مۇقام ئۇيغۇر ئومۇمىي مۇزىكىچىلىقىدىكى بارلىق ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆز تەركىبىدە مۇجەسسەملىگەن ، ئۇنى ئىجادى راۋاجلاندۇرغان ، ئەنئەنىۋىلىك ۋە سەنئەت گۈزەللىكىنىڭ يۇكسەك چوققىسىنى نامايان قىلغان ھەمدە تارىخى ئورنى ، ئومۇملىشىش دائىرىسى ، قېلىپلىشىش قانۇنىيىتى ۋە قۇرۇلما جەھەتلەردىكى ئالاھىدە مۇكەممەللىكى بويىچە بىردىنبىر ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئانا مۇقام ھېسابلىنىدۇ .

ئىككىنچى باب

« ئون ئىككى مۇقام » قۇرۇلمىسىدىكى ئىلمىي ، نەزەرىيىۋى ئاساسلار

يۇقىرىدا ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىدا يۈكسەك ئورۇن تۇتقان يىرىك مۇزىكا ژانىرى « ئون ئىككى مۇقام » ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى ئۈستىدە قىسمەن توختىلىپ ئۆتتۇق ، ھەرقايسى تۈرنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلما ، مەزمۇن ، كۆي ۋە مىلودىيە شەكلى ، شۇنداقلا تارقىلىش دائىرىسى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە « كلاسسىك » ۋە « يەرلىك » تىن ئىبارەت چوڭ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدىغانلىقىنى بايان قىلدۇق .

مەيلى « كلاسسىك » ، مەيلى « يەرلىك » تۈسىنى ئالغان بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ، « ئون ئىككى مۇقام » نامىنى ئالغان مۇقاملارنىڭ ھەممىسىلا قۇرۇلما جەھەتتىكى مۇكەممەللىكى ، سىستېما جەھەتتىكى ئورگانىك جىپسلىشىشى ، مىلودىيە جەھەتتىكى رەڭدارلىقى ، كۆي شەكلى جەھەتتىكى كەرەشمىلىكى ، رېتىم ـ ئودار جەھەتتىكى كۆپ خىللىقى ، تېكىست ئىشلىتىش جەھەتتىكى جانلىقلىقى ، شۇنداقلا ھەرقايسى بۆلەكلىرىدىكى تۇراقلىق بىلەن جانلىقلىقنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن مەدەنىيەت تارىخىمىزدا پارلاق سەھىپە ياراتقان ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۈكسەك ئەقىل ـ پاراسىتىنى نامايان قىلدۇ .

ئىنسانىيەت تەدرىجىي تەرەققىيات قانۇنى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ، مۇزىكىچىلىقىمۇ شۇنداق ، بىراق ، ئىلىكترون دەۋرىگە قەدەم قويغان خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئەجدادلىرى نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا شەكىللەندۇرۇپ بول-

غان بۇ ئەنئەنىۋى مەدەنىي مىراس قۇرۇلمىسىنىڭ بىرمەر شەكلى ئاساسىدا ، هازىر تەقلىد قىلىپ بولسىمۇ (زىكرى ئەلپەتتادىن باشقا) بىرمەر مىلودىيىنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغانلىقى بەزى كىشىلەرنى گۇمانغا سېلىپ قويغاندەك قىلىدۇ . شۇ ۋەجىدىن بەزىلەر ناخشا ـ مۇزىكىچىلىقىمىزنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىلا پارلاق سەھىپە ياراتقان ئۆزگىچە تەرەققىيات تارىخىنى ئەستايىدىل ۋاراقلاپ باقمايلا ، ئۇنىڭ مەنبەسىنى قانداقتۇر ئەجنەبىيلەر تۇپرىقىدىن ئىزدەشكە ئۇرۇنسا ؛ بەزىلىرى هەرقايسى تۇردىكى مۇقاملارنىڭ قۇرۇلما ۋەمىلودىيە شەكلى جەهەتتىكى خاسلىقلىرىنى سېلىشتۇرۇپ باقمايلا ، هەممىسىنى « بىر زاۋۇتنىڭ بىرلا خىل مېلى » دەپ هېسابلىدى .

بۇ خىل قاراشلار « ئون ئىككى مۇقام » تەتقىقاتى بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ئاستا ـ ئاستا پەسكويغا چۈشۈۋاتقان بولسىمۇ ، لېكىن بىزنىڭ بۇ هەقتىكى تەتقىقاتىمىز تېخى ئاخىرلاشقىنى يوق .

« ئون ئىككى مۇقام » يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ناخشا ـ مۇزىكا بايلىقىمىز ئاساسىدا شەكىللەنگەن ، سىستېمىلاشقان يېرىك مۇزىكا شەكلى ، ئۇ يۈكسەك ئىلمىلىك ، كامىل بەدىئىي ماهارەتنىڭ مۇجەسسەملەشكەن قامۇسى .

ئۇنىڭ شەكىللەنگەن مەزگىلى بىز ئۈچۈن هازىرچە ئانچە ئېنىق بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇنى « ئون ئىككى مۇقام » قايتا رەتلەنگەن سەئىدىيە خانلىقى (16 ـ ئەسىر) دەۋرىگە مەنسۇپ قىلىپ تۇرۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ . چۈنكى ئۇنىڭ ئالدىدا « مۇقام » ئاتالغۇسى بولغان ئەمەس (بۇ ئاتالغۇ « تۇركىي تىللار دىۋانى » لۇغىتىدىمۇ ئۇچرىمايدۇ) .

بىز ئۇنىڭ شەكىللىنىشىنى « ئون ئىككىلىشىش » شەكلى بىلەن ئەمەس ، ئۇنىڭ ئانىسى بولغان « نەغمە » ئاتالغۇسى شەكلى بويىچە ئىلگىرى سۈرۈشنى مۇۋاپىق تاپىساق ، ئۇ هالدا ، گەپنى مىلادىدىن ئىلگىرىدىن باشلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ .

« نەغمە » لىرىمىزنىڭ ئەينى يىللاردىكى هاياتىي كۈچى توغرىسىدا

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى جاڭ شۇيشەن ئەپەندى مۇنداق يازىدۇ : « مىلادىدىن ئىلگىرى خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يىللىرىغىچە غەربىي رايونىنىڭ نۇرغۇن مۇزىكىلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقالغان . ئەڭ بالدۇر تارقالغانلىرى « ئۇدۇن (خوتەن) كۇيلىرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىردە) ، ئۇندىن كېيىن تارقالغانلىرى « كۇسەن (كۇچا) كۇيلىرى » (مىلادى 4 ـ ئەسىردە) ، « قەشقەر كۇيلىرى » (مىلادى 5 ـ ئەسىردە) ، « يۆبەن كۇيلىرى » (مىلادى 5 ـ ئەسىردە) ، « ئىدىقۇت (تۇرپان) كۇيلىرى » (مىلادى 6 ـ ئەسىردە) ، « ئۇيغۇر غۇل (قۇمۇل) كۇيلىرى » . ئەڭ ئاخىرىدا تارقالغانلىرىمۇ مىلادى 8 ـ ئەسىردە تارقالغان » ① .

بۇ ماقالىدىكى « كۇيلىرى » سۆزى ، بىز تىلغا ئېلىۋاتقان « نەغمە » ئاتالغۇسى بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ ، ناخشا ـ مۇزىكىلىرى ، مىزانىڭ قەدىمىلىكىنى بىلدۈرۈپلا قالماي ، ئۇنىڭ ئەينى يىللاردىكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تەسىر كۆرسەتكەن مەزگىلىگە قارىتىلغان . مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، بىزنىڭ « ئون ئىككى مۇقام » لىرىمىزنىڭ ئانىسى بولغان « نەغمە » لىرىمىز مىلادىدىن ئىلگىرىلا ئۆز ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىپلا قالماي ، باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسۈلىشىگىمۇ تۈرتكە بولغان . بۇنى تاڭ سۇلاسى شائىرى يۈەن جىننىڭ « چاڭئەنگە نەزەر » ناملىق مۇنۇ شېئىرىدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ :

بولدى ئۇيغۇرچە ياسانماق قىز ـ ئوغۇللار مەشغۇلى ،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلار سىمان .
« سۇمرۇغ ئاتەش » نىڭ ساداسى موڭ بىلەن تولسا ئەگەر ،
« نەۋ باھار بۇلبۇل كۇيى » ياڭرايتتى ھەر جايدا ھامان .

---

① « ئۇيغۇر غۇل كۇيلىرى » نىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كۆرسەتكەن تەسىرى » ناملىق ماقالە (« قۇمۇل مۇقاملىرى مۇھاكىمە يىغىنى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى » 295 ـ بەت) .

ئاتقا ئۇيغۇرچە مىنىش ، زىبۇ ـ زىننەت ، تىل ئۆگىنىش ،
بولدى بەس ـ بەسلىك ھەۋەس بۇ ئەللىك يىلدىن بۇيان .

تاڭ سۇلالىسى شائىرى يۈەن جىنىڭ بۇ شېئىرى ناخشا ـ مۇزىكىلىرىمىزنىڭ تاڭ ئەھلىگە بولغان تەسىرىنىلا ئەمەس ، بەلكى قىز ـ ئوغۇللىرىنىڭ ياسىنىشىدىن تارتىپ زىبۇ ـ زىننەت تاقىشىغىچە ، ئاخىر بىرىپ ئاتقا ئۇيغۇرچە مىنىشتىن ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشكىچە بولغان « بەس ـ بەسلىك ھەۋەس » لىرىنىڭ روشەن تارىخىي تامايەندىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ .

مۇشۇ تارىخى ئارقا كۆرۈنۈش ئاساسىدا يولداش ماۋ زېدۇڭمۇ : «ئۇيغۇر مىللىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا زور تۆھپە قوشقان » [1] دېگەن ئىدى .

« ئون ئىككى مۇقام » نىڭ ئانىسى بولغان « نەغمە » لىرىمىزنىڭ ئەنە شۇنداق رول ئويناشىدا باشقا مىللەتلەرنىڭ تاساددىپى قىزىقىشى سەۋەب بولۇپ قالغانمۇ ياكى ئۇنىڭ مەلۇم ئىلمى ، نەزەرىيىۋى ئاساسىي بارمۇ ؟

بۇنىڭغا جاۋاب تېپىش ئۈچۈن ، يەنە ئەينى يىللاردىكى خەنزۇ شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىغا مۇراجىئەت قىلىپ كۆرەيلى :

تاڭ شائىرى فاڭ گۇمن « چاڭئەندە يېڭى نەغمە ئاڭلاش » ناملىق شېئىرىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ :

يېڭى كۈينى ئاڭلاپ ئۆتتۇق گۇل ئاستىدا قەدەھ تۇتۇپ ،
ئۆتتۇق يەنە چاۋاك بىلەن ھەر نەغمىگە مەدھى ئوقۇپ .
سازەندە گەر بىلمىسمۇ چاڭئەننىڭ يول ، رەستىسىنى ،
كېلەر نەغمە بۇياقلارغا مەكتۇپلەرگە پۇتۇلۇپ .

---

[1] « سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن بىللە بولغاندا » ناملىق ماقالە . « ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى » 1993 ـ يىللىق 25 ـ ئىيۇلدىكى سانى .

شېئىردىكى « كېلەر نەغمە مەكتۇپلەرگە پۇتۇلۇپ » دېگەن سۆز كەشىنى ئويلاندۇرىدۇ . چۈنكى « نەغمە » تېكست بىلەن ئاھاڭنىڭ ئۆزئارا ئورگانىك جىپسلىشى ئارقىلىقلا بارلىققا كېلىدىغان بولۇپ ، ئۇنىڭ تېكستى يېزىق بىلەن ، ئاھاڭى نوتا بىلەن خاتىرىلەنگەندىلا ، ئاندىن « نەغمە » نى مەكتۇپكە پۇتكىلى بولىدۇ . دېمەك ، شېئىردىكى « پۇتۇش » سۆزى ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىدا شۇ چاغلاردىلا نوتا ئىشلىتىلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ . جاك شۇيشەننىڭ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماقالىسىدىكى مۇنۇ جۈملىلەر بىزنىڭ يۇقىرىقى خۇلاسىمىزنى تېخىمۇ ئېنىق دەللىلەپ بېرەلەيدۇ .

« ئۇيغۇر قوشاقلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ ئېيتىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن ، ئوقۇش يۇرتىدىكى نەغمىچىلەر ۋە ئەل ئارىسىدىكى نەغمىچىلەر بەس ـ بەس بىلەن داڭلىق شائىرلارنىڭ تېكستلىرىنى نوتىغا سېلىپ ئېيتقان . سۇڭ سۇلالىسىدىكى ۋاڭ جو ﴿ بىجىمەت تەزكىرىسى ﴾ دە مۇنداق دەپ يازغان : تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۈيلىرىدە ئالدى بىلەن نوتا تۈزگەن ، ئاندىن نوتىغا قاراپ ناخشا تېكستىنى سالغان . دېمەك ، ئەسەردە ئېيتىلغىنىدەك ﴿ نوتا تۈزۈپ تېكستىنى تولدۇرغان ﴾ ① ... »

يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى « نوتا تۈزۈپ تېكستىنى تولدۇرۇش » توغرىسىدىكى سۆزلەردىن ئۇيغۇر تىلىدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان نەغمىلەرگە خەنزۇچە تېكستلارنى سېلىپ ئېيتىش جەريانىدىكى قوللانغان ئۇسۇللىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . شۇنداق ئىكەن ، ئەينى يىللاردا شەكىللەنگەن نوتا ئەلۋەتتە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ناخشا ، مۇزىكىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ بولىدۇ .

جۇ جېنباۋ ئەپەندى « مۇقام ھەققىدە مۇلاھىزە » ناملىق ماقالىسىنىڭ « كۈسەن ۋە ئەرەب مۇزىكىسى » دېگەن قىسمىدا ، كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ ئەرەب مۇزىكىسىدىن كۆپ ئەسىر ئىلگىرىكى يۇكسەك تەرەققىياتىنى بايان قىلىپ مۇنداق يازىدۇ :

---

① يۇقىرىقى كىتاب 299 ـ بەت .

« مىسىرلىق ئەھمەد شەفىق ئەبۇ ئەۋۋاھنىڭ « ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى » دېگەن ئەسىردە « ئەرەپ مۇزىكىلىرىنى نوتىغا ئېلىش 13 ـ ۋە 14 ـ ئەسىرلەردە باشلانغان » دېيىلگەن . كۇسەن مۇزىكىسىغا كەلسەك ، تاڭ دەۋرىدىلا ئۇنىڭ نوتا كىتابلىرى بولغان ئىدى . بۇ توغرۇلۇق « ياۋ ياڭ خاتىرىلىرى » ناملىق كىتابنىڭ 12 ـ جىلدىدە : 〈 يۇمن زۇڭ خانى ھەر قايسى بەگلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بارغاندا ، نىكۈڭ بېگىنىڭ تومۇز ئىسىقتا چىپ ـ چىپ تەرگە چۆمۈلگەن ھالدا كۇسەن مۇزىكىسىنىڭ نوتىسىغا قاراپ ناخشا ئېيتىپ ، دۇمباق چېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ناھايىتى ھاياجانلانغان ھالدا : يارايسەن قېرىندىشىم ، مۇزىكا مېنى ناھايىتى مەپتۇن قىلدى ، دېدى 〉 دەپ يېزىلغان . دېمەك كۇسەن مۇزىكىسىنىڭ مىلادى 7 ـ ئەسىردىلا نوتىغا ئېلىنغان كىتابى بولغان . بۇ دەۋردە ئەرەبلەردە ھېچقانداق نوتا بولغان ئەمەس » ①.

ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىدا ئەينى يىللاردىلا نوتا قوللىنىلغانلىقى ئۇيغۇر كۇيىشۇناسلىقى ۋە مۇزىكىچىلىقىنىڭ 6 ـ ئەسىردىكى ئەڭ زور نامايەندىسى بولغان سۇجۇپ (كۇچالىق) نىڭ « ئون ئىككى تېمپېراتسىيىلىك كۇي قانۇنى » نىڭ مۇكەممەل شەكلىگە باغلاپمۇ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ .

بۇ « ئون ئىككى تېمپېراتسىيىلىك كۇي قانۇنى » نىڭ بەش تارانە (ئاۋاز رايونى) ، يەتتە ئاھاڭ شەكلى (تون) دىن ئىبارەت بولۇپ ، ھەر بىر تارانە ئۆز ئىچىدىن يەتتە ئاھاڭ شەكلىگە بۆلۈنۈپ ، ئوتتۇز بەش خىل ئاھاڭ شەكلى ھاسىل قىلىدىغانلىقى مەلۇم . ھازىر بىزدە قوللىنىلۋاتقان « بەش تاۋۇشلۇق كۇي » شەكلىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ خىل مۇكەممەل سىستېما پەقەت نوتا ئاساسىدىلا بارلىققا كېلىدىغانلىقى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ئەمەلىيەت .

مەۋجۇت نەرسە ھەرگىزمۇ يوقلىپ كەتمەيدۇ . گەرچە ئۇ تارىخ

---

① « شىنجاڭ سەنئىتى » ژۇرنىلى 1982 ـ يىللىق قوشۇمچە 1 ـ سان 152 ـ 153 ـ بەتلەر .

شاملىنىڭ ئاچچىق چاڭ ـ توزانلىرى ئاستىدا بىر مەزگىل كۆمۈلۈپ تۇرۇشقا دۇچ كەلسىمۇ ، يىللار شاملىنىڭ ئۇچۇرۇشى بىلەن چاڭ ـ توزاندىن خالىي بولۇپ ، يەنە ئۆزىنى نامايان قىلىشقا سازاۋەر بولالايدۇ .

ھازىرقى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، بۇ خىل نوتىلار مۆجىزە قاتارىدا «دوڭخۇاڭ مىڭ ئۆيلىرى » دىن تېپىلغان . ئۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر كۈيلىرىگە تەئەللۇق « ئۇيغۇر ئاستا كۈيلىرى » ۋە ئىككى يۈرۈش « ئۇيغۇر مۇقامى » كۈيى دىققەتنى ئالاھىدە جەلپ قىلغان . بۇ كۆپلىگەن ئالىملارنىڭ ئۇزاق مۇددەت جاپالىق تەتقىق قىلىشى ئارقىلىق ھازىرقى زامان نوتىسى شەكلىگە ئايلاندۇرۇلۇپ ، شاڭخەي مۇزىكا ئۆمىكىنىڭ ئورۇنلىشىدا لېنتىغا ئېلىنىپ ، جۇڭگو ساياھەتچىلەر نەشرىياتىنىڭ نەشىر قىلىپ تارقىتىشىغا تاپشۇرۇلغان ① .

يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلار ناخشا ـ مۇزىكىلىرىمىزنىڭ مۇكەممەل سىستېما بويىچە تاكامۇللىشىپ بېرىشىدا نوتا ئاساسىنىڭ تۇرتكىلىك رول ئويناغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ . بۇنى « ئون ئىككى مۇقام » قۇرۇلمىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە مۇكەممەللىشىدىكى مۇھىم ئىلمىي ئاساسلارنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ .

نوتىنىڭ شەكىللىنىشى خۇددى يېزىق پەيدا بولۇشى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى پولوكلۇرنىڭ يۈكسەك ھاياتىي كۈچكە ئىگە يازما ئەدەبىياتقا يول ئاچقىنىدەك ، ناخشا ـ مۇزىكىچىلىقىمىزنىڭ ئاددىي ، ۋاقالىق شەكىلدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق ئىنسترومېنتاللىق شەكىلگە يۈزلىنىشىگە يول ئاچقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ . ناخشا ـ مۇزىكىچىلىقىمىزنىڭ ئەينى سەرلەردىكى يېرىك نامايەندىسى بولغان « نەغمە » شەكىللىنىڭ ئەينى يىللاردىلا ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تۇرتكىلىك رول ئوينىيالغانلىقىنى

---

① « قۇمۇل مۇقاملىرى مۇھاكىمە يىغىنى ئىلمى ماقالىلەر توپلىمى » نىڭ 306 ـ ، 307 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

مۇشۇ نۇقتىدىن چۇشەندۈرۈشكە بولىدۇ . « كۈسەن مۇزىكىسىغا كەلسەك ، ـــ دەپ بايان قىلىدۇ جۇجېڭباۋ ئەپەندى بىز تىلغا ئېلىۋاتقان نۇقتىدا قەلەم تەۋرىتىپ ، ـــ شۇ دەۋرلەردە ئۇ سۇ جۇپىنىڭ مۇكەممەللەشكەن كۈي شەكلى نەزەرىيىسىگە ئېگە ئىدى ھەمدە تەرەققىي قىلىپ ، ناخشىلىق مۇزىكا ، بايان مۇزىكىسى ۋە ئۇسسۇللۇق سەنەم نەغمىسىدىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەكلىك يۈرۈشـ تۈرۈلگەن چوڭ نەغمە شەكلىگە ئېگە ئىدى ... بۇنىڭ ئىچىدە بايان نەغمىسى بىلەن ئۇسۇللۇق نەغمە ئىنسترومېنتاللىق مۇزىكىلار ئىدى » ①

نوتىنىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا ئەگىشىپ ، ناخشا ـ مۇزىكىلىرىمىزنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىن مۇكەممەللىشىپ بېرىشى ئەينى يىللاردا كۆپلىگەن چالـ غۇچى ، كومپوزىتورلىرىمىز ، شۇنداقلا يۇكسەك ئىلمىلىققا ئېگە مەشھۇر مۇزىكا نەزەرىيىچىلىرىمىزنى ئاپىرىدە قىلدى . يۇقىرىدا بىز نامىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن مەشھۇر كۈيشۇناس ۋە ئۇلۇغ مۇزىكا نەزەرىيىچىسى سۇ جۇپ ئەنە شۇنداق پەخرلىك كىشىلىرىمىزنىڭ 6 ـ ئەسىردىكى يارقىن نامايەندىلىرىدىن بىرى . ئۇنىڭ « ئون ئىككى ئىمپېراتسىيىلىك كۈي قانۇنى » نەزەرىيىسى ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ ئەينى يىللاردىكى كۈيشۇناسلىق سىستېمىسى ئاساـ سىغا قۇرۇلغان بولۇپ ، ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ ئورتاق راۋاجلىنىشىنى مۇكەممەل نەزەرىيىۋى ئاساس بىلەن تەمىنلەپلا قالماي ، باشقا مىللەت ، باشقا دۆلەت خەلقلىرىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكا تەرەققىياتىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن . بۇنىڭغا ئەمەتجان ئەخمەدى « ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدا » ناملىق كىتابىدا نەقىل كەلتۈرگەن ياپونىيە مۇزىكا تارىخچىسى ياشىكا نىزونىڭ : « سۇ جۇپىنىڭ 12 ـ رېتمىلىق كۈي قانۇنىيىتى جۇڭگو مۇزىكىچىلىقىدا زور يېڭىلىق كەيپىيات پەيدا قىلدى . ھەتتا سۇلالىسى دەۋرىدىلا ياپونىيە مۇزىكىسىغا زور تەسىر كۆرسەتتى » دېگەن سۆزى كۈپايە قىلسا كېرەك .

سۇجۇپىنىڭ « ئون ئىككى ئىمپېراتسىيىلىك كۈي قانۇنى » ئاساسىدا

---

① « شىنجاڭ سەنئىتى » ژۇرنىلى 1982 ـ يىللىق قوشۇمچە 1 ـ سان 152 ـ ، 153 ـ بەتـ لەر .

يۇكسەك تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ ، ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىنى ھەرقايسى ئەللەرگە نامايان قىلىشقا سازاۋەر بولغان ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى كېيىنكى مەزگىللەردە ئۇيغۇر ـ قارلۇق ئالىمى ، ئۇلۇغ سەنئەتكار ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابى (870 ـــ 950) نىڭ مۇزىكاشۇناسلىق جەھەتتىكى ئالەمشۇمۇل ئۆتۈقلىرىنى مول مەنبە بىلەن تەمىنلىگەن . ئۇ مۇشۇ مەنبە ئاساسىدا مۇزىكاشۇناسلىقنى ئائىت ئىلمى ـ نەزەرىيىۋى تەتقىقاتلىرىنى مىسلىسىز دەرىجىدە يۇكسەلدۇرۇپ ، ئۆزى ياشىغان دەۋرگە قەدەر ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلەپ كەلگەن پىـ پاگـۇر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 500 ـــ 580 ـ يىللار) نىڭ مۇزىكا ھادىسىلىرىنى ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتىگە باغلاپ تەھلىل قىلغان مۇزىكا تەلىماتىنىڭ پۈتۈن قۇرۇلمىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ، مۇزىكىلىق ئاۋاز بىلەن فىزىكىلىق ئاۋازنىڭ پەرقىنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان . ئۇنىڭ « كىتابۇل مۇسىقۇل كەبىر » (مۇزىكا توغرىسىدا چوڭ كىتاب) ناملىق ئىككى تومлۇق كىتابى مۇشۇ خىل دەۋر بۇلۇگۇچ ئەمەسىيەتكە ئىگە نۇقتىئىنەزەرلىرىنى نامايان قىلىدىغان ئەسەر بولۇپ ، ئەينى يىللاردىلا دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ يۇكسەك باھاسىغا سازاۋەر بولغان . ئابدۇراخمان جامى « رىسالەت مۇسقىيۇن » ناملىق ئەسىرىدە قارابىنى مۇزىكاشۇناسلىقتىكى ئەڭ ئۇلۇغ ئالىم ، دەپ كۆرسەتكەن . ئاكادېمىك ت . ن . قارى نىياز فارابىنى مۇزىكا نەزەرىيە ئاساسچىلىرىدىن بىرى ، دەپ ھېسابلىغان . فرانسۇز ئالىمى كارارادىئۇۋ فارابىنى ئەڭ مەشھۇر مۇزىكاشۇناس ، دەپ تەرىپلىگەن . مەشھۇر ئالىم سارتۇن ئۇنى ، ئۆز دەۋرىدە ياۋروپالىقلارنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىسىدىن تولىمۇ ئىلگىرى كەتكەن ، دەپ باھالىغان . ئەنگلىيە شەرىقشۇناسى گ . فارمېر ئۆزىنىڭ « پېرسىيە سەنئىتى ھەققىدە بايان » ناملىق ئەسىرىدە فارابىنى ئەڭ چوڭ ۋەئەڭ مەشھۇر مۇزىكا نەزەرىيىچىسى دېگەن ①.

سۇجۇپ ، فارابىدەك جاھان مۇزىكىچىلىقىغا تەسىر كۆرسەتكەن

---

① « شىنجاڭ سەنئىتى » ژۇرنىلى تەرىپىدىن تۇزۇلگەن 1991 ـ يىللىق « سەنئەت كاـ لېندارى » غا قارالڭ .

ئالىملارنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن يۇكسەك مۇزىكا نەزەرىيىلىرى « ئون ئىككى مۇقام » قۇرۇلمىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئىلمى ، نەزەرىيىۋى ئاساسلىرىنىڭ يەنە بىر نامايانداسى دەپ ئاتاشقا تامامەن ھەقلىقمىز .

« ئون ئىككى مۇقام » شەكىللەنگەن XVI ئەسىردە « ئون ئىككى مۇقام »نىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە مۆجىزە بولۇپ بارلىققا كېلىشىدە ئاساسلىق رول ئوينىغۇچى بىردىنبىر ئالىم يۈسۈپ قەدىرخان ھېسابلىنىدۇ .

يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسى ، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى گۈللەنگەن دەۋردە يەنى سۇلتان ئابدۇرىشتخان زامانىسىدا ياشىغان ئۇلۇغ ئالىم . ئۇ ئەينى زاماندا داڭلىق مۇزىكا شۇناس ھەم مەشھۇر شائىر سۈپىتى بىلەن جاھان ئەھلىگە تونۇلۇپ ، ئىران ، ئىراق ، تەبرىز ، خارىزىم ، سەمەرقەنت ، ئىستامبۇل ، كەشمىر ، بەلىخ ۋە شىراز قاتارلىق جايلاردىن ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي ، ئۇزلۇكسىز كېلىپ تۇرىدىغان تالىپلارنىڭ مۇزىكا ئۇستازى بولغانلىقى بىلەنمۇ مەشھۇردۇر .

خوتەنلىك تارىخچى موللا ئىسمىتۇللا بىننى نېمىتىللا مۆجىزىنىڭ «تاۋارىخى مۇسقىيۇن » (مۇزىكانتلار تارىخى) ناملىق كىتابىدا قەدىرخان يەركەندى توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلىنغان :

« قەدىرخان يەركەنلىك بولۇپ ، مۇسقى (مۇزىكا) ئىلمىدە بۇ زاتقا ئوخشاش ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئازدۇر . ئۇ كۆپرەك ئەلشىر نەۋائىنىڭ غەزەلىياتلىرىنى ئوقۇيتتى . فىساغۇرۇس (فىياگۇر) دىن كېيىن بۇ زاتقا ئوخشاش ئادەم دۇنياغا كەلمىگەندى ... » .

« تاۋارىخى مۇسقىيۇن » دا بايان قىلىنىشچە ، ئۇ راۋاپنى ، ھەشتارنى كەشپ قىلغان ، « ۋىسال » مۇقامىنى ئىجاد قىلغان . « دىۋانى قەدىرى » نامىلىق شېئىرلار توپلامىنى يورۇقلۇققا چىقارغان .

لېكىن ئۇنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەسەرلىرىدىن بىزگىچە يېتىپ كەلگىنى پەقەتلا ، 1985 ـ يىلى شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن يەر-

كەندىن تېپىلغان « دىۋانى قىدىرى » نىڭ يىگىرمە يەتتە بەتلىك (ئەسلىدە يىگىرمە سەككىز بەت بولۇپ ، بىرىنچى بېتى يوقالغان) « مۇقەددىمە » سىدىنلا ئىبارەت .

بۇ « مۇقەددىمە » نىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا « دىۋان قىدىرىنىڭ مۇقەددىمىسى » ناملىق كىتابنى نەشرگە تەييارلىغۇچى تەتقىقاتچى مەمتىمىن يۈسۈپ مۇنداق بايان قىلىدۇ :

« قىدىرخان ئۆزىنىڭ بۇ « مۇقەددىمە » سىدە ئاز بولمىغان قەسىدىلىرىنىڭ ، باشقا جىلىدلىرىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ ئۆتۈش بىلەن بىللە ، تۇرلۇك مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن توققۇز مۇجەللەت (توم) قىلىپ تۈزۈلگەن ، يەنى : 1 ـ « روھنى ئارتتۇرۇچىلىرى » ، 2 ـ « تاللانغان ۋەزىنەتلىكلىرى » ، 3 ـ « شاھانە بېيىت ۋە پايدىلىقلىرى » ، 4 ـ « لەتىفەت ئارىلاش ۋە يېتىشكەنلىرى » ، 5 ـ « ئۇلۇغلاش ھېسسىياتىنى قوغدايدىغان ، كۆڭۈلگە ياقارلىرى » ، 6 ـ « مىسلىسىز تاق بېيتلىرى » ، 7 ـ « لەتىق ۋە راۋانلىقى مۇقەررەر مۇئەمالار » ، 8 ـ « تەبئىيلىكى ئاشكارا ۋە تۇتاش غەزەللەر » ، 9 ـ « رىغبەتلەندۈرلۈك ۋە مۇتىدىللىكلىرى » قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان ۋە « بۇ بېيىت ، شېئىرلار ئۆز خىلى بويىچە رەتلەندى » دەپ «مۇقەددىمە » نى يېزىشتىكى مەقسەتلىرىنى بايان قىلغان . شۇنىڭغا قارىغاندا ، قىدىرخاننىڭ دىۋانى خېلى زور ھەجىمدىكى دىۋان بولۇشى ، ھەتتا بىرنەچچە بۆلۈم بولۇشى مۇمكىن » .

قىدىرخان يەركەندى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى بايانلار ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات بېرەلمىسمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى مۆتىۋەر شائىر ، داڭلىق مۇزىكاشۇناس ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ .

لېكىن بىز ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى تارىخىدا دەۋر بولگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە « ئون ئىككى مۇقام » نى ۋۇجۇدقا چىقارغان يۈكسەك تۆھپىسىگە ئاساسەن ، ئۇنى ئادەتتىكى ئۇلۇغلاردىن ئەمەس ، بەلكى ھەقلىق يوسۇندا

نەچچە يۈز يىلدا ئاران بىر قېتىم دۇنياغا كېلىدىغان سۇ جۇپ ، فارابىلاردەك مەشھۇر ئۇلۇغلار قاتارىغا قويىمىز .

قەدىر خان يەركەندىنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى « ئون ئىككىلەشتۇ-رۇش » شەكلى بويىچە نامايان قىلىش توغرىسىدىكى ئىلمى ، نەزەرىيىۋى ئاساس ۋە قارىشىنى ئەكس ئەتتۇرگەن ئىلمى ، نەزەرىيىۋى پۈتۈكلىرى گەرچە بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن « ئون ئىككىلىشش » شەكلى بويىچە ۋۇجۇدقا چىقارغان « ئون ئىككى مۇقام » ى ئۇنىڭ سېھرىي كۈچىگە ئاجايىپ ئىستىداتنى نامايان قىلىپ بەردى .

« ئون ئىككى مۇقام » دا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان مۇكەممەللىشش ، ئىلمىلىشش ۋە قانۇنىيەتلىشش جەريانىغا سىڭدۈرگەن بىباھا ئەمگەكلىرىدىن بىز قەدىرخان يەركەندىنىڭ مۇزىكا جەھەتتىن يۈكسەك نەزەرىيىۋى بىلىمگە ، زور مۇزىكا بايلىقىغا ، شۇنداقلا ئاجايىپ زور ئىجادىي كۈچىگە ئىگە تالانتلىق مۇزىكا ئالىمى ئىكەنلىكىنى جەزىم قىلالايمىز .

بىز « ئون ئىككى مۇقام » ۋە ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكى نۇقتىلار ئاساسىدا تەھلىل قىلىپ كۆرسەكلا ، بىزگە تېخىچە نامە-لۇم بولۇپ كېلىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا قانائەتلىنەرلىك جاۋابقا ئېرىشەلەيمىز :

1 . « ئون ئىككىلىشش » مەسىلىسى .

ئالدىنقى بابتا « ئون ئىككىلىشش » شەكلى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن سەئىدىيە خانلىقى تەۋەسىدىن 17 ـ 19 مۇقامنىڭ توپلانغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق . بۇ مۇقاملار بىر ـ بىرىنى دەۋر قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن مۇقاملارمۇ ياكى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ، ئۆزىگە خاس كۈي شەكلى بويىچە شەكىللەنگەن مۇقاملارمۇ ؟ « ئون ئىككىلىشش » سىستېمىسى زادى قانداق بارلىققا كەلگەن ؟

بۇنى بىرىنچىدىن ئىنتايىن مول بولغان ناخشا ـ مۇزىكا بايلىقىمىزنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىياتىنىڭ يۈكسەك مەھسۇلى دەپ ھېسابلىساق ، ئىككىنچىدىن مول مىللىي مۇزىكا بايلىقى ، چوڭقۇر ئىلمى ـ نەزەرىيىۋى ئاساس ۋە زور

ئىجادىي كۆچىكە ئىگە مۇزىكا ئۇستازى قىدىرخان يەركەندىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ئالاھىدە ئىقتىدارى ، باي مۇزىكا تەسەۋۋۇرى ، جاپالىق ئەمگىكىنىڭ سەمەرىلىك مېۋىسى دېيىشكە بولىدۇ .

بۇنىڭدا شۇ دەۋرگىچە يىرىك مۇزىكا ژانىرى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مۇقام (ياكى نەغمە) شەكلىدىكى ئەسەرلەرنى توپلاپ ، مەلۇم سىستېما ئاساسىدا مۇجەسسەملەشتۇرۇپ « ئون ئىككىلىشش » تىن ئىبارەت تېخنىمۇ زور ، تېخنىمۇ مۇكەممەل بولغان يەنە بىر مۇزىكا ژانىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش كۆزدە تۇتۇلغانلىقى ئېنىق . بۇنىڭغا « ئون ئىككى مۇقام » تەرىكىبىدىكى بارلىق مۇقاملارنىڭ ئوخشاش تەرتىپ بويىچە قېلىپلاشتۇرۇلغانلىقى ئىسپات بولالايدۇ . بۇ ھال « مۇقام » ئاتالغۇسى بىلەن « ئون ئىككى مۇقام » ئاتالغۇسىنىڭ ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى خىل شەكىلگە مەنسۇپ بولۇپ كەلگەنلىكىنمۇ ئىپادىلەيدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ، قىدىرخان يەركەندىنىڭ ئەينى يىللاردا ئىجاد قىلغان « ۋىسال » مۇقامى بىلەن مەلىكە ئاماننىسانىڭ «ئىشرەت ئەگىز » مۇقامى « مۇقام » شەكلى سۈپىتىدە « ئون ئىككى مۇقام » شەكلىدىن مۇستەسناسىز ھالدا مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ زىكرى ئەلپەتتانىڭ « رۇخسارى » مۇقامى « ئون ئۈچىنچى مۇقام » ئەمەس ، بەلكى « رۇخسارى مۇقامى » نامى بىلەنلا ئاتىلىپ كەلمەكتە .

2 . ئون ئىككى مۇقام نەغمە شەكلىدىن تاشقىرى يەنە داستان ، مەشرەپ شەكىللىرىنمۇ ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەن . بۇمۇ ئون ئىككى مۇقام قۇرۇلمىسىدىكى ئالاھىدە يېڭىلىق بولۇپ ، ئۇ ئون ئىككى مۇقامنى قېلىپلاشتۇرۇلغان نەغمە ، يېڭى ئاھاڭ ، رېتىم ـ ئودار ، مىلودىيىلەر بىلەن تەمىنلەپ ، ئون ئىككى مۇقامنىڭ جەزبىدارلىقىنى ئاشۇرۇش ، ئۇنىڭ مۇكەممەللەشكەن بىر پۈتۈن سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش رولىنى ئويناندى .

3 . تېكىست ئىشلىتىش جەھەتتە ، ئەلنەغمىلىرىمىزدە ئەزەلدىن ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ئاددى ، راۋان خەلق قوشاقلىرى ۋە بېيىتلىرى دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، نەۋائى قاتارلىق مۇتەپەككۇر ، شائىرلارنىڭ ئاروز ۋەزنى شەكلىدىكى مۇرەككەپ ۋەزنىلىك شېئىرلىرىنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ناخشىلىرىمىزدىكى ئاساسىي مىلودىيە دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدىغان ۋاكاللىق قىياپەتنى بۇزۇپ تاشلاپ ، ئاھاڭ تەرەققىياتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە

مۇكەممەللىشىگە يول ئېچىپ ، ئۇنىڭ ئىنسترومېنتاللىق شەكلىنى بارلىققا كەلتۈردى . بۇ ھال ئون ئىككى مۇقامغا تېخىمۇ يېڭى قىياپەت بەخش ئېتىپ ، ئۇنى بەدىئىي جەھەتتىن تېخىمۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈردى .

ئەمدى يۇكسەك دەرىجىدە سىستېمىلاشتۇرۇلغان بۇ « ئون ئىككىلە- شىش » نىڭ بىرەر ئارقا كۆرۈنۈشى بارمۇ - يوق ؟ دېگەن مەسىلىنىمۇ ئويلىنىشقا توغرا كېلىدۇ . شۇ مەزگىلدە سەئىدىيە خانلىقى تەۋەسىدىن توپلانغان مۇقاملارلا ئەمەلىيەتتە ئون يەتتىدىن ئون توققۇزغا يېتىپ بارغان ئەھۋال ئاستىدا ، بۇ سىستېمىلىشىشنى نېمە ئۈچۈن « ئون يەتتەلىشىش » ، ياكى « ئون توققۇزلىشىش » دائىرىسىدە ئېلىپ بارماي ، « ئون ئىككىلىشىش » دائىرىسىدە چەكلەپ قويىدۇ ؟

بۇنىڭغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن « ئون ئىككىلەشتۇرۇش » تە بىرەر ئەھمىيەتلىك ھادىسە ياكى شەيئىگە تەقلىد قىلىشتەك سىمۇللۇق ئۇقۇم بارمۇ- يوق ، دېگەن مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ .

ئون ئىككى مۇقام توغرىسىدا ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭ بىر يىل ئون ئىككى ئايغا تەقاس قىلىنغانلىقى ، شۇڭا ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىكى ھەرقايسى مۇقام بىر ئاي ئىچىدىكى 30 كۈننى ئىپادىلەيدىغان 30 نەغمىدىن تەركىب تاپقانلىقى ، ئۇن ئىككى مۇقامنىڭ بارلىقى قوشۇلۇپ ، بىر يىل ئىچىدىكى 360 كۈننى ئىپادىلەيدىغان 360 نەغمە ھاسىل قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئاز بولمىغان مۇلاھىزە ، مۆلچەر ، قىياسلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى . بەزىلەر بۇنى رىۋايەت دەپ ئاتىدى ...

بۇ قىياسلاردا يەنە ئون ئىككى مۇقامنى سىجىل ئورۇنلاپ چىقىش ئۈچۈن توپتوغرا بىر كېچە - كۈندۈز ۋاقىت كېتىدىغانلىقى مۇقىملاشتۇرۇ- لۇپ ، ھەر بىر مۇقامنىڭ توپتوغرا ئىككى سائەت داۋاملىشىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن .

ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ياكى رەتلەش ، تولۇقلاش باسقۇچىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ ، جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەن يېڭى

نۇسخىسغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندىمۇ ، يۇقىرىقى مۇلاھىزىلەرنىڭ بەھۇدە ئەمەسلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ . بۇنى قىدىرخان يەركەندىنىڭ « مۇقام » ناملىق شېئىرىدىكى « ئون ئىككى چوڭ تولۇن ئايدەك دىل رىشتىگە مەشئەل ياقار » دېگەن مىسراسى تېخىمۇ مۇقىملاشتۇرىدۇ . سەۋۈل خاراكتېرلىك بۇ ئوخشىتىش مۇقامنىڭ « ئون ئىككىلىشىش » سىستېمىسىنىمۇ ، بۇ سىستېمىنىڭ بىر يىلنى تەشكىل قىلىدىغان ئون ئىككى ئايغا تەقلىد قىلىنغانلىقىنىمۇ ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ .

بۇنى ئون ئىككى مۇقام سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى مۇقام تەركىبىدىكى ئورتاق بىرلىككە ئىگە مۇنۇ نەغمىلەردىن ئىبارەت كۆرۈنۈشلىشقا بولىدۇ :

1 . مۇقامنىڭ چوڭ نەغمە تەركىبىي قىسمى (مۇقەددىمىدىن تاشقىرى):

① تەزە ، ② تەزە مەرغۇلى ، ③ نۇسخا ، ④ نۇسخا مەرغۇلى ، ⑤ سەلىقە ، ⑥ سەلىقە مەرغۇلى ، ⑦ جۇلا ، ⑧ جۇلا مەرغۇلى ، ⑨ سەنەم ، ⑩ كىچىك سەلىقە ، ⑪ كىچىك سەلىقە مەرغۇلى ، ⑫ چوڭ سەلىقە ، ⑬ پەشرۇ ، ⑭ پەشرۇ مەرغۇلى ، ⑮ تەكىت .

2 . مۇقامنىڭ داستان قىسمى : بۇ قىسىم ئادەتتە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن داستان سانىغا ئاساسەن ، ئۇچتىن ـ بەشكىچە بولغان داستان ـ مەرغۇلدىن تەركىب تاپىدۇ . دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ ، لېكىن بۇ بەش داستان ـ مەرغۇلىغا مۇقىملاشتۇرۇلغاندىلا ، ئاندىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان مۇلاھىزىدىكى ئۆلچەمگە ئۇيغۇنلىشىپ ، بەش داستان ، بەش مەرغۇلنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى بىلەن جەمئىي ئون نەغمىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ . بۇنى ھېچكىمنىڭ مۇقام قۇرۇلمىسىغا مۇخالىپ كېلىدۇ دەپ ھېسابلىمايدۇ .

3 . مۇقامنىڭ مەشرەپ ـ قىسمى : بۇمۇ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن سانى بويىچە ئۇچتىن ـ بەشكىچە بولغان ئۇسسۇل پەدىسىدىكى شوخ ، جۇشقۇن ئاھاڭلارىدىن تەركىب تاپقانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن . بۇنىمۇ يۇقىرىدىكى تەلەپ بويىچە بەش نەغمىگە مۇقىملاشتۇرۇشقا تۇغرا كېلىدۇ .

شۇنداق بولغاندا ھەر بىر مۇقام تەركىبىدىكى ئۈچ چوڭ قىسىم جەمئىي

30 نەغمىدىن تەشكىل قىلىنغانلىقى مۇقىملاشتۇرۇلۇپ ، ئون ئىككى مۇقامدىن 360 ئاھاڭ بارلىققا كەلگەن بولىدۇ . مانا بۇلار يۇقىرىدا ئېيتىلغان رىۋايەتنىڭ « رىۋايەت » ئەمەس ، بەلكى ، ئون ئىككى مۇقامنىڭ ھەقىقەتەنمۇ بىر يىل — ئون ئىككى ئايغا ، ھەرقايسى مۇقاملارنىڭ ھەرقايسى ئايلاردىكى 30 كۈنگە تەقسىم قىلىنغان ئاساستا مۇكەممەللەشتۈرۈلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ .

ئەمدى ، « ھەربىر مۇقامنى ئورۇنلاپ بولۇش ئۈچۈن ئىككى سائەت ۋاقىت كېتىدۇ ، ئون ئىككى مۇقام سىجىل ئورۇنلانغاندا ، تولۇق بىر كېچە ـ كۈندۈزدە ئايلىنىدۇ » دېگەن سۆزگە كەلسەك ، بۇنى ئەمەلىيەت دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ . چۈنكى ، ھەرقايسى مۇقام يۇقىرىدا بايان قىلىنغان « يىل ، ئاي ، كۈن » بويىچە قېلىپلاشتۇرۇلغان بولغاچقا ، ھەجىم جەھەتتىن بىر ـ بىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ . ئەمەلىيەتتىمۇ ، يۇقىرىقى ئۆلچەم بويىچە تولۇقلانغان مۇقاملارنىڭ لېنتىغا ئېلىنغان نۇسخىسى « رىۋايەت » تىكى بەلگىلىمىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتكىنى يوق . بۇ ھال « رىۋايەت » تۈسىنى ئالغان تەرىپلەشلەرنىڭ ئەمەلىي ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

دەل مۇشۇ نۇقتىدىن مۇقاملىرىمىزنىڭ بۇ خىل سىستېمىلاشتۇرۇلۇشىدا « بىر يىل — 12 ئاي ، 360 كۈن » گە تەقلىد قىلىنغانلىقىنىڭ بىرمۇ ئىلھام بەخش ئاساسى بارمۇ ـ يوق ؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدىمۇ ئويلىنىپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردە ئۆتكەن يۈيۈك مۇتەپپەككۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇبلىك » ناملىق مەشھۇر داستانىدا ھاياتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى سۇ ، ئوت ، ھاۋا ، تۇپراقتىن ئىبارەت « تۆت خىل ماددا » (تۆت تادۇ) نىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن باغلىق ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدىغان ماتېرىيالىستىك كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . شۇنداقلا سەييارىلارنىڭ ئورۇنلىشىشنى كۆرسىتىشتىن تاشقىرى ، ئالەم بوشلۇقىنى 12 بۆرجقا بۆلىدۇ .

بۇلار : 1 . قۇيرۇق (ھەمەل) ، 2 . ئۆد (سەۋر) ، 3 . قۇچىق (ئەسەد)،

4 . ئەرەنتىر (جەۋزا) ، 5 . ئارىسلان (سۇمبۇل) ، 6 . بۇغداي بېشى (سەرەتان) ، 7 . ئولگى (مىزان) ، 8 . چادان (ئەقرەپ) ، 9 . يا (ھوت) ، 10 . ئوغلاق (قەۋس) ، 11 . كۆنەك (جەدى) ، 12 . بېلىق (دەلۋە) .

بۇ 12 بۇرجنى ئۇچتىن تۆتكە ئايرىپ چىقىدۇ :

ئۇچ يولتۇز باھارنىڭ ، ئۇچى يازغىدۇر ،

قىشنىڭدۇر ئۇچىسى ، ئۇچى كۈزگىدۇر .

دېمەك ئۇيغۇر كالېندارىنىڭ ئىلمىي ئاساسىنى نامايىش قىلغۇچى بۇ نامايەندە ئەينى يىللاردىلا خەلقىمىزنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنىڭ ئەمەلىي يۆنىلىشىنى ۋاقىت ئۆلچىمى بىلەن تىزگىنلەپ ، ھەركەت قىبلىنامىسىنى ئېنىق ئۇقۇم ، توغرا سەزگۈ، روشەن بەلگىلىمە دائىرىسىگە مەركەزلەشتۈرگەن .

بۇ خىل مەركەزلەشتۈرۈش سەئىدىيە خانلىقى دائىرىسىگە قانداق يېتىپ كەلگەن ؟

مۇھەممەت زۇنۇن سىدىق : « يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى ھەققىدە » ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق يازىدۇ :

« سۇلتان سەئىدخان ، سۇلتان ئابدۇرىشتخانلار ئەتراپلىق تەرىبىيە كۆرگەن ئالىم ، شائىر ، ماھىر سەركەردىلەر بولغىنى ئۈچۈن ، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ، شائىرلارنىڭ ، سەركەردىلەرنىڭ ، تارىختا مۇھىم رول ئويناغان ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ مازارلىرىنى قايتا ياساپ ، ئىزى ئۈچۈپ كېتىشتىن ساقلاپ قالدى ...

بۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى تۇمەن دەريا سى بىلەن قىزىل دەريا سىنىڭ قوشۇلۇش جايىدا بولۇپ ، كەلكۇن ئاپىتىنىڭ ۋەيران قىلۇېتىش تەھدىدىگە دۇچ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ، ئەسكى ھىسار قەدىمى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى پايىپقا يۆتكەپ كېلىنىپ ، ھەشمەتلىك دەرۋازا ، سەلتەنەتلىك گۈمبەز ، نەقىشلىك مەسچىت ۋە تىلاۋەتخانىلاردىن ئىبارەت يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن مازار بىنا قىلدۇردى ... » .

بۇ بايانىدىن XI ئەسىردە ئۆتكەن بۇيۇك مۇتەپپەككۇر ، شائىرنىڭ XV

ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يۇكسەك مەرىپەتپەرۋەرلىك نۇرى بىلەن چاقنىغان سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىمۇ ئۆز تۆھپىسىگە لايىق چوڭ ئېتىبارغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

ئون ئىككى مۇقام سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈشتە باشتىن ئاخىر مۇتەئەسسىپ تەسەۋۋۇپچىلار بىلەن تىنمۇ ـ تىنچ ئېلىشىشنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر داۋاملاشتۇرغان قىدىرخان يەركەندىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كىشىلىك تەلىماتى ۋە كۆز قاراشلىرىنىڭ ۋارىسى ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭ مۇقام ھەققىدىكى شېئىرلىرىدىن ئېنىق كۆرۈپ ئالغىلى بولىدۇ .

كەچتىم مەن زامانىڭدىن ،
ياخشى كىم يامانىڭدىن .
ئاق سەللە ، يېشىل سەللە ،
بىزارمەن تامامىڭدىن .

كەمبەغەل كىيسە كۇلانى ،
شەيخلىرىڭ ئادىم ئەمەس .
ئۆلگىچە ئېيتسام مۇقامنى ،
مەن ئۇ چۇن ماتەم ئەمەس .

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى ،
جانانغا جانكى قالسۇن ساداسى .
ھىچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى ،
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ باھاسى .

شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ ، قىدىرخان يەركەندى مۇقامنى ئەقىدىچىلىك تونىغا ئورۇنۇۋالغان مەرىپەت كۇشەندىلىرىنىڭ ئەجەللىك خىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ، ئەۋلادىمۇ ـ ئەۋلاد ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت

قارىشىنىڭ ئىنكاسى بولغان « 12 بۇرج » نۇقتىسىنەزەرىنى مۇقامنى « ئون ئىككىلەشتۇرۇش » نىڭ ئاساسى قىلدى . بۇنى ئۇنىڭ ئالدىنقى بابىمىزدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن مۇنۇ شېئىرىدىن كۆرۈپ ئالالايمىز :

ھەشتارىمىز قىلغان جەندان دىيارىمىز گۈلۈستاندا ،
قوزغۇن ئۆلۈپ ، بۇلبۇل كۈلەر نەغمە ، مەشرەپ ، داستاندا .
ئون ئىككى چوڭ تولۇن ئايدەك دىل رىشتىگە مەشئەل يېقار ،
ئۇنىڭ ئەمەس ـــ بۇنىڭ ئەمەس ـ دىل كەشتىلەر بوستاندا .

بۇ شېئىردىكى « ئون ئىككى چوڭ تولۇن ئايدەك » دېگەن مىسرادىن ئۇنىڭ « ئون ئىككى بۇرەج » قا سىمۋۇل قىلىنغانلىقىنى ، « ھەشتارىمىز قىلسا خەندان » ، « نەغمە ، مەشرەپ ، داستاندا » قاتارلىقلاردىن « ئون ئىككى بۇرج » نىڭ ئۇچتىن تۆتكە ئايرىلغان باھار ، ياز ، كۈز ، قىشتىن ئىبارەت تۆت پەسىلىنىڭ سىمۋۇلىنى كۆرۈپ ئالالايمىز . دېمەك ، « ئون ئىككى بۇرج » قا تەقلىد قىلىنغان ئون ئىككى مۇقام سىستېمىسى تەركىبىدىكى ھەر بىر مۇقام چوڭ نەغمە ، داستان ، مەشرەپتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قىسمىدىن تەركىب تاپقان دېيىلمەي ، باھار ، ياز ، كۈز ، قىشتىن ئىبارەت تۆت پەسلىگە سىمۋۇل قىلىنغان تۆت قىسمىدىن تەركىب تاپقان دەپ ئاتالسا تامامەن مۇۋاپىق بولىدۇ ① .

ئون ئىككى مۇقام قۇرۇلمىسى دائىرىسىدە ئىشلەنگەن يۇقىرىقى خىزمەتلەر ئون ئىككى مۇقام شەكلىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە زور ئىجادىي ئەمگەك سىڭدۈرۈلگەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىش بىلەن بىللە ، ئۇنىڭ ئىنتايىن زور ئىلمى ، نەزەرىيىۋى ئاساسقا قۇرۇلغانلىقىنى نامايان قىلىدۇ . مانا بۇلار مەشھۇر شائىر ، ئاتاقلىق مۇزىكا ئۇستازى قىدىرخان يەركەندىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن مۇزىكاشۇناسلىق جەھەتتىكى ئىلمى ، نەزەرىيىۋى ئىقتىرا-

① « مۇقەددىمە » نى مۇستەقىل بىر قىسىم سۈپىتىدە تونۇپ كېلىۋاتقانلارمۇ ئاز ئەمەس .

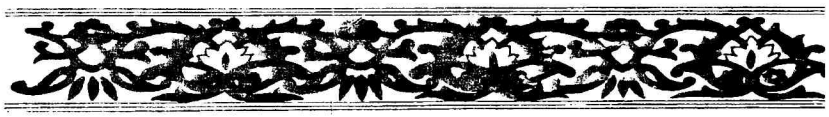
لرىنىڭ ئاجايىپ ئىچكى سىرى ۋە ناماياندىلىرى .

شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئون ئىككى مۇقام ھەرقايسى ئەل ۋە خەلقلىرىنىڭ ھەر قانداق نامدىكى « مۇقام » لىرىدىن شەكىل ، قۇرۇلما ، رەڭدارلىق جەھەتتىكى خاسلىق ۋە مۇكەممەللىكى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىپ ، ئۇيغۇرلارغىلا مەنسۇپ بولغان يېگانە قىياپىتىنى نامايان قىلىپ ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە .

شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئون ئىككى مۇقام بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ، سەنئەت خۇمار خەلقىمىز ئۆز جايلىرىدىكى يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ناخشا ـ مۇزىكا ، ئەلنەغمىلىرىنى توپلاپ ، ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك مۇقاملىرىنى ئەنە شۇ ئون ئىككى مۇقام شەكلى بويىچە مۇجەسسەملەشتۈرۈپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولالىدى .

ئون ئىككى مۇقام شەكلى بويىچە بارلىققا كەلگەن بۇ « يەرلىك مۇقام »، لار گەرچە « ئون ئىككىلىشش » نى شەكىل جەھەتتىنلا قوبۇل قىلغان ، قۇرۇلما جەھەتتىن كلاسسىك « ئون ئىككى مۇقام » دىكىدەك « ئون ئىككى بورج » نىڭ تۆت پەسلىگە سىمۋۇل قىلىنىش ئارقىلىق 360 كۈننى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىش ئالاھىدىلىكىگە ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن يەرلىك مۇزىكا بايلىقىنى ئۆزىگە خاس قۇرۇلما بويىچە ئىپادە قىلىپ بېرىش ئارقىلىق ، مىللىتىمىزنىڭ ئاجايىپ رەڭدارلىققا ئىگە خىلمۇخىل مىلودىيە ، خىلمۇ خىل رېتىم ـ ئودار ، خىلمۇخىل كۈي ، خىلمۇ خىل شۇڭە ، خىلمۇ ـ خىل ھېس ـ تۇيغۇغا ئىگە كەڑشىملىكلەرنى ئىپادە قىلغۇچى ئاجايىپ ئالاھىدىلىكلىرىنى نامايان قىلىپ بەردى .

مانا بۇ كلاسسىك « ئون ئىككى مۇقام » بىلەن يەرلىك « ئون ئىككى مۇقام » لارنىڭ ئالاھىدە پەرقى . بۇ پەرقلەرنى يەنىمۇ چوڭقۇر ، يەنىمۇ ئەتراپلىقراق چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەنكى بابىمىزغا مۇراجىئەت قىلىمىز .

ئۇچىنچى باب

« ئون ئىككى مۇقام » بىلەن بەرلىك مۇقاملارنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقى

ئورتاقلىقى ئاساسەن مۇنۇ ئىككى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ :

① مەيلى ئون ئىككى مۇقام بولسۇن ، مەيلى يەرلىك مۇقاملار بولسۇن ، شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ھەممىسى ئون ئىككى يۇرۇشتىن ئىبارەت سىستېمىغا ئىگە بولغان بولىدۇ .

② ھەرقايسى يۇرۇشلىرىنىڭ ئۆز تەركىبىدىكى نەغمىلەرنىڭ ئاھاڭ تۇسىنى بەلگىلەيدىغان ئورتاق مىلودىيىگە ئىگە مۇقىم مۇقەددىمسى بولغان بولىدۇ .

پەرقى ئاساسەن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ :

1 . قۇرۇلما شەكلى ۋە ئاتىلىشى

يۇقىرىدا ئون ئىككى مۇقامنىڭ چوڭ نەغمە ، داستان ، مەشرەپتىن ئىبارەت ئۇچ قىسىمدىن تۈزۈلگەنلىكىنى ، نەغمە قىسمىنىڭ مەرغۇل ۋە چۈشۈرگىلەر بىلەن ئۆزئارا تولۇقلىنىدىغان تەزە ، نۇسخا ، جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلىقە ، كىچىك سەلىقە ، پەشرەۋ ، تەكىت قاتارلىق يىگىرمىگە يېقىن مۇستەقىل نەغمىلەردىن تەركىب تاپقانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدۇق . مانا بۇلار ئون ئىككى مۇقامغىلا خاس بولغان قۇرۇلما شەكلى .

ئەمدى يەرلىك مۇقاملارغا كەلسەك ، ئۇ پەقەت نەغمە شەكىلىدىلا ئىبارەت بىرلا قىسمىدىن تەركىب تاپقانلىقى ، تەركىبىدىكى ھەرقايسى بۆلەك-

لەرنىڭ كۈي شەكلى بويىچە ئۇلىنىپ ، چۈشۈرگە ، مەرغۇللاردىن مۇستەسناسىز قۇرۇلما شەكلى ۋە ئاتالغۇ ھاسىل قىلغانلىقى بىلەن ئون ئىككى مۇقامدىن پەرقلىنىدۇ . مانا بۇلار پەرلىك مۇقاملارغىلا خاس بولغان قۇرۇلما شەكلى .

لېكىن ھەرقايسى پەرلىك مۇقاملارنىڭ قۇرۇلما شەكلىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر بىلەن بېيىتىلىپ ، بىر - بىرىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ .

ئالدى بىلەن دولان مۇقاملىرىنىڭ شەكلىنى كۆرۈپ باقايلى :

بۇ مۇقاملار مۇقەددىمدىن تاشقىرى ① چېكتىمە ، ② سەنەقەس ، ③ سەرىلمادىن ئىبارەت تۆت قىسىمدىن تۈزۈلگەن ، ھەربىر قىسمى بىر كۈپلېتلىق بىرلا نەغمىدىن تەركىب تاپىدۇ . ھەر بىر نەغمىگە ئىككى كۈپلېتتىن قوشاق سېلىنىپ ، سىجىل ئېيتىلغاندا ھەربىر مۇقام ئون ئىككى مىنۇت ئەتراپىدا بولىدۇ ①.

« قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى » بولسا ، گەرچە ئۆز تەركىبىدىكى مۇقاملارنى « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ ئاتىلىشىغا يېقىنلاشتۇرۇشقا ئىنتىلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ، ھەرقايسى مۇقام ۋە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى نەغمىلەرنى تېكىست نامى ياكى نەقراتى بويىچە ئاتاشنى شەكىللەندۈرگەنلىكى بىلەن ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرگەن . بۇنىڭدىكى مۇقام ناملىرى ئالدىنقى ماۋزۇدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەچكە ، بۇ يەردە ئۇنىڭ نەغمە قىسمىدىكى ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ ئاتىلىشىنى جەدۋەللەشتۈرىمىز .

« راك » مۇقامى (سايراك بۇلبۇلۇم) نىڭ نەغمە ئاتالغۇلىرى ②.

---

① شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى ، 1986 - يىلى لېنتىغا ئالغان نۇسخىسى بويىچە تۈزۈلدى .

② باشقا مۇقاملارنىڭ نەغمە ئاتالغۇلىرىمۇ مۇشۇ شەكىلدە داۋاملىشىدۇ . بۇ شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى تەرىپىدىن 1975 - يىلى لېنتىغا ئېلىنغان نۇسقا ئاساسىدا تۈزۈلدى .

№	نامى	تېكستى	كوپلېت سانى
1	مۇقەددىمە	ئانادەك مېھرىبان قايدا	2
2	سايراق بۇلبۇلۇم	سايراق بۇلبۇلۇم گۈلنىڭ بەرگىدە	2
3	ئاتاق قىچقاردىمۇ كەكلىك	ئاتاق قىچقاردىمۇ كەكلىك	2
4	شەرۋازى قۇربانىڭ بولاي	(بۇ قايتارما نامدا ئاتالغان)	2
5	كىچىك شەرۋازى قۇربانىڭ بولاي	(بۇ قايتارما نامدا ئاتالغان)	3
6	جان گۈلچەرىخان	(بۇ قايتارما نامدا ئاتالغان)	2
7	مەستان داغمەي	(بۇ قايتارما نامدا ئاتالغان)	3
8	ھايت قىلىدۇ ـ ھويت قىلىدۇ	(بۇ قايتارما نامدا ئاتالغان)	2
9	ئەسلەيخان	(بۇ قايتارما نامدا ئاتالغان)	2

ئەمدى « تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » غا كەلسەك ، ئۇنىڭ نەغمە شەكىللىرىنىڭ ئاتىلىشى يەنە ئۆزىگە خاسلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . بۇنى تۆۋەندىكىچە خەدۋەللەشتۈرىمىز :

« مۇشاۋىرەك » مۇقامىنىڭ نەغمە ئاتالغۇلىرى ① .

① شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ 1977 ـ يىلى لېنتىغا ئالغان نۇسخىسى ئاساسىدا تۈزۈلدى .

№	نامی	تېكستى	كوبلت سانى
1	مۇقەددىمە	ئىدەتسىز ھەمدىلەر ئەيتاي خۇدايا يۇز زبان بىرلەن	7
2	باش چېكىت	ھەمدۇ سانانى ئەيتاي خۇداغا	17
3	يالاڭ چېكىت	تاغدىكى كىيىك بالىسى سەنمۇ يېتىم ، مەنمۇ يېتىم	3
4	جۇلا	يار دەيدۇ يانا دەيدۇ ، يار قەدرىنى بىلمەيدۇ	7
5	سەلقات	ئۇنداق ئەتمەڭلار مېنى ، مۇنداق ئەتمەڭلار مېنى	7

بۇ مۇقام گەرچە بەش نەغمە شەكلىدىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ ① ، تېكىست ئالمىشىش ئاساسىدا كۇي ئۆزگىرىشى ھاسىل قىلىپ ، ئۆز تەركىبىدە جەمئىي ئوتتۇز ئۇچ ئاھاڭ شەكىللەندۇرىدۇ . لېكىن « تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ ھەممىسىلا ئۆز تەركىبىدە بۇنچىلىك ئاھاڭ ۋە نەغمىلەرنى تولۇقى بىلەن ساقلاپ قالالمىغان . بۇ ۋاريىسلىق قىلىش جەريانىدىكى ئۇزۇكـ چىلىكىنىڭ كاساپىتى ، خالاس . شۇنداقتىمۇ ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان نەغمىلەرنىڭ كۆپلۈكى ، مىلودىيە ، كۇي شەكلى ، رېتىم ـ ئودار جەھەتتىكى رەڭدارلىقى ، ھەربىر ئاتالغۇ تەركىبىدىكى تۇرلىنىشلەرنىڭ يېڭىدىن يېڭى ئاھاڭ پەيدا قىلىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن قۇرۇلما جەھەتتىن باشقا يەرـ لىك مۇقاملارغا نىسبەتەن يەنىلا زور ھەجىملىك مۇقام ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ ھەر بىر يۇرۇشى سىجىل ئېيتىلغاندا قىرىق بەش ـ ئەللىك مىنۇتتا تۇگەيدۇ .

---

① باشقا يۇرۇشلەردە يۇقىرىقى بۆلەكلەردىن تاشقىرى « قوش چېكىت» ، « توققۇز چېكىت » لەرمۇ ئۇچرايدۇ .

يۇقىرىقىلار يەرلىك مۇقاملارنىڭ ئون ئىككى مۇقام بىلەن قۇرۇلما جەھەتتىكى پەرقىنى ئىپادىلەپلا قالماي ، يەرلىك مۇقاملارنىڭمۇ قۇرۇلما جەھەتتىكى ئۆزئارا پەرقىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئالاھىدىلىكلەر .

2 . تېكست ئىشلىتىش ۋە رېتىم ـ ئودار جەھەتتىكى پەرق

ناھايىتى ئېنىقكى ، تېكست مەزمۇنى ۋە ۋەزىن شەكلى مۇزىكا ئىجادىيىتىدىكى ئۇچۇن مىلودىيە ۋە رېتىم ـ ئودار جەھەتتىكى دەسلەپكى ئىلھاملىنىشنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ . كومپوزىتور گەرچە مۇشۇ ئاساستا پەيدا بولغان دەسلەپكى ئىلھامى ئۈستىدە قايتا ـ قايتا ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بارسىمۇ ، قايتا ـ قايتا پىششىقلاپ ئىشلىسىمۇ ، ئۇنىڭ مىلودىيە ۋە رېتىم ـ ئودارلىرى تېكست مەزمۇنى بىلەن ۋەزىن شەكلىنىڭ ئىلھام بەخش ئاساسىدىن يىراقلاپ كېتىلمەيدۇ . بۇ بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى ، تېكست مەزمۇنى بىلەن ۋەزىن شەكلى ئاھاڭنىڭ خاراكتېرىنى بېكىتىدۇ . شۇڭا تارىختىن بۇيانقى مۇزىكا تەرەققىياتى ئۆز مەزمۇنىنى ئىپادىلەش جەھەتتە شېئىرىيەتتىكى كۆپ خىل شەكىللەرگە يۇرۇش قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن .

ئون ئىككى مۇقامنىڭ تېكستلىرىنى ۋاراقلىغان كىشى ئۇنىڭ پۈتۈنلەي دېگۈدەك كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئارۇز ۋەزىندىكى هەر خىل بەھرلىك شېئىرلىرىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى كۆرەلەيدۇ . بۇ ھال ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە خاس مۇزىكىلىق قۇرۇلما ھاسىل قىلىش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە تېكست مەزمۇنى بىلەن ۋەزىن شەكلىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ .

تۆۋەندە ئارۇز ۋەزىندىن ئىبارەت بۇ شەكىل ۋە ئۇنىڭ بەھرلىرى بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتەيلى .

ئارۇز ۋەزنى ئەرەبچە سۆز بولۇپ ، ئارۇز (ھازىرقى مەككە شەھرىنىڭ قەدىمى نامى) دا بارلىققا كەلگەن . ئۇنىڭ « ئارۇز » نامى بىلەن ئاتىلىشىمۇ ، شۇ شەھەردە بارلىققا كەلگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، بۇ خىل شەكىلنى « ئارۇز قائىدىسى » نامى بىلەن چۈشەندۈرۈش ئادەتكە ئايلانغان . بۇ شەكىللىنىڭ بىزگە قاچان ۋە قانداق كىرگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇ

شېئىرىيەتىمىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى شەكىللىرىدىن بىرىگە ئايلانغان . ئۇ يازما ئەدەبىياتىمىزدىلا گەۋدىلىنىپ قالماي ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . مەسىلەن :

مەن يىراقتىن يارنى كۆردۈم ،
يار مېنى كۆردىمكىن ؟
بار جېنىمغا ئوت تۇتاشتى ،
يار ئۇنى بىلدىمكىن ؟

قىزارىپ تەڭگە سىغماسمەن ،
مەگەر كۆرسەم جامالىڭنى .
جاھان ئەھلىگە بەرمەسمەن ،
سېنىڭدەك جورى خانىمنى .

ئارۇز ۋەزنىدىن بەھىرلىرىنى قەدىمىي كىتابلاردا ئون بەش خىل دەپ ئاتاپ كەلگەن . ئۇلار مۇنۇلار :

تەۋىل ، مەدىد ، بەسىت ، ۋافىر ، كامىل ، ھەزەج ، رەجەز ، رەمەل ، سەرئ ، مۇنسەرىھ ، خەفىپ ، مۇزارئ ، مۇقتەسەب ، مۇجتەس ، مۇتەقارىب .

بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆپ قوللىنىدىغانلىرى ھەزەج ، رەجەز ، رەمەل بولۇپ ، بۇلارنىڭ ئورتاق نامى « مۇژتەلىپە » دېيىلىدۇ . ئەمدى مۇقام تېكىستلىرى تەركىبىدىن ئورۇن ئالغان مۇشۇ ئۈچ تۈر بىلەن تونۇشۇپ ئۆتەيلى :

1) . ھەزەج بەھرى

ھەزەج ئاساسەن مەپا ئىيلۇنىڭ تەكرارلىنىشى .

① شەكلى :

بۇ مەپائىيلۇنىڭ ھەر بىر مىسرادا تۆت قېتىم تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ ، ھەزەجنىڭ سالىم (سالامەت) شەكلىدۇر . بۇ ئاساسەن

مۇقام مۇقەددىمىلىرىدىن ئورۇن ئالغان . چوڭ نەغمە ، داستان ، مەشرەپ قىسىملىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ .

مىسال :

ساتارىم تار / ىگە جان رىش / تىسىدىن تار / ئېشىپ سالسام / ،
ئانىڭكىم نا / لىسىدىن بە / ۋاپانىڭ كۆڭ / لىنى ئالسام / .
(ماپائىلۇن + ماپائىلۇن + ماپائىلۇن + ماپائىلۇن)
(قايتا رەتلەنگەن « راك » مۇقامى مۇقەددىمىسى)

مۇزەھھەپ ئەي / لىگەن پەيكان / لىرىڭ جىسمىم / ئارا ھەريان / .
دىمە ياش چەك / تىكىم / چەكتى زابانە شۇئ / لەئى ھىجران / .
(ماپائىلۇن + ماپائىلۇن + ماپائىلۇن + ماپائىلۇن)
(تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن « مۇشاۋىرەك » نىڭ تەزىسى)
كۆزۈڭ غەم قەت / لىگە ھەييۇ / بالا جاللا / دى قاشىمدا / ،
جۇنۇن زەنجە / رى بوينۇمدا / سىياسەت تا / غى باشىمدا / .
(ماپائىلۇن + ماپائىلۇن + ماپائىلۇن + ماپائىلۇن)
(تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن « چەببىيات » نىڭ 3 ـ داستانى)

ئەگەر سەن خا / نى خاقانسەن / ئۆلەرسەن ئا / قىبەت بىر كۇن / ،
ۋەگەرسەن شا / ھى سۇلتانسەن / ئۆلەرسەن ئا / قىبەت بىر كۇن / .
(ماپائىلۇن + ماپائىلۇن + ماپائىلۇن + ماپائىلۇن)
(تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن « ئوششاق » نىڭ 2 ـ مەشرەپى)

② . شەكلى

ئىككى تۇراقنىڭ بېشى كەمتۇك تۆت تەكرارلىنىشى

(مەپئۇلۇن + مەپائىلۇن + مەپئولۇن + مەپائىلۇن)

بۇ چوڭ نەغمە قىسمىنىڭ قىسمەن ئاھاڭلىرىدىنلا ئورۇن ئالغان . مە-
سال :

باغ ئىچرە / ساڭا ساچتى / گۈل ئاقۇ / يېشىل ياپراق / ،
شاھ باشـ/غا ئانداقكىم / ئەل ئاقۇ/ سېرىق يارماق / .
(مەپئولۇن + مەپائىلۇن + مەپئولۇن + مەپائىلۇن)
(تـۇرداخـۇن ئاكـا لـېـنـتـسغا بەرگەن « راك » نـسـڭ كىچـىـك سـەلىقسى ، «ئوششاق » نىڭ تەزىسى)
③ شەكلى :
مەپائىيلۇن / مەپائىيلۇن + مەپائىل
كۆڭۈلگە نە/يوقۇ ـ نەبا/رىم كىلۇر /.
نەيادىمغا / خىشۇ ، تابا/رىم كېلۇر / .
(تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن « چەببىيات » نىڭ 2 ـ داستانى)
④ شەكلى :
مەپئۇلۇن + مەپائىلۇن + مەپائىلۇن + پەئلۇن
دۇنياغا/ كېلىپ رەنج ، بالا/نى كۆرۈپ / ئۆتتۈم /
ئول رەنج با/لا شىددەتىدىن ئۆرگۈلۈپ / ئۆتتۈم /
(تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن « ئوششاق » نىڭ 3 ـ داستانى)
2) . رەجەز بەھرى
رەجەز ئاساسەن مۇستەپئىلۇننىڭ تەكرارلىنىشى .
① شەكلى :
ھەر بىر مىسرادا مۇستەپئىلۇننىڭ تۆت قېتىم تەكرارلىنىشى . بۇ رەجەز-نىڭ سالىم شەكلى .
مۇستەپئىلۇن + مۇستەپئىلۇن + مۇستەپئىلۇن + مۇستەپئىلۇن .
باغۇەن بولۇپ / باغنىڭ ئىچرە / تەرسەم تازا / گۈللەرنگدىن /
ئېگەم سېنى / خۇش ياراتمىش / ئەگسەم نازۇك / بەللەرنگدىن /
(تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن « مۇشاۋىرەك » نىڭ 3 ـ داستانى)
3) . رەمەل بەھرى
. بۇ ئاساسەن پائىلاتۇننىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەت .

① شەكلى :

بۇ پائىلاتۇننىڭ ھەر بىر مىسراسىدا تۆت قېتىم تەكرارلىنىشىدۇر .

پائىلاتۇن + پائىلاتۇن + پائىلاتۇن + پائىلاتۇن

يۇرت قەدرىنى / شاھلار بىلمەس / باشقا يۇرتقا / چۈشمەگۈنچە /

ياخشى ئەرنىڭ / قەدرىن بىلمەس / بىر يامانغا / چۈشمەگۈنچە / .

(تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن « ئوششاق » نىڭ 2 ـ داستانى)

② شەكلى :

پائىلاتۇننىڭ ئاخىرىقسى كەمتۈك تۆت تەكرارلىنىشىدۇر .

پائىلاتۇن + پائىلاتۇن + پائىلاتۇن + پائىلۇن .

ئاھكىم ئول / ئاشىنا بەگانە بولدى / ئاقىبەت / .

ھىجرىدىن بەخۇتلۇقۇم ئەپسانە بولدى / ئاقىبەت .

(تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن « بايات » نىڭ سەنىمى)

③ شەكلى :

پائىلاتۇننىڭ ئاخىرىقسى كەمتۈك ئۈچ تەكرارلىنىشىدۇر .

پائىلاتۇن + پائىلاتۇن + پائىلۇن

ئى يارانلەر / كۆپتۇر كۆڭلۈم / ئارمانى /

مۇرادىمنى / بىر ئاللادىن / تىلەرمەن / .

ھەق ئۆزىدۇر / جۇملە دەردىنىڭ / دەرمانى /

زارى ئەيلەپ / رەببەنادىن / تىلەرمەن / .

(تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن « ناۋا » نىڭ 2 ـ داستانى)

يۇقىرىدا ئون ئىككى مۇقام تېكستلىرىنىڭ يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى شەكلى ئاروز ۋەزنىنىڭ ھەزەج ، رەجەز ، رەمەت بەھىرلىرىنىڭ كۆپلىگەن شەكىللىرىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق . بۇ شەكىللەردىكى نازۇك ۋە مۇرەككەپ خىلمۇخىل ۋەزىنلەر تەبىئىي ھالدا مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ رېتىم ـ ئودارلىرىدا ئۆزگىرىش ياساپ ، مىلودىيىنىڭ ھېسسىيات

ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي ، شېئىر مەزمۇنى ۋە ۋەزنىگە ئاساسەن قايتا ئىجادىيەت باسقۇچىدىن ئۆتۈشكىچە ئېلىپ بارىدۇ . ئون ئىككى مۇقامنىڭ ھەر بىر يۈرۈشىدىكى بىر خىل تېما ئاستىدىكى بۆلەكلىرىنىڭ ئاھاڭ جەھەتتىن باشقا ـ باشقا بولسىمۇ ، كۈي شەكلى ، پۈراق ، رېتىم ـ ئۇدار جەھەتلەردىن ئوخشاش بولۇشتەك قانۇنىيەتلىك باغلىنىشنى شەكىللەندۈرۈشى ئەنە شۇ شېئىر مەزمۇنى ۋە شېئىر ۋەزنىنىڭ خىلمۇ خىل شەكىللىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا مۇقام قۇرۇلمىسىدا قايتا ـ ئىجادىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ مەھسۇلى . بۇ ئون ئىككى مۇقامغىلا خاس بولغان ئالاھىدىلىك .

يەرلىك مۇقاملار ئۆز قۇرۇلمىسىدا قايتا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغاندا ، تېكىستلىرىنىڭ كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئارۇز شەكلىدىكى خىلمۇ خىل ۋەزنىلىك شېئىرلىرىنى تاللاش ئەمەس ، ئاددىي ، يەڭگىل تۇراقلىق خەلق بەيىت ـ قوشاقلىرىنى تاللاش بىلەن چەكلەنگەن . بۇ ھال ئۇنىڭ ئاھاڭلىرىنى ئاددى ، راۋان رېتىم ـ ئۇدارلار بىلەن تەمىنلەپ ، خەلق ئاھاڭلىرىغا خاس خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قالغان .

ئون ئىككى مۇقام بىلەن يەرلىك مۇقاملاردىكى مۇزىكىلىق قۇرۇلما ۋە تېكىست ئىشلىتىش جەھەتتىكى بۇ ئوخشىماسلىقلار ھەرقايسى مۇقاملارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەپلا قالماي ، مۇقاملارنى تۈرگە ئايرىشتا بىردىنبىر ئۆلچەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

ئەمدى بىز مۇقاملارنى مۇشۇ ئاساستا تۈرگە ئايرىماقچى بولساق ، ئۇيغۇر زېمىنىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان مۇقاملارنى « ئون ئىككى مۇقام » ۋە « يەرلىك مۇقاملار » دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىساق كۇپايە قىلىدۇ .

شۇنداقتىمۇ ، قۇرۇلما ۋە شەكىل جەھەتتىن بۇ ئىككى تۈرگە ئۆز ئارا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەزى يەرلىك مۇقاملار بار . شۇڭا ئالدى بىلەن مۇشۇ خىل مۇقاملار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى .

بۇنىڭ بىرى « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى ».

بۇ ھەقتە گەپ ئېچىلسا ، بەزىلەر ئىلى ئون ئىككى مۇقامىنى كلاسسىك

ئون ئىككى مۇقامنىڭ كۆچۈرۈلمىسى ، ئۇنى ئايرىم مۇقام ھېسابلاشقا بولمايدۇ ، دەپ قارايدۇ . بەزىلەر ، ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار ، مۇقام دەپ ئاتاشقا بولىدۇ ، دەپ قارايدۇ .

بۇ ھەقتە مېنىڭ قارىشىم مۇنداق :

خەلقنىڭ ئورتاق ياخشى كۆرۈشىگە سازاۋەر بولغان ھەرقانداق ئەدەبىيات ـ سەنئەت شۇ مىللەت خەلقنىڭ ئورتاق ئېگىدارچىلىق قىلىشىغا مەنسۇپ بولۇپلا قالماي ، بەلكى باشقا مىللەت خەلقىنىڭمۇ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىپ ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكىلىك رول ئويناپدۇ . بۇنىڭغا ئالدىنقى ماۋزۇلىرىمىزدا تىلغا ئېلىنغان جاڭ چېەننىڭ غەربىي دىيار سەنئىتىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىشى ، لى يەننەننىڭ ئۇلارنى ئۆزگەرتىپ ئىشلەپ ، ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ھەيۋەتلىك ھەربىي ئوركېستر ھەم ساراي ئوركېسترىنى تەشكىل قىلىشى ، بولۇپمۇ « مۇقدۇر نەغمىسى » دىن پايدىلىنىپ يېگىرمە سەككىز ئاھاڭنى بىراقلا ئىجاد قىلىشى خەن سۇلالىسى سەنئىتىگە نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى مىسالىمىز كۆپايە قىلسا كېرەك .

بۇنىڭدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدىغان ئامىللار :

1 . مىلودىيە ئالاھىدىلىكى ، 2 ـ كۈي شەكلى ئالاھىدىلىكى ، 3 ـ رېتىم ئودار ئالاھىدىلىكى ، 4 ـ پۇراق ، شۇڭا ئالاھىدىلىكى ، 5 ـ چالغۇ ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

بۇ ئالاھىدىلىكلەر مىللىي خۇسۇسىيەتكىلا ئەمەس ، يەرلىك خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە . بىز بۇ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە يەرلىك ناخشىلارنى تۆۋەندىكىچە ساناپ بېرەلەيمىز :

1 . ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ، ئۆزىگە خاس پۇراق ، ئۆزىگە خاس رېتىم ۋە مىلودىيىلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن شوخ ۋە ئويناق كۇچا خەلق ناخشىلىرى .

2 . ياڭراق ۋە مەردانە ئىلى خەلق ناخشىلىرى .

3 . ئىچكى ھېسسىياتقا باي قەشقەر خەلق ناخشىلىرى .
4 . موڭلۇق ۋە يېقىملىق ئاتۇش خەلق ناخشىلىرى .
5 . شوخ ۋە جۇشقۇن تۇرپان ، قۇمۇل خەلق ناخشىلىرى .
6 . تەمكىن ۋە قايناق ھېسسىياتلىق خوتەن خەلق ناخشىلىرى .

خەلقىمىزنىڭ بىردەك ئېتىراپ قىلىشىغا سازاۋەر بولغان بۇ نازۇك ھېسسىياتلار مىللىتىمىزنىڭ گۈزەل مەنىۋى دۇنياسىنىڭ ئورتاق ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىپادىلىرىدۇر . دېمەك ، بىر يەرنىڭ سەنئىتى يەنە بىر يەرگە كۆچۈرۈلگەن ئىكەن ، ئۇ ئەلۋەتتە شۇ يەر خەلقىنىڭ ئىستېتىك پىسخىكىسى ، يۇرت شۇنسى ۋە دەۋر تەلىپىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن قۇرۇلما ، كۈي ، مىلودىيە ، شۇنداقلا پۇراق ، شۇڭا ۋە رېتىم ـ ئودار جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بويىچە يېڭىچە ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىنىپ ، ئەينى ئەسەرنىڭ ئىككىنچى ژارياتتى سۈپىتىدە شەكىللىنىدۇ .

ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىلى تۇپرىقىدا يىلتىز تارتىپ ، چېچەكلەپ مېۋە بەرگەنلىكىنىڭ ئۆزى ئوبدان مىسال .

بۇ ھەقتە 1960 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان « ئون ئىككى مۇقام » (نوتا) كىتابىنىڭ « ئون ئىككى مۇقام » نى قىسقىچە تونۇشتۇرۇشىدا مۇنداق دېيىلگەن : « تەخمىنەن 1883 ـ يىلى ، مۇھەممەت دېگەن كىشى « مۇقام » نى قەشقەردىن ئىلغا ئېلىپ باردى . مۇقامنىڭ داستانى ئىلىدا بىر قەدەر ئىشلەنگەندىن كېيىن ئاھاڭ تەرەپتىن تېخىمۇ يېغىنچاق ، ئۇسلۇب تەرەپتىن تېخىمۇ شوخ بولدى » (22 ـ بەت) .

ئون ئىككى مۇقام ئىلى زېمىنىغا كىرگەندە داستان ، مەشرەپتىن ئىبارەت ئىككى قىسىم بويىچە قوبۇل قىلىنىپ ، ئىلى شۇنسى ، ئىلى ئۇسلۇبى بويىچە ئۆزلەشتۇرۇلۇپ ، كەم ـ كۈتا ئېتىلىپ كەلگەن بەزى داستانلار تولۇقلاندى . بەزى داستانلار قايتا ئىجاد قىلىندى . بۇنىڭغا ئون ئىككى مۇقامنى تولۇقلاشتا راك ۋە پەنجىگاھ مۇقاملىرىنىڭ ئۇچتىن ئالتە داستانى ئىلىدا ئۆزلەشتۇرۇلگەن ۋە ئىجاد قىلىنغان شەكلى بويىچە قوبۇل قىلىنىپ ، بىر قە-

سىم مۇقەددىملەرنىڭ ئىلى نۇسخىسى بىلەن تەكەممەللاشتۇرۇلغانلىقى مىسال بولالايدۇ .

بۇنىڭدا مۇقامشۇناس روزى تەنبۇر بىلەن مۇقامشۇناس زىكرى ئەلپاتـ تانىڭ ئەينى يىللاردا كەم ـ كۈتىلرىنى تولۇقلاش خىزمىتى بىلەن ئۇزاق شۇغۇللانغان ۋە كەم ـ كۈتە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان « پەنجىگاھ » مۇقامىغا نۇسخا ۋە ئىككى داستانىنى رەتلەپ قوشقان ھەمدە « راك » مۇقامى داستانلىرىنى قايتا ئىشلەپ بېيىتقان تۆھپىلىرىنى تىلغا ئېلىشقا ئەزىيدۇ .

شۇنىڭ بىلەن بىللە ، « ئۆزھال » مۇقامى (ئەينى يىللاردا « نالەش » مۇقامى دەپمۇ ئاتالغان) نىڭ داستان قىسمى تولۇقلىنىش بىلەن چەكلىنىپ قالماي ، ئىككى يۇرۇشلۇك شەكىلگە كىرگۈزۈلۈپ ، ھەر بىرى تۆتتىن داسـ تانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەمئىي سەككىز داستانلىق قۇرۇلمىغا ئايلاندۇرۇلدى . بۇ تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن ئىككى داستانلىق « ئۆز ـ ھال » مۇقامىنىڭ بەش داستانلىق بولۇپ رەتلىنىشىنى تەمىن ئېتىپلا قالماي ، باشقا مۇقاملارنىڭ داستان قىسمىنى بېيىتىشقىمۇ تۈرتكە بولدى .

بۇنىڭدىن مۇنداق ئىككى خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ .

1 . بىر يەرنىڭ سەنئىتى مۇئەييەن شارائىتتا يەنە بىر يەرنىڭ سەنئىتـ نىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولىدۇ .

2 . يەرلىك شۇە ، يەرلىك ئۇسلۇبتىكى ناخشا ـ مۇزىكىلار ئۆز ئالدىغا راۋاجلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە بىر ـ بىرىگە سىڭىشىپ ، بىر ـ بىرىنى تو ـ لۇقلاش ئاساسىدا بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ ناخشا ـ مۇزىكا سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرىدۇ .

« ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » ئۆز تەركىپىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى بۇنىڭ بىلەنلا توختىتىپ قويماي ، ئۆزىگە خاس نەغمە قىسمى شەكىللەندۈرۈشتە يۇرۇشلەشكەن ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى نەغمە شەكلىدە جىپسىلاشتۇرۇش جەھەتتىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىلگىرىلەشكە سازاۋەر بولدى . پېشقەدەم ناخشىچى ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ يۇرۇشلەشتۈرگەن ئون

ئىككى يۇرۇش ئىلى خەلق ناخشىلىرى « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ ئون ئىككى نەغمىسىنى بەرپا قىلىش يولىدىكى ئەمگەك مېۋىسى بولۇپلا قالماي ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، خەلق ئىچىدىكى ھەر بىر مۇقامغا بىر يۇرۇش ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ماسلاشتۇرۇپ ئېيتىش ئەھمىيىتىنىڭمۇ ئىنكاسى . بۇنىڭدىن ئۇ-نىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ .

ھەممىمىزگە مەلۇمكى « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » يېقىنقى بىر قانچە يىلىنىڭ ئالدىدىلا سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قېتىملىق رەتلەش ، تولۇقلاش ، ئۆستۇرۇش باسقۇچىدىن ئۆتتى . بۇ ھەقتە ئالموتا « يازغۇچى » نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان « ئون ئىككى مۇقام » كىتابىنىڭ « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە » ناملىق كىرىش سۆزىدە مۇنداق بايان قىلىنغان :

« 1970 ـ 1974 ـ يىللىرى داڭلىق مۇقامچىلاردىن مەتتايىر ھەسەنوۋ ، نۇرمەھەممەت ناسىروۋ ، غوپۇر قادىر ھاجىيېۋ ، سۇلتانمۇرات رەزمۇۋ ۋە قادىر رازى مۇھەممەدوۋلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن تاشكەنتتە ئېلىپ بېرىلغان ئىلى ئون ئىككى مۇقامىنى رەتلەش ، يېزىپ ئېلىش جەريانىدا پەنجىگاھ بىلەن ئە-جەمگە بىردىن ئىككى نۇسخا ، سىگاھقا بىر تەلقىن قوشقاندىن تاشقىرى ، 40ـ يىللاردىن قالغان داستان ئەنئەنىسىگە ئۆزگىرىش كىرگۈزۈلمىدى . 1976 ـ يىلى تاشكەنتتە ئېلىپ بېرىلغان ئىككىنچى قېتىملىق رەتلەش ئىشىدا پەنجىگاھقا بىر ، بايانقا بىر ۋە ئىراققا ئۈچ داستان ناخشىسى قوشۇلدى » .

« ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نى « رەتلەش ، يېزىپ ئېلىش » (لېنىنغا ئېلىش دېمەكچى) مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئىككى قېتىملىق داغدۇغا مۇقام تەركىبىگە قانچىلىك ئاھاڭ قوشقانلىقىدىن قەتئىي نەزەر ، ئۇ «ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئۇرغىتىش يولىدىكى بىر قېتىم-لىق تارىخى زور ھەرىكەت . بۇ ھەرىكەت نەتىجىسىدە سوۋېت زېمىنىدا « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » قىزغىنلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇيغۇر سەنئىتىنى چۈشىنىشىگە ، ھېسداشلىق قىلىشىغا ، قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە

زېمىن ھازىرلاندى . مۇقامشۇناس پېشقەدەملەرنىڭ ئۇزاق يىللار داۋامىدا خەلق سۇرۇنلىرىدا كامالەتكە يەتكەن ماھارەتلىرى ، ئىلمىي قانۇنىيەتكە ئىگە مول تەجرىبىلىرى ، نازۇك ئىچكى ھېسسىياتلىرى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇپ ، ياشلار-نىڭ ۋارىسلىق قىلىش ئېڭىنى ئۇرغۇتتى . ئون ئىككى مۇقام (ئىلى ئون ئىككى مۇقامى) تولۇغى بىلەن پىلاستىنكىغا ئېلىنىپ ، كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنىپ ، كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىنىش ئارقىلىق سوۋېت ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ يېڭىچە قىياپەتتە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئەنئەنىۋى ئاساس ياراتتى . سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نى رەتلەپ ، تولۇقلاپ جاھانغا ئېلان قىلىشى « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ 70 ـ يىللاردا يەنە بىر قېتىم ئۆز ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىشى بولۇپلا قالماي ، سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئاساس تىكلەپ ئالغانلىقى بىلەنمۇ گەۋدىلىنىدۇ .

سوۋېت ئۇيغۇرلىرى بۇ قېتىمقى « رەتلەش » خىزمىتى جەريانىدا ، پېشقەدەملەرنىڭ « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ قۇرۇلمىسىنى مۇكەممەل-لەشتۈرۈش يولىدىكى ئىزدىنىشلىرىگىمۇ ۋارىسلىق قىلىپ ، يۈرۈشلۈك ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ نەغمىسى شەكلىدىكى دەسلەپكى سىستېمىسىنى « داپ نەغمىسى » نامى بىلەن ئىشلەپ چىقتى .

بۇنىڭ مۇندەرىجىسى مۇنداق :

1 . راكىنىڭ داپ نەغمىسى

راكىنىڭ مۇقەددىمىسى

« گۈلشەربخان »

«ئاھ خېنىم داگەنزىدە »

« ئاھ خېنىم شەرۋانىخان »

« ئاق بىلىق ئاپئاق بىلىق »

نودەر كام I

نودەر كام II

نودەر كام III

ئىككىنچى ۋاريانت

« گۈلشەربخان »

« ئاھ خېنىم داگەنزىدە »

« ئاھ خېنىم شەرۋانىخان »

« ئاق بېلىق ئاپئاق بېلىق »

ئۆستەك ناخشىسى

« تاغلار ئارا »

« ئاھ جېنىمەي »

2 . چەببيانىنىڭ داپ نەغمىسى

چەببياتنىڭ مۇقەددىمىسى

لەيلۇن I

لەيلۇن II

لەيلۇن III

« گۈلمەشۇق »

« غېرىبلىق ناخشىسى »

« ھەي نادان »

« مەن قانداق قىلاي يارىم »

ئىككىنچى ۋاريانت

لەيلۇن I

لەيلۇن II

لەيلۇن III

« گۈلمەشۇق »

« غېرىبلىق ناخشىسى »

« مەن قانداق قىلاي يارىم »

نودەركام III

« ئالتۇنجان ، شېرىنجان ، يارەي »

چەبىيات سەنئەتى (سەنەم نەغمە)

چەبىياتنىڭ مۇقەددىمىسى

« ھىجرانىڭمەن »

« كېچىك يۆلەن »

« ۋاي يارسەنەم »

« شەربىدە خۇمارىم »

« ھەي دوست مەن ناله قىلاي »

« جانانغا باردىم ئول كېچە »

« قارا ـ قارا قاشلىرىڭ »

« ئۇيار »

« ئاللا يارىم ئۆرگىلەي »

« كېچىكىنە قارا كۆز »

« شەھلا كۆزى مەستانە »

3 . مۇشاۋىرەكنىڭ داپ نەغمىسى

مۇشاۋىرەكنىڭ مۇقەددىمىسى

ئابلەش (نەسىر)

« ئاھ يارىمەي »

« گۈللەيلۈن »

سادىر Ⅲ

« لەيلىخان ـ ئانارخان يارگۈلۈم »

« ئالتۇنۇم »

« گۈلمەشۇق »

سەنەم نەغمە

« پەريادەي »

« ۋاي يارسەنەم »

« چوڭ يۆلەن »

« يار مېھرىبانەي »
« يەللە ـ يەللە دوست »
« يار ـ يار ئايلىنىمەن »
« چىم ـ چىم ئەتتىم »
« مەشۇغۇم »
« جېنىم ئاللا »
« لاگىترىلاك »
« شايىم ، شايىم ھەي ـ ھەي »

4 . چارىگاھنىڭ داپ نەغمىسى

چارىگاھنىڭ مۇقەددىمىسى
« گۈل قىسقان مېنىڭ يارىم »
« گۈلشەدىخان »
« جېنىم خېنىم »

5 . پەنجىگاھنىڭ داپ نەغمىسى

پەنجىگاھنىڭ مۇقەددىمىسى
« ۋادەرىخا »
« ۋاي داغ ئەلەم »
« ئاھ يارىمەي »
گۈلبار يار ـ يارەي »

6 . ئۆزھالنىڭ داپ نەغمىسى

ئۆزھالنىڭ مۇقەددىمىسى
دەردى ھۆسەيىن I
دەردى ھۆسەيىن II
« جانەي »
« يالا رەي »
« جېنىم ئاھ يارەي »

« ئەۋرىشىم »
« مەستۇن ھەيران »
7 . ئوششاقنىڭ داپ نەغمىسى
ئوششاقنىڭ مۇقەددىمىسى
« ئاھ ھېكىم »
« ئايەي »
« يار سېنىڭ دەردىڭ يامان »
« جۇنۇن »
« نوۋەر يىگىياك »
« گۈلزارەي »
« ناسىر كام »
8 . ناۋانىڭ داپ نەغمىسى
ناۋانىڭ مۇقەددىمىسى
ئۆسەك I (ئاللايەي ، يار ـ يارەي)
ئۆسەك II
ئۆسەك III (ئۆرگىلەي)
« ئاھ يارەي » (ھەي دا دەي)
9 . رۇخسارىنىڭ داپ نەغمىسى
رۇخسارىنىڭ مۇقەددىمىسى
رۇخسارىنىڭ نۇسخىسى
« ئاشنالىرى زەگامىكىن ، يار ـ يارەي »
« مەن سالام قىلدىم ساڭا »
« لېۋەن دەردىڭ دادەي »

« ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » پېشقەدەملەرنىڭ يۇقىرىقىدەك ئۇزلۇكسىز ئەمگەك سىڭدۈرۈشى بىلەن قۇرۇلما ۋە ئاھاڭ جەھەتتىن ئۇزلۇكسىز

مۇكەممەللىشىپ ۋە يېڭىلىنىپ ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك ئارقىلىق « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نامى بىلەن جامائەتكە تونۇلۇشقا سازاۋەر بولدى . شۇنداقلا بىر قىسىم ئىجادىيەتچىلىرىمىزنىڭ شۇ ئاساستا ئەسەر يارىتىشىنىمۇ بارلىققا كەلتۈردى . زىكرى ئەلپەتتانىڭ « رۇخسارى » مۇقامى بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ .

« ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نى شۇ خىل ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى تۈرىنىڭ قايسىسىغا مەنسۇپ قىلىش كېرەك ، دېگەن مەسىلىگە كەلگەندە ، ئۇنىڭ داستان ، مەشرەپلىرى كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ داستان مەشرەپلىرى ئاساسىدا ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ئىشلەنگەن ئىكەن (گەرچە يېڭىلانغان ۋە قايتا ئىشلەنگەنلىرى خىلى كۆپ سالماقنى ئىگىلىسىمۇ)، ئۇ تەبىئىي ھالدا كلاسسىك ئون ئىككى مۇقام شەكلىگە مەنسۇپ بولىدۇ ، نەغمە قىسمىنىڭ يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن خەلق ناخشىلىرى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا چىققانلىقى بولسا ، يەرلىك مۇقاملارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە مەنسۇپ بولىدۇ ، شۇڭا بۇنى ھەر ئىككى شەكلىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىدىن بارلىققا كەلگەن يەرلىك مۇقام تۈرىگە مەنسۇپ قىلىشقا بولىدۇ .

« دەرد ـ داغ » مۇقامى مەسىلىسى

« دەرد ـ داغ » مۇقامى تۈرپان ئون ئىككى مۇقامىنىڭ « چەببىيات » مۇقامى ئاساسىدا كلاسسىك ئون ئىككى مۇقام قۇرۇلمىسى (چوڭ نەغمە ، داستان ، مەشرەپتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قىسىم) شەكلى بويىچە راۋاجلاندۇرۇلۇپ ۋۇجۇدقا چىققان مۇقام .

« تۈرپان ئون ئىككى مۇقامى » ھەربىرى چۈشۈرگە ۋە مەرغۇلدىن مۇستەسناسىز بىر يۇرۇش ناخشا ۋە ئۇسسۇل پەدىلىرىدىن تۈزۈلگەن يەرلىك مۇقاملار شەكلىگە مەنسۇپ بولۇپ ، مۇزىكىلىك قۇرۇلما جەھەتتىن ئاددىي رېتىم ـ ئودارلىق ، تېكست جەھەتتە ئاددىي ، راۋان خەلق بەيىت ـ قوشاقلىرىدا

ئەيتىلىدۇ (ئاروز ۋەزىنلىك شەئىرلار ئاز ئىشلىتىلىدۇ ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقاممىمۇ شۇنداق) .

« دەرد ـ داغ » مۇقامى بولسا ، شەكىل جەھەتتىن كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامغا يېقىنلاشقان بولۇپ ، چوڭ نەغمە ، داستان ، مەشرەپتىن تەركىب تاپقان . چوڭ نەغمە قىسمى تەزە ، نۇسخا ، جۇلا ، سەلقە ، پەشرۇ ، تاكىت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . شۇنداقلا ، ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئۆزىگە خاس چۇشۇرگە ۋە مەرغۇللار بىلەن بېيىتىلغان . داستان قىسمى ئىككى داستان ۋە مەرغۇلدىن تەركىب تاپقان . مەشرەپ قىسمى ئۇسسۇللۇق ، تېز ۋە شوخ تاكىتلىق مۇزىكىلار ئاساسىدىكى بەش مەشرەپتىن تەركىب تاپقان .

بۇ خىل بۆلۈنۈش كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئوخشاپ كەتسىمۇ ، لېكىن يۇقىرىدىكى تۈر ـ ئۆلچەمگە سالغىنىمىزدا ، ئۇ يەنىلا يەرلىك مۇقاملار تۈرىگە مەنسۇپ بولىدۇ ، چۈنكى بۇنىڭ ناخشىلىرى ئاددى رېتىملىق ، يەڭگىل ناخشىلار بولۇپ ، تېكىست ئىشلىتىشتە گەرچە كلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئىشلىتىشكە قاراپ يۈزلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن كۆپ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ھېسسىيات ئىپادىلەشتە يەرلىك مۇقاملاردىكى ئاددى ـ ساددىلىقنى ساقلاپ قالغان .

يۇقىرىدىكى سېلىشتۇرما كلاسسىك ئون ئىككى مۇقام بىلەن يەرلىك مۇقاملارنىڭ ئورتاقلىقى ۋە ئۆزئارا پەرقىنى بىلدۇرۇپلا قالماي ، يەرلىك مۇقاملارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدىلەندۇرۇش ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ مۇقام شەكىللىدىن ئىبارەت يىرىك مۇزىكا ژانىرى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ، ھەرقايسى جايىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مۇزىكا بايلىقى ئارقىلىقمۇ « ئون ئىككى مۇقام » دىن ئىبارەت بۇ شەكىلنى مول مەزمۇن ، رەڭدار قۇرۇلما ، خىلمۇ خىل شەكىللەر بىلەن بېيىتىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۇرىدۇ .

تۆتىنچى باب

مۇقام شەكلىنىڭ ئىلمى رايونىدىكى نامايەندىلىرى

بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى بابىدا ئۇيغۇرلارغا خاس يەتتە تۇردىكى « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ ئۇچ تۇرىنىڭ ، يەنى ① « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » ، ② ناخشا شەكلىدىكى مۇقام « يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئىلى خەلق ناخشىلىرى » ، ③ چالغۇ ئەسۋابلاردا ئورۇنلىنىدىغان مۇقام « ئون ئىككى يۇرۇش ناغرا ـ سۇنايي پەدىلىرى » نىڭ ئىلمى رايونى دائىرىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋاتقانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق .

ئەمدى بۇ مۇقاملارنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ۋە مۇكەممەللىشىش جەريانى توغرۇلۇق توختىلىمىز .

بەگلەر نەغمىسى

بۇ ھەقتە باتۇر ئەرشىدىنىڭ نەشر گە تەييارلىشىدا 1987 ـ يىلى ئالمۇتا « يازغۇچى » نەشرىياتىدا نەشر قىلىنغان « ئون ئىككى مۇقام » ناملىق كىتابنىڭ « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە » ناملىق كىرىش سۆزىدە ئاتاقلىق سەنئەتكار يۈسۈپ غاپپاروۋنىڭ 1924 ـ يىلى ئالمۇتىدا نەشر قىلىنغان « بىرىنچى قەدەم » ناملىق ئالماناختا ئېلان قىلىنغان « ئەلنەغمە ـ ناۋا » ماقالىسىدىن مۇنداق نەقىل كەلتۈرىدۇ :

« ھەتتا سۇلتان زامانىسىدا سۇلتان ئوردىسىدا ئالايتەن نەغمچىلەر بولغان . بۇ نەغمە ـ ناۋاغا بېرىلگەن ئەھمىيەت شۇنچىلىككە يەتتىكى ، بىرەر مۇقامدا يېڭىلىپ قالغان نەغمچىلەر جازاغا تارتىلغان ۋاقىتلار بولغان » ،

«ئومۇمەن ، ـــ دەپ داۋام قىلىدۇ ئۇ يەنە ، ـ بۇلارنىڭ ئىچىدە ئون ئىككىسى ھەم ئېتىبارلىقراقى بەگلەر نەغمىسىگە ئايرىلاتتى » . مانا بۇ ئون ئىككى مۇقام-نىڭ (يەنى ، بەگلەر نەغمىسىنىڭ) ئىلى تەۋەسىدە بۇرۇندىن بارلىقى ھەقىقىدىكى مەلۇمات بولسا ، تۆۋەندە ئۇنىڭ كېيىنكى تەدرىي ھەققىدە ئاپتور مۇنداق دەپ يازىدۇ : « بىراق ، ئىلى سۇلتانلىقى پۈتۈشى بىلەن ﴿ كۆچ ـ كۆچ ﴾ باشلىنىپ ، خەلقنىڭ ھەممىسى تىرىپىرەن ئەھۋالدا قېلىشى سەۋەب-لىك مۇنداق نەغمىلەرگە ئەھمىيەت بەرگۈچىلىكى قالمىغانلىقتىن ، بۇرۇنقى تەرتىپلەر يۇتۇپ ، ھەركىم ئۆزى بىلگەنچە ئېيتىپ ، چالغانلىقىدىن كۆپى بۇ-زۇلۇپ ، ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى . ھەرقايسى سازەندە ئۆزى بىلگەننى ئويناپ كەلدى . بىراق بۇ ئوينىغۇچىلار ئۆز تەرتىبى بىلەن توشقۇزۇپ ئوينالمىغانلىق-تىن يىلدىن ـ يىلغا چولتىلىشىپ ۋە بەلكى يوقىلىش دەرىجىسىگە يەتتى ... ھازىرقى ۋاقىتتا ئۆزئارا كۆپرەك يېقىملىق ، مۇڭلۇق دەپ سانالغان بەگلەر نەغمىسى بولسىمۇ ، بىراق ھەممىسى تولۇق ئەمەستۇر » .

باتۇر ئەرشىدىن نەقىل كەلتۈرگەن يۇقىرىقى سۆزلەردىن مۇنۇ ئۇچ نۇقتىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ :

1 . ئىلى تەۋەسىدە ئىلى سۇلتانلىقى (1860 ـ يىللار) دەۋرىدىلا مۇقام بولغان .

2 . بۇ مۇقاملار « بەگلەر نەغمىسى » دەپ ئاتالغان .

3 . بۇ مۇقاملار مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەتەن ساتقۇچلۇق شەرتنامىسىنىڭ ئاقىۋىتىدە تىرىپىرەن بولغان ئىلى خەلقى بىلەن بىللە ۋەيران بولغان .

يۇقىرىقى ئۇچ نۇقتىدىن ئەينى يىللاردىكى ئىلى تەۋەسىدىكى «بەگلەر نەغمىسى » توغرىسىدا مۇنۇلارنى بايان قىلماقچىمەن :

« ئەلنەغمە ـ ناۋا » ماقالىسىنىڭ ئاپتورى « بەگلەر نەغمىسى » دىن «مۇشاۋىرەك » مۇقامىنىڭ ئورۇنلىنىش شەكلىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : «نەغمە باشلىقى قولىغا داپنى ئېلىپ ئۆزى يالغۇز ھۆۋەيدا بېشىنى (ھۆۋەيدانىڭ

مۇقەددىمگە سېلىنغان غەزىلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئوقۇپ ، غەزەلگە چۈشۈپ ، مۇشاۋىرەكتىن باشلايدۇ . بىر مىسرا بېيتنى باشلاپ ، ئىككىنچىسىگە ئۆتۈشى بىلەن سۇنايچى ھەم غىجەكچى قوشۇلىدۇ . غەزەلنى ئاخىرىغا يەتكۈزۈپ تۈگەتكەندىن كېيىن قاتارلىشىپ ئولتۇرغان ئەل ـ نەغمىچىلەر ھەممىسى باپبارلاۋەر نەغمە جابدۇقلىرىغا قول سوقۇشۇپ ، داپ ـ دۇمبىقى بىلەن بىرگە پەريادەي دەپ باشلايدۇ . بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ئۆز تەرتىپى بىلەن ئېيتىپ ، ئاخىرىغا چۈشكەندە ، ھەم ئىككى ـ ئۈچ نەغمە جابدۇغى بىلەن بىر چۈشۈرۈش مۇقامغا ئويناپ توختايدۇ » .

ئۇ « مۇشاۋىرەك » تەركىبىدىكى نەغمىلەر تەرتىپىنى مۇنداق كۆرسىتىدۇ :

1 ـ مۇشاۋىرەك نەزمى (مۇقەددىمە) ، 2 ـ « پەريادەي » نەزمى ، 3 ـ «ۋاي ـ ۋاي يارەي » نەزمى (بۇ ئارىلىقتىكى ناخشىلارنىڭ ئۇنتۇلغانلىقى ئەسكەرتىلگەن) ، 4 ـ « سەن ـ سەن مېنى سەن » نەزمى ، 5 ـ ئويناق تاجىرخان » نەزمى ، 6 . مەرغۇل (چۈشۈرگە) .

« ئەلنەغمە ـ ناۋا » ئاپتورنىڭ ئەينى يىللاردىكى « مۇشاۋىرەك » مۇقاملىرىنىڭ شەكلى ، قۇرۇلمىسى ، شۇنداقلا تەركىبىدىكى ناخشىلار نامى توغرىسىدىكى بايانى « بەگلەر نەغمىسى » نامىدا ئاتالغان ئەينى يىللاردىكى ئىلى مۇقاملىرىنىڭ قۇرۇلمىسى توغرىسىدا مۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا يارىدىم بېرىدۇ .

1 . « بەگلەر نەغمىسى » مەرغۇل ، چۈشۈرگىلەردىن مۇستەسناسىز ، نەغمە شەكلىدىنلا تەركىب تاپقان يەرلىك مۇقام شەكلى .

2 . ئۇنىڭ نەغمىلىرى ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ (« پەريادەي » نىڭ قوشۇلۇشى بۇنىڭ دەللىلى) ئۆزئارا بىرىكتۈرۈلۈپ ، ئۆزلەشتۈرۈلۈشىدىن بارلىققا كەلگەن .

يۇقىرىقى ئىككى خۇلاسىغا ئاساسەن ئۇنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ، مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى ۋە تەرەققىيات جەريانى توغرىسىدا مۇنداق مۇلاھىزە

يۇرگۈزۈشكه بولىدۇ :

1 . « بەگلەر نەغمىسى » نى 1762 ـ يىلى مەنچىڭ خاندانلىقى تەرىپىدىن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى باشقۇرىدىغان ھەربىي مەمۇرىي ئورگان « ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسى » بىلەن بىللە تەسىس قىلىنغان يەرلىك ھاكىمىيەت « ئىلى ـ گۇك بەگلىكى مەھكىمىسى » بارلىققا كەلتۈرگەن . بۇنى ئۇنىڭ « ئوردا نەغمىسى » دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ چۈشەندۈرىدۇ .

2 . بۇ مەھكىمىنىڭ گۇك ـ بەگلىكىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە مەنچىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە باشتىن ـ ئاخىر كۈچ چىقارغان تۈرپانلىق ئىمىن ۋاڭ نەسەبى دائىرىسىدە (شىنخەي ئىنقىلابىغا قەدەر 140 يىل) بولغانلىقى بۇ مۇقامنىڭ ئەسلىسى گۇك ـ بەگلىكىنىڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرى ئىمىن ۋە ئۇنىڭ ئىككىنچى ئىنىسى مۇساگۇڭلار تەرىپىدىن (1762 ـ 1766 ـ يىللىرى) كۆچۈرۈپ كېلىنگەن « تۈرپان ئون ئىككى مۇقامى » ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ . چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىلىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇرۇشى ئەسلى يۇرتى تۈرپانىنىڭ ئەسىرلەر داۋامىدا مۇكەممەللىشىپ ، ئانا سۈتى بىلەن تەڭ تېنىگە سىڭىپ كەتكەن ئوردا مۇزىكىلىرى ۋە بىر تۈركۈم ئوردا سەنئەتچىلىرىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كېلىش ئېھتىياجىنى تۇغدۇرىدۇ . بۇنى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى ئورانزىپ ئاكىسى مۇسا ئۆلۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا گۇك بولۇپ تەينىلەنگەندە (1766 ـ يىل) تۈرپاندىن ئۆزى بىللە ئېلىپ چىققان ھەرخىل مۇلازىمەتچىلەر قاتارىدا « يىگىرمە ناغرىچى① » نىمۇ بىللە ئېلىپ چىققانلىقى تولۇقلايدۇ .

3 . بۇ مۇقام گەرچە « تۈرپان ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ كۆچۈرۈلمىسى بولسىمۇ ، لېكىن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يەرلىك مۇزىكا بايلىقىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ، يەرلىك شۇە ، يەرلىك ئۇسلۇب ، شۇنداقلا يەرلىك

① « ئىلى تارىخى ماتېرىياللىرى » ، 1 ـ كىتاب ، 77 ـ بەت .

خەلقنىڭ زوقلىنىش ئېھتىياجى ئاساسدا ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ ، ئاخىر ئىلى ئۇسۇلىنى ئاساسىدىكى يەرلىك مۇقامغا ئايلانغان . بۇنىڭغا يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن « مۇشاۋىرەك » مۇقامى تەركىبىنىڭ ئىلى خەلق ناخشىلىرى بىلەن تۇرپان خەلق ناخشىلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغانلىقى ئىسپات بولالايدۇ .

ئەمدى ئۇنىڭ « كۆچ - كۆچ » (1883 - يىل) ۋەقەسى بىلەنلا ئۆز شەكلىنى يوقىتىپ ، « چولتىلىشپ كەتكەن » لىكى مەسىلىسىگە كەلسەك ، بۇنى « كۆچ - كۆچ » ۋەقەسىنىڭ تەسىرىدىن كۆرە ، خەلقنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ئىختىيارىغا مەنسۇپ قىلىشقا بولىدۇ . سەۋەبى ، بۇ مۇقاملار شۇنىڭدىن كېيىن خەلق ناخشىلىرى يۇرۇشى ، خانىقا ناخشىلىرى سىستېمىسى ، « ئىلى سەنەمى » شەكلىدىن ئىبارەت ئۇچ شاخقا ئايرىلىپ ، ھەربىرى ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان . لېكىن ھەر ئۇچىلا شاخ ئۆز تەركىبىدە مۇقامغا خاس قانۇنىيەتلەرنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشقان .

يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئىلى خەلق ناخشىلىرى

① بۇ شەكىلدىكى ناخشىلار كۇي شەكلى بويىچە ئۆزئارا ئۇلىنىپلا قالماي ، ھەرقايسى يۇرۇشى ئۆزىگە خاس كۇي ئالاھىدىلىكى بويىچە ھەرقايسى مۇقام مۇقەددىمىلىرىگە بىمالال ئۇلىنىپ ، مۇقام نەغمىلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىدۇ .

② بۇ شەكىلدىكى ناخشىلار ھەرقايسى دەۋرلەردە مەزمۇن جەھەتتىن ئۇزلۇكسىز تولۇقلىنىپ ، سان جەھەتتىنمۇ ئوخشىمىغان ھالدا كۆپىيىپ بارغان بولسىمۇ (بەزىلەر ئۇنىڭ ئون توققۇز - يىگىرمە يۇرۇش شەكلىنى بارلىققا كەلتۈرگەن) ، لېكىن پىشقەدەملەر يەنىلا ئۇنى ئون ئىككى يۇرۇش شەكلى بويىچە مۇكەممەللەشتۇرۇشتە چىڭ تۇرۇپ كەلگەن . بۇ ھال ئۇيغۇر مۇقامچىلىقىدىكى « ئون ئىككى » دىن ئىبارەت شەرتلىك ئالاھىدىلىكىنى ئىلمى ، نەزەرىيىۋى ئاساستا مۇجەسسەملەشتۇرگەنلىكتىن دېرەك بېرىدۇ .

يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئىلى خەلق ناخشىلىرىدىكى يۇقىرىقى ئىككى خۇسۇسىيەت ئۇنىڭ مۇقام قانۇنىيەتلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر بويىچە ئۆز ھاياتىي كۇچىنى نامايان قىلغانلىقىنى بىلدۇرۇپلا قالماي ، بەلكى ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىدا مۇقامنىڭ ناخشا شەكلىنى بارلىققا كەلتۈردى . بۇ ھەقتە سۆزبت ئۇيغۇر مۇقام تەتقىقاتچىسى باتۇر ئەرشىدىن « ئىلى ناخشىلىرىنى بىر يۇرۇش بويىچە مۇقام دەپ تونۇش ۋە ئۇنى مۇقاملاردا ئېيتىش ئەنئەنىسى ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە » ① دەپ يازسا ، ئىلىمىزدىن جۇجىنباۋ ئەپەندى ئۇيغۇر مۇقامچىلىقىدىكى يەتتە تۈر ئۇستىدە توختىلىپ ، يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئىلى خەلق ناخشىلىرى توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ : « بۇ ، ناخشا شەكلىنى ئالغان مۇقام بولۇپ ① ئۆستەڭ ناخشىسى ، ② گۈلەمخان ، ③ ئورما ناخشىسى ، ④ كوچا ناخشىسى ، ⑤ كىچىك خانلەيلۇن ② ، ⑥ دەردىڭ يامان ، ⑦ ئاھ يارەي ، ⑧ ھەي ـ ھەي نالان ، ⑨ گۈل قىسقان ھېنىڭ يارىم ، ⑩ ۋادەرىغا ، ⑪ ئۆرگىلەي ، ⑫ كىچىك لەيلۇندىن ③ تەركىب تاپقان » .

يۇقىرىقى مىساللار ئەينى يىللاردىكى گۇڭ ـ بەگلەر تەرىپىدىن ئىلىغا ئېلىپ كېلىنگەن « تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى » ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن « بەگلەر نەغمىسى » نامىدىكى ئىلى ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بەرلىك ، خەلقنىڭ ئۆز تارىخىنىڭ يالقۇنلۇق گۈۋاھچىسى بولغان تارىخى ۋە ئەنئەنىۋى ناخشىلىرى بىلەن تەلتۆكۈس يېڭىلىنىپ ، ناخشا تۈزىلىشىدىكى مۇقام شەكىلىدە نامايان بولغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ چۈشەندۈرىدۇ .

بۇ مۇقام تەركىبىدىكى ناخشىلار كېلىپ چىقىشى ۋە مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

---

① « شىنجاڭ سەنئىتى » ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىللىق قوشۇمچە 1 ـ سان 165 ـ بەت .

② ③ ئاپتور بۇ ئىككى يۇرۇشنىڭ نامىنى خاتا ئىگىلىگەن . بۇ يۇرۇشلەر « خانلەيلۇن » ، « لەيلۇن » دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ ، « خانلەيلۇن » تەركىبىدە « كىچىك خانلەيلۇن » ، « چوڭ خانلەيلۇن » ، « خانلەيلۇن » دېگەن ناخشىلار ، « لەيلۇن » تەركىبىدە « كىچىك لەيلۇن » ، « چوڭ لەيلۇن » دېگەن ناخشىلار ئېيتىلىدۇ .

1. تارىخى ناخشىلار :

تارىخى ناخشىلار 18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ 80ـ يىللىرىغىچە بولغان بىر ئەسىرلىك جەريانىدا ئىجاد قىلىنىپ ، ئېيتىلىپ ، مۇكەممەللەشىپ كەلگەن ناخشىلار بولۇپ ، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەنچىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ۋەھشىلەرچە زۇلۇمىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەش تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ . بۇ خىلدىكى ناخشىلاردىن بىر قانچىنى مىسال كەلتۈرەيلى :

« سېپىل ناخشىسى » ـــ مەنچىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىرى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنى ئاغدۇرۇپ ، شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق ئورناتقاندىن كېيىن ، 1762 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئىلى جاڭجۈنلىكى (ئىلى ۋە باشقا جايلارنى بىر تۈتاش ئىدارە قىلىدىغان جاڭجۈن بولۇپ ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ، سىياسىي مەركىزى) نى تەسىس قىلىدۇ ۋە 1763 ـ يىلدىن 1780 ـ يىلغا قەدەر ئىلىدا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ، كۈرە (جاڭجۈننىڭ ياموُلى مۇشۇ قەلئەدە بولغان) ، سۈيدۈك ، قورغاس ، بايانداي ، غۇلجا قاتارلىق توققۇز قەلئە سالدۇرىدۇ . بۇ قەلئە قۇرۇلۇشلىرى غۇجا ۋە بەگلەرنىڭ زىممىسىگە ئارتىلغان بولۇپ ، مەنچىڭ چېرىكلىرى بىلەن بەگلەرنىڭ قاتمۇ قات زۇلمى ئاستىدا مىڭلىغان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ يىگىرمە يىلغا يېقىن ھاشارغا ئىشلىشى بىلەن پۈتۈپ چىقىدۇ .

« سېپىل ناخشىسى » ئەنە شۇ چاغلاردا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەھشى فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا بولغان كۈچلۈك نارازىلىق كەيپىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

سۇلتان غۇجام سورايدۇ ،
سېپىلنى سوققانلار نەلىك ؟
بىز نېمە گۇناھ قىلغان ،
بىكار ياتىدۇ شەلىك !

سېپىل سوققىلى كەلدى ،
سەھرادىن قېرى ـ ياشلار .
بۇ سېپىلنى سوققىچە
ئاقاردى بىزنىڭ چاچلار .

« ئۆستەڭ ناخشىسى » ـــ مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆز ئەسكەرلىرىنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن قەلئە قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە ، پۇقرا-دىن نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان چېرىكلىرىنى بېقىش ئۈچۈن تېرىقچىلىقنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭدىن ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ سەككىز مىڭ ئۆيلۈك دېھقانىنى يۆتكەپ چىقىپ ، يەرلىك خەلق بىلەن بىللە بىر تەرەپتىن تېرىقچىلىق قىلدۇرۇپ ، بىر تەرەپتىن ئۆستەڭ قازدۇردى . ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى 1762 ـ يىلدىن 1825 ـ يىلغا قەدەر داۋاملىشىپ ئىلىدا غولچە ، تاش ئۆستەڭ ، ئارا ئۆستەڭ ، قاش ، ئارا بوز ، سەن راۋان قا-تارلىق ئون ئۈچ ئۆستەڭ بەرپا قىلىندى . ئەڭ ئاخىرقى ئۆستەڭ بولغان جىرغىلاڭ ئۆستىگى بىلەن ئاق ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىغىلا يىگىرمە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىندى . بىر تەرەپتىن تېرىقچىلىق قىلىپ ، « ۋاڭخۇلۇ » دا ئىشلەپ ، بىر تەرەپتىن سېپىل سوقۇپ قاتمۇ قات باج ـ سېلىقلارنىڭ ئېغىر بېسىمى ئارقىسىدا ھالسىزلانغان خەلقنىڭ شۇنچە ئۇزاق مۇددەتلىك مۇشكۈل قۇرۇلۇش ھاشاسىغا مەجبۇر قىلىنىشى قانچىلىك ئېغىر ئاقىبەتلەرنى كەلتۈرگەنلىكىنى پەرەز قىلىش تەس بولمىسا كېرەك . « ئۆستەڭ ناخشىسى » ئەنە شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ، ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى ، ئەزگۈچى سىنىپقا قارشى قەھرى ـ غەزىپىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

ئۆستەڭنىڭ تېگى قاتتىق ،
چاپسا كەتمەن ئۆتمەيدۇ .

زالىم تۆڭچىسى بەگلەر
بىشمىزدىن كەتمەيدۇ .

ئۆستەڭنى چېپىۋېتىپ
كەتمەن قايرىلىپ كەتتى .
كەمبەغەل ھاشار بىلەن
ئۆيدىن ئايرىلىپ كەتتى .

ئۆستەڭ چاپماي زالىملار ،
تولدۇرۇپتۇ سېڭنى .
ئۆستەڭ چېپىپ ئاچ قالدۇق ،
بىزگە بەرمەس ئۇننى .

« ۋاڭخۇلۇ » ـــ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان كۇرە قەلئەسى دەريانىڭ بويىغا بىنا قىلىنغان ئىدى . كەلگۈن مەزگىللىرىدە سۇنىڭ دولقۇنلىرى يارنى گۈمۈرۈپ ، قەلئەنى خاراب قىلۋېتىش خەۋپىنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى . مانا مۇشۇ قورغاندىن سۇنى قاچۇرۇش ئۈچۈن ، نەچچە مىڭلىغان دېھقان يېز بويى ئاشۇ ئالۋاڭ بىلەن مەشغۇل بولاتتى . بىراق ، سۇنىڭ دولقۇنلىرى توساقلارنى بۇزۇپ تۇراتتى . ئامالسز قالغان فېئودال ھۆكۈمرانلار ئەمگەكچى خەلقنى تېخمۇ تىزگىنلەش ئۈچۈن ، دىنىي خۇراپات بويىچە « توختى ئاتلىق كىشىنى سۈغا باسمىغىچە كەلكۈن توختىمايدۇ » دېگەن پەتۋانى چىقىرىپ ، توختى ، تۇردى ئىسىملىك كىشىلەرنى تۇتۇپ كېلىپ ، سۇغا تاشلاپ ھالاك قىلاتتى . « ۋاڭخۇلۇ » دېگەن بۇ ناخشا خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن ئاشۇ دەرد ـ ئەلەملەرنى ئىپادە قىلىدۇ :

يېز بولسا سالار غەمگە
ۋاڭخۇلۇنىڭ ئالۋىڭى .

بۇ هاشاغا باش بولغان ،
زالىملارنىڭ يامنى .

دەريانىڭ سۇيى تاشسا ،
چوڭكۇرەنى سوقماقچى .
ئەقىلسىز ، نادان بەگلەر ،
هاشا بىلەن توسماقچى .

دەريانىڭ سۇيى تاشسا ،
توختى ئاتلىقنى تاشلايدۇ .
بۇ هالنى كۆرۈپ هاشار ،
خۇدايىمغا يىغلايدۇ .

« سادىر » ــ بۇ 1864 ـ يىلى فېئودال ئەكسىيەتچى مەنچىڭ هۆكۈمرانلىرىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىلى دېهقانلىرى قوزغىلىڭىنىڭ مەشهۇر سەركەردىسى ، ئاتاقلىق قوشاقچى ، ئۇستا ناخشىچى سادىر پالۋاننىڭ ناخشىسى بولۇپ ، « سادىر (1)» ، « سادىر (2) » ، « سادىر (3) » دېگەن نامدا تارقالغان ئۇچ ناخشىدىن ئىبارەت . بۇ ناخشىلارنىڭ تېكستىمۇ ، ئاهاڭىمۇ سادىرغا مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان . بۇ ناخشىلارنىڭ ئاهاڭى جۇشقۇن ۋە مەردانە ئېيتىلىدىغان بولۇپ ، ئەۋج ۋە ئەگىتىملىرىنىڭ ئىنتايىن نەپسىلىكى بىلەن هازىرغا قەدەر كىشىلەرنىڭ ئەڭ سۆيۈپ ئېيتىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلمەكته . بۇ ناخشىلارنىڭ تېكستى سادىرنىڭ بۇاستە كەچۈرمىشلىرىنى ، مەردانىلىقىنى ، پەم ـ پاراسىتىنى ، ئۇمىدۋارلىقىنى ، غەلىبىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ئىپادە قىلىدىغان جەڭگىۋار قوشاقلىرىدىن ئىبارەت بولغاچقا ، ئوقۇغان كىشىمۇ ئۆزىدە بىر خىل مەردانىلىقنىڭ ، غەيرەت ـ جاسارەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرىۋاتقانلىقىنى هېس قىلىدۇ . ئېنىقكى ، بۇ ناخشىلار ئەينى يىللاردا ئەكسىيەتچى مانجۇ ئىستىبداتلىرىغا قارشى كۆرەشكە

ئاتلانغان خەلقنىڭ ئاجايىپ جەڭگىۋار قورالىغا ئايلانغان :

تيانشان تاغلىرى دەيدۇ ،
مېنىڭ ياتار ماكانىمدۇر .
نېمە قىلساڭ قىل شەڭگەن ،
سېنىڭ سورار زامانىڭدۇر .

بالا كەلسە بېشىمغا ،
تاتماسقا نېمە چارە .
مەن بىلمەس قانداق يامۇل ،
قىلارمەن پارە ـ پارە .

يامۇلنىڭ ياغاچلىرى ،
ئېگىز قارىغاي چەڭزە .
يامۇلدىن قېچىپ چىققان ،
سادىر ئۆزى خوخەنزە .

يامۇلنىڭ ياغاچلىرى ،
ئېگىز قارىغاي چەڭزە .
سادىر ئۆزى خوخەنزە .
قولىدا پولات نەيزە .

ئات مىندىم كۆرەڭ قاشقا ،
سەكرەتتىم تاشتىن تاشقا .
چېرىك ئاتىدۇ تاشقا ،
سادىر ئاتىدۇ باشقا .

سادىرنىڭ بۇ خىل قوشاقلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، ھەممىسىلا

«سادىر» ئاھاڭىنىڭ ھەر ئۇچىلىسىگە چۈشۈپرىدۇ. ئېيتقۇچىلار ئۆز خاھىشى بويىچە خالىغان قوشقىنى تاللاپ ئېيتىدۇ.

«كۆچ ـ كۆچ» ـــ ئىلى دېھقانلىرى قوزغىلىڭىنىڭ كۈچلۈك يالقۇنى بارغانسېرى ئۆلۈغىيىپ، زورلۇق ـ زومبۇلۇقتا چەكتىن ئاشقان چىرىك مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلدىكى زوراۋانلىق تەختىنى پاچاقلاپ تاشلايدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇلۇق «تەيفىڭ تيەنگۇ» ھەربكتىنى باستۇرغان گودىنداك① بىر مەلئۇنغا ۋەتەن ساتقۇچلۇق قىلىپ، خاندانلىقنىڭ سېرىق كەمزۇلىنى كىيگۈزگەن بۇ چىرىك ھۆكۈمەت ئىلى دېھقانلىرى ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ئۈچۈنمۇ چار روسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ئالدىغا بېرىپ تىز پۈكىدۇ. نەتىجىدە چار روسىيە جاھانگىرلىكى كۈچلۈك ئەسكىرى قوشۇن ئارقىلىق 1871 ـ يىلى ئىلىنى بېسىپ ئالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەنچىڭ ھۆكۈمىتى روسىيە بىلەن ئون يىلدىن ئارتۇق سۆزلىشىش ئارقىلىق ئەسلى ئىلىگە تەۋە بولغان ياركەنت (يەركەت) قاتارلىق بىر قىسىم جايلارنى روسىيىگە بېرىش ھېسابىغا ئاخىرى «ئىلى ـ روسىيە شەرتنامىسى» نى ئىمزالايدۇ. بۇنىڭدىن نارازى بولغان خەلق مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇش ۋە چار روسىيەنىڭ كۈشكۈرتۇشى تۈپەيلىدىن يەتتەسۇ رايونىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. «كۆچ ـ كۆچ» ناملىق بۇ ناخشا ئەنە شۇ ئېچىنىشلىق تارىخنىڭ نامايەندىسىدۇر.

I

ئاق بولدى، قارا بولدى،
يۈرەكلەر يارا بولدى.

---

① گودىن ـــ ئەنگلىيە ھەربىي ئەمەلدارى. «يۈەنمىڭيۈەن» باغچىسىنى كۆيدۈرۈپ، ۋەيران قىلغان جاللات، كېيىن ئۇ سۇدانغا بېرىپ باش ۋالىي بولۇپ تۇرغاندا، سۇدان خەلقىنى دەھشەتلىك قىرغىن. سۇدانىنىڭ دىنى داھىسى مۇھەممەت ئەخمەت تەرىپىدىن كۆكرىكىگە نەيزە سانچىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

مەسلەت قىلمىغان ئىشلار
بۇ باشقا بالا بولدى .

بوستانغا بېرىڭ دەيدۇ ،
بارار يېرىمىز قۇملۇق .
راست گېپىنى ئېيتمايدۇ ،
كۆزى كۆك ، بېشى يۇڭلۇق .

كەتمەكنى خىيال ئەيلەپ ،
كېمە ياسىدۇق قاشتا .
ئاق خان بىلەن قاراخان ،
ئىنتىماق ئىكەن باشتا .

II

بىز ئىلىدىن كۆچكەندە ،
ئالتىنچى ئاي روزىدى .
دەھشەتلىك بۇ كۈنلەردە ،
ئاتا ـ ئانا بولسىدى .

مىڭ جاپا بىلەن سالغان
قالدى باغۇ ـ بوستانلار .
يۇرتىمىزدىن ئايرىلىپ ،
دىلدا قالدى ئارمانلار .

ئىلىدىن كۆچۈپ چىقىپ ،
يانبۇلاقتىن قايرىلدۇق .

تۇغۇلۇپ ئۆسكەن جايلاردىن
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلدۇق .

ئورۇس ھارۋىسى دەيدۇ ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن .
كىشىنىڭ يۈرتىغا بېرىپ ،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن .

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تارىخىي ناخشىلار ناخشا شەكلىدىكى « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ « ئۆستەڭ ناخشىسى » ، « گۈلەمخان » ناملىق ئىككى يۈرۈشىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان .

2 . داستان تۈسىنى ئالغان ناخشىلار :

بۇ ناخشىلار ئەينى يىللاردا مەنچىڭ دەۋرىدە يۈز بەرگەن رېئال ۋەقەلەر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدا فېئودال ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ زوراۋانلىقى تۈپەيلىدىن ئەمگەكچى خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئەلەر ئىپادە قىلىنىدۇ . بۇنىڭغا « چىن مۇدەن » ، « گۈلەمخان » ، «نوزۇگۈم » ، « ئانارخان » قاتارلىق ناخشىلار مىسال بولالايدۇ .

بۇلارنى داستان تۈسىنى ئالغان ناخشىلار دېيىشىمىزدىكى سەۋەب ، بىرىنچىدىن ، بۇ ناخشىلارنىڭ ھېكايە تۈسىنى ئالغان تەپسىلىي ۋەقەلىكى بار ، ئىككىنچىدىن ، بۇ ناخشىلاردا ئېيتىلىدىغان قوشاقلار ئەنە شۇ ۋەقەلىك ئىزىنى بويلاپ تۇزۇلگەن . گەرچە ناخشىدىكى ئىخچاملىق تەلىپى بويىچە بۇ قوشاقلارنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىش مۇمكىنچىلىكى بولمىسىمۇ ، بۇ ناخشىلارنى ئېيتىۋاتقاندا ، تىڭشىغۇچىلارنىڭ كۆز ئالدىدا بۇ ناخشىلارنىڭ ۋەقەلىكى ۋەقەلىكى شۇ ۋەقەلىكىنى بويلاپ تۇزۇلگەن قوشاقلىرى ھامان گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ . ئەگەر كومپوزىتورلىرىمىز بۇ خىل ناخشىلاردىكى ئاساسىي ئاھاڭنى بىر ئاز شاخلىتىپ ، ھەر قايسى ناخشىدىكى ۋەقەلىكىنى ئىپادە قىلغۇچى قوشاقلارنى

تولۇق ئېيتىدىغان ھالەتنى شەكىللەندۈرسە ، بۇ ناخشىلار ئىسمى جىسمىغا لا-يىق داستان بولۇپ قالاتتى . شائىر ، يازغۇچىلىرىمىز بۇ ناخشىلارنىڭ ۋەقەلىكى ئاساسىدا داستان ، ھېكايە ، پوۋېست ، دراما ، ئۇسسۇللۇق تىياتىر قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى ، لېكىن ، بۇ كۆپايە قىلمايدۇ . بۇ داستان تۈسىنى ئالغان ناخشىلار بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىزنىڭمۇ كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يارىتىشىغا خام ماتېرىيال بولالايدۇ .

3 . ھەر خىل تېمىدىكى ناخشىلار :

بۇ ناخشىلارنىمۇ تېماتىك مەزمۇنىغا ئاساسەن سىياسىي ناخشىلار ، تۇرمۇش ناخشىلىرى ، مۇھەببەت ناخشىلىرى ، ئەمگەك ناخشىلىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن . بۇ خىل ناخشىلار يۇقىرىدىكى ئىككى خىل ناخشىدىن كېلىپ چىقىشى ۋە مەزمۇنى جەھەتتىن مەلۇم دەۋر (كونكرېتنى يىل) ، ياكى مەلۇم شەخسگە مەنسۇپ ئەمەسلىكى بىلەن پەرقلىنىدۇ . بۇ خىل ناخشىلار مۇزىكا جەھەتتىن مۇقىملىققا ئىگە بولسىمۇ ، تېكست جەھەتتىن ئا-ساسەن مۇقىملىققا ئىگە ئەمەس . شۇ سەۋەبتىن بۇ خىل ناخشىلارنىڭ كۆپ قىسمى مۇزىكا ئېھتىياجى بىلەن بارلىققا كەلگەن نەقراتنىڭ نامى بىلەن ئاتا-لىپ كەلمەكتە . مەسىلەن : « خانلەيلۇن » ، « ياسىنىڭ دەردىڭ » ، « گۈلىيار » ، « ئالتۇنجان » ، « گۈلزارەي » ، « نادان » دېگەنلەرگە ئوخشاش . بۇ خىل ناخشىلار مۇزىكا جەھەتتىن مۇقىملىققا ئىگە بولۇپ ، تېكست جەھەتـ-تىن مۇقىملىققا ئىگە ئەمەس . شۇڭا بۇ خىل ناخشىلارنىڭ تېكستى ناخشىچىنىڭ قوشاق بايلىقىغا ئاساسەن سورۇن ۋە كەيپىيات ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . بەزى ناخشىچىلار ئىلھام كۈچىگە تايىنىپ ، سورون تەلىپىگە ئاساسەن توقۇيمۇ ئېيتىۋېرىدۇ .

تېكستى مۇقىملىققا ئىگە بولغان ناخشىلار ئانچە كۆپ سانلى تەشكىل قىلمايدۇ . بۇ خىل ناخشىلار ئاساسىي تېكستنىڭ بىرىنچى مىسرا سىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ ، « ئاھ ئۇرارمەن » ، « ۋادەرىخا » ، « ئاق بېلىق » ، « شەرۋانىخان » ، « داگەنىزدە » ، « تاغلار ئارا » دېگەنلەرگە ئوخشاش . دېمەك ، مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، بۇ تېمىلار ئاھاڭغا ئەمەس ، تېكستقىلا مەنسۇپ بولۇپ كەلمەكتە . شۇنداق ئىكەن ، تېكستنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ئىسمىنىڭمۇ تارىختىن بۇيان ھەر خىل ئاتىلىپ كېلىشى تەبىئى .

بۇ خىل ناخشىلارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ئانچە ئېنىق بولمىسمۇ ، ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ مىلودىيە شەكلى ، ئاھاڭ تۈسى ، ئىچكى راۋاجى جەھەتتىكى ئۆزگىچە خاسلىقى مۇشۇ ناخشىلار ئارقىلىقلا ئىپادە قىلىنىدۇ . شۇڭا ، بۇ خىلدىكى ناخشىلارنى مۇزىكا شەكلى جەھەتتىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى خىل ناخشىنىڭ ئانىسى دېيىشكە بولىدۇ . شۇنداق ئىكەن ، بۇ خىل ناخشىلارنى تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلغاندا يېقىنقى ئىككى يۈز يىل دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قالغىنىمىزدا ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمىز . خەنزۇ تارىخچىلىرىنىڭ تاڭ دەۋرىدىلا ، غەربىي دىيارىدا لاڭگى (ئاھاڭى بۆرە ھوۋلىشغا تەقلىد قىلىنغان ناخشىلار) بار ، دەپ يازغانلىقىنى كۆپلەپ ئۇچرىتىمىز . ناخشىلاردىكى بۇ خىل خۇسۇسىيەتنى ھازىر ئىلى خەلق ناخشىلىرىدىن گەۋدىلىك ھېس قىلالايمىز . « ۋادەرىخا » ، « ئەۋرىشىم » ، « ئاھ ئۇرارمەن » ، « خانلەيلۇن » ، « جۇنۇن » ، « جانەي » قاتارلىقلار بۇنىڭ تىپىك مىسالى بولالايدۇ .

بۇ ناخشىلارنىڭ ئاھاڭى نېمە ئۈچۈن بۆرە ھوۋلىشغا تەقلىد قىلىنىدۇ ؟ بىزگە مەلۇمكى ، بۆرە ئەينى زامانلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق توتىمى بولغان . خۇددى خەنزۇلار ئەجدىھارغا ، روسلار ئېيىققا سېغىنغاندەك ، ئۇيغۇرلار بۆرىگە سېغىنغان ۋە ئۇنىڭ باش سۈرىتىنى بايراقلىرىغا چۈشۈرۈپ ئۆز يۇرۇشلىرىدە كۆتۈرۈپ يۈرگەن .

ئىلى ۋادىسى كېيىنكى بىرەر يۈز يىللىق جەريانىدا تۈركلىشىپ كەتكەن چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ خانلىق تالىشىش ئۇرۇشىنىڭ قانلىق مەيدانىغا ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ ، خۇددى نۇرغۇن تارىخىي جەريانلار ئىچىدىمۇ ئۆزىنىڭ ساپ ۋە پاكىزلىكى بىلەن ئەينىنى يوقاتمىغان تىلىمىزغا ئوخشاش ، ئىلى خەلق ناخشىلىرىمۇ ئەسلىدىكى ئاساسىنىڭ كۆچلۈكلۈكى بىلەن ئۆزىگە خاس شۇ ۋە ئۇسلۇبى بويىچە ئۆز خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ ، مەنچىلىڭ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن تارىخى ۋە داستان تۈسىنى ئالغان ناخشىلارنىڭ ئانىسى بولۇپ قالدى .

ئىلى خەلق ناخشىلىرى كېيىنچە شەرقىي ۋە جەنۇبى شىنجاڭدىن كەلگەن نۇرغۇن ناخشىلار بىلەن زور دەرىجىدە بېيىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۆز-

زىنىكى شۇ ۋە ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالالىغانلىقىنى ، ھەتتا ئون ئىككى مۇقامنىمۇ ئۆز شۇ ۋە ئۇسلۇبى بويىچە ئۆزلەشتۈرۈپ قوبۇل قىلغانلىقىنىمۇ يۇقىرىقى سەۋەبلەردىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ . پېشقەدەملەرنىڭ يۇقىرىقى ئۇچ تۈردىكى ناخشىلارنى كۈي شەكلى ۋە مەزمۇنىغا ئاساسەن تاللاپ ۋە پىششىقلاپ ، ئون ئىككى يۈرۈش بويىچە ئىشلەپ چىقىشى ئىلى خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ناخشا ـ مۇزىكىلىرى ئارقىلىق ئىلى خەلقنىڭ ئۆزىگە خاس تاۋۇشى ، تۇرمۇش ئادىتى ، پىسخىكا خۇسۇسىيىتى ۋە ناخشا ـ مۇزىكا ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئىلى يەرلىك مۇقامىنى بەرپا قىلىشقا ئىنتىلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى .

بۇ ناخشا شەكىلىدىكى « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ ھەرقايسى يۈرۈشلىرىنىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ناخشىلار تۆۋەندىكىچە :

1 . ئۆستەڭ ناخشىسى ①:

① ئۆستەڭ ناخشىسى ، ② بىز ئاتىلاندۇق ، ③ ۋاڭخۇلۇ ، ④ جۇنۇن ، ⑤ جۇخار يىگىياڭ ، ⑥ جانان قىز ، ⑦ ئالتۇن بىلەن رەنا ، ⑧ يىپەك رومال .

2 . گۈلەمخان

① گۈلەمخان (1) ، ② گۈلەمخان (2) ، ③ سىپىل ناخشىسى ، ④ كۆچىكۆچ ، ⑤ دەردى ھۆسۈيۈن ، ⑥ سادىر (1) ، ⑦ سادىر (2) ، ⑧ سادىر (3) .

3 . ئورما ناخشىسى

① ئورما ناخشىسى ، ② نوزۇگۇم ، ③ لەيلىخان ـ ئانارخان ، ④ چىڭمۇدەن ، ⑤ مۇدەنخان ، ⑥ ئالتۇنجان ، ⑦ ئانارخان .

4 . كوچا ناخشىلىرى

① كوچا ناخشىسى (1) ، كوچا ناخشىسى (2) ، ③ جانەي ④ مەستۇن ـ ھەيران ، ⑤ نىگارىمسەن (1) ، ⑥ نىگارىمسەن (2) ، ⑦ ئەۋرىشم .

5 . خانلەيلۇن

---

① ئابدۇۋۇلى جارۇللايۇپ ۋارىسلىق قىلىپ ساقلاپ كەلگەن ۋە 1987 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان « ئىلى خەلق ناخشىلىرى » ناملىق كىتاب بويىچە تۈزۈلدى .

① كىچىك خانلەيلۇن ، ② چوڭ خانلەيلۇن ، ③ خانلەيلۇن ، ④ گۈلمەشۇق ، ⑤ نودەركام ناخشىسى ، ⑥ كىچىك ئايلىخان ، ⑦ كىچىك ئالتۇنۇم ، ⑧ گۈلىيار .

6 . دەردىڭ ياماڭ

① دەردىڭ ياماڭ ، ② يار سېنىڭ دەردىڭ ، ③ يار سېنىڭ دەردىڭا ، ④ داگەنزىدە ، ⑤ شەرۋانىخان ، ⑥ ئاق بېلىق ، ⑦ ئوينىۋالاي ئايلىخان .

7 . ئاھ يارىمەي

① ئاھ يارىمەي ، ② گۈللەيلۇن ، ③ مەپىگە چۈشكەن بىلەن ④ بۈگۈن ئىككى كۈن بولدى ، ⑤ نادان (1) ، ⑥ نادان (2) .

8 . ھەي ـ ھەي نادان

① ھەي ـ ھەي نادان ، ② شازادىخان ، ③ چوڭ ئاھ يارەي .

9 . گۈل قىسقان مېنىڭ يارىم

① گۈل قىسقان مېنىڭ يارىم ، ② گۈلشەدىخان ، ③ جېنىم خېنىم ، ④ غەم ـ قايغۇ (1) ، ⑤ غەم ـ قايغۇ (2) ، ⑥ ئاھ ئۇرارمەن ، ⑦ ئېگىز ـ ئېگىز تاغ باشىدا .

10 . ۋادىرىخا

① ۋادەرىخا ، ② ئاھاڭ (1) ، ③ ئاھاڭ (2) ، ④ ئاھاڭ (3) ، ⑤ دەردى ئەلەم . ⑥ گۈلىيار . ⑦ كۆك قۇمۇش .

11 . ئۆرگىلەي

① ئۆرگىلەي (1) ، ② ئاھاڭ (1) ، ③ ئاھاڭ (2) ، ④ ئۆرگىلەي (2) ، ⑤ ئەرزىم دادەي ، ⑥ ئەرزىم .

12 . لەيلۇن

① كىچىك لەيلۇن ، ② چوڭ لەيلۇن ، ③ گۈلزارەي ، ④ تاغلار ئارا ، ⑤ ئېتىم بوزئات ، ⑥ چوڭ ئالتۇنۇم .

يۇقىرىقى « ئون ئىككى يۈرۈش » دائىرىسىدىكى ناخشىلار مەرمۇن ۋە كۇي شەكلى بويىچە ئۆزئارا بىرىكىپ ، بىر ـ بىرىنى تولۇقلاش ئاساسىدا ئاھاڭدا ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىش ياساپ ، ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىش ئارقىلىق

رەڭدار مىلودىيىگە ئىگە مۇكەممەل سىستېما شەكىللەندۈرگەن . مانا بۇ سىستېما مۇقامنىڭ ناخشا شەكلىدىكى « ئون ئىككى يۇرۇش » نىڭ پەرپا قىلغۇچى ئامىل ھېسابلىنىدۇ .

بۇ سىستېما ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەنئەنىۋى ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئۆز تەركىبىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكى بىلەنلا ئەمەس ، ئىلى خەلقىنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈش تارىخىدىكى بىۋاستە كەچۈرمىشلىرىنى ، پىكىر ـ ھېسسىياتلىرىنى ، زوراۋانلىققا قارشى قەتئىي ئىرادىسىنى ، مەردانىلىقىنى ، پەم ـ پاراسىتىنى ، ئۇمىدۋارلىقىنى ، ئىجتىمائىي ئەخلاق پەزىلەتلىرىنى ، شۇنداقلا كەلگۈسىگە بولغان ئىشەنچىسىنى مۇقام ئىزى بىلەن « ئون ئىككى يۇرۇش » كە يىغىنچاقلىغانلىقى بىلەنمۇ ئالاھىدە قەدىرلىنىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ يۇ ـ رۇشلەشتۈرۈش دائىرىسىگە كىرمىگەن ناخشىلار ① بىر قىسىم كىشىلەر تەرىپىدىن يۇرۇشلەشتۈرۈلۈپ « ئون ئىككى » دىن ئاشۇرۇۋېتىش دائىرىسىدە بىر مۇنچە خىزمەتلەر ئىشلەنسىمۇ ، يەنىلا شۇ « ئون ئىككى يۇرۇش » ئۆز ئالاھىدىلىكى بىلەن نامايان بولۇپ كېلىۋاتىدۇ .

مۇقامنىڭ « خانىقا ناخشىلىرى » سىستېمىسىدىكى ئىپادىسى

خانىقا ـــ تەسەۋۋۇپچىلار (سوپى ـ ئىشانلار) نىڭ زىكرى ـ سۆھ ـ

---

① ئىلى دائىرىسىدە « خەلق ناخشىلىرى » نامىدا تارالغان قەدىمىي ناخشىلار تولىمۇ كۆپ بولۇپ ، ھازىرغا قەدەر تولۇغى بىلەن يىغىۋېلىنغىنى يوق . بۇنىڭ ئىچىدە « خانىقا ناخشىلىرى » (ھاپىز ناخشىلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، « پىرە ناخشىلىرى » قاتارلىقلارمۇ ئاز ئەمەس . بۇ ناخشىلارنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى قازاقستان يازغۇچىسى ھ . ۋاھىدۇپنىڭ ئىلىدىكى پىشقەدەم خەلق ناخشىچىسى روزەم ساقال بىلەن قىلغان مۇنۇ سۆھبىتىدىن قىسمەن پەرەز قىلىشقا بولىدۇ . ھ . ۋاھىدۇپ مۇنداق يازىدۇ : يېقىنقى زامان ئۇيغۇر كۈيشۇناسى روزى ساقال مۇنداق دەيدۇ : « دادام چالغۇ قورالىرى بىلەن ئۇيغۇر كۈيلىرى ۋە ناخشىلىرىدىن بىر مىڭ ئىككى يۇزنى چېلىپ ئېيتاتتى . مەن تۆت يۈز نەغمە ـ نىلا چالالايمەن ۋە ئېيتالايمەن ». « ئىلى دەريا سى » ژۇرنىلى 1983 ـ يىللىق 3 ـ سان ، 76 ـ بەت .)

بەت سورۇنى ھېسابلىنىدۇ .

زىكرى قىلىش ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئېلىپ بېرىلىدىغان بولۇپ ، بىر خىلى كوللېكتىپ جەم ئولتۇرۇش ئارقىلىق خۇداغا بولغان سېغىنىشنى دىلدا ئىپادىلەش . يەنە بىر خىلى ناخشا ـ قوشاق ، تەلقىنلەر ئارقىلىق تىلدا ئىپادىلەش .

تەسەۋۋۇپچىلىق ئىلى تەۋەسىگە ئىسلىنىڭ ئۇچىنچى ئەۋلاد ھاكىمبېگى مېلىكزات (1805 ـ يىلدىن 1814 ـ يىلغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن) دەۋرىدە ئىسلىغا كەلگەن تۇرپانلىق پادىشاھ قۇلى خەلىپەم بىلەن ھەمرىيى (قۇمۇللۇق) نەزەر سوپۇملار تەرىپىدىن كىرىپ كېلىدۇ .

ئەينى يىللاردا شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا ئاللىقاچان ئەۋجگە چىققان بۇ ئەقىدىنىڭ ئىلىدا ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولۇشى ئىلىدىكى بەگلىك ۋە دىندارلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدۇ . شەخسەن مېلىكزات ئۆزى ئاللا قۇلى ① ھۆزۈرىغا كېلىپ ، ئۇنىڭغا يۈرتقا بېقىنراق بولغان قادىر يۈزىدىن ② يەر ـ سۇ ئاجرىتىپ بېرىپ ، ئۇنىڭ خانىقا قۇرۇپ ، ئۆز پائالىيىتىنى كەڭ ـ كۇشادە ئېلىپ بېرىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ مۇرىتلىرى تېزلا كۆپىيىپ ، ئۇنىڭ زىكرى ـ سۆھبەتلىرىگە داخىل بولىدىغانلار ھەسىلەپ ئاشىدۇ . تېپىچان ھادى [« خەلىپەم مەھەللىسى » ۋە خەلىپەملەر توغرىسىدا] ناملىق ماقالىسىدا ئۇلارنىڭ زىكرى ـ سۆھبەت سورۇنى توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ : « ئاللا قۇلى خەلىپەمدىن كېيىن ، پەرزەندى خۇدا قۇلى خەلىپەم ئۆز زىكرى ـ سۆھبەت ، تەلقىنلىرىنى تېخىمۇ تەسىرلىك قىلىش ئۈچۈن ، بۇ ئىشقا ئەل نەغمىچىلەرنى قاتناشتۇردى . مۇشۇ مەزگىلدە ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا كۆچۈپ چىققان كۆچمەنلەر ئىچىدە « ئىمىن نەغمىچى » دېگەن مەشھۇر سازەندە بولۇپ ، ئۇ خانىقالاردا ساز چېلىپ شۆھرەت قازانغان ئىدى . بۇ ھەقتە شۇ چاغدىكى خاتىرىلەردە : « بۇل چاغدا ئىمىن نەغمىچى دەپ بىر نەغمىچى بار ئىدى . ئۇ ھەممە نەغمىلەرنى تامامىغا يەتكۈزگەن ئادەم ئىدى . راۋاب ، قالۇن ، ساتار ، تەمبۇر ، داپلارنى سەداغا

---

① پادىشاھ قۇلى خەلىپەم ئىلىغا كەلگەندە خىللا ياشىنىپ قالغانىدى . ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولۇپ ، ئورنىغا ئېرشات بويىچە ئاللا قۇلى خەلىپە بولدى .

② قادىر يۈزى ـــ « ئارا ئۆستەڭ » يېزىسىنىڭ ئەسلى ئىسمى .

كەلتۈرۈپ ، ئۆزھال ، مۇشاۋىرەك ، ئوششاق ، چەببىيات ... دېگەن مۇقاملارنى موسىقى ئاۋازلىرى بىلەن ئىختىرا قىلىپ ، شېكەر زابانلىرى بىلەن غەزەل ناۋايىلارنى ئوقۇپ ، سەماغا چۈشۈپ ، بىر قانچە سوپىلار ھوشىدىن كېتىپ ، بۇ نەغمىلەردىن پەيزى پەتۈھاتلار بولۇشۇپ ، يىغا ـ زارە ، دۈگا ـ تەلەپلەر بۇلۇر ئىدىلەر ... » دەپ يېزىلغان .

يۇقىرىقى بايان بىزگە ئون ئىككى مۇقامنىڭ 1800 ـ يىللارنىڭ 10 ـ 20ـ يىللىرىلا ئىلى تەۋەسىگە خاس بولغان « خانىقا ناخشىلرى » نىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس ياراتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

خانىقا ناخشىلرى شۇنىڭدىن بۇيان گەرچە ئازادلىققا قەدەر (ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىمۇ) مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ ، لېكىن ، ئون ئىككى مۇقام شەكلى بىلەن ئەمەس ، ئۆزىگە خاس ئۆزگىچە شەكىل ھاسىل قىلىپ ، ئىخلاسمەنلەرنىڭ ئىككى ياقتا چايقىلىپ « ھۇ ـ ھۇم ، ئاھ ـ ھۇم ، ئاھ ـ ئاھ ـ ھۇم ، ھۇم ـ ھۇم ـ ئاھ ... » قاتارلىق جار سېلىشلىرىغا ماسلىشىپ ، ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىش بىلەن بىللە ، يەرلىك خەلق ئاھاڭلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ، مۇقەددىمە ، تەزە ، نۇسخا ، جۇلا ، سەنەم ، سەلىقە قاتارلىق چوڭ نەغمە ئاتالغۇلىرىنى يوقىتىپ ، ھۆكمەت (مۇقەددىمە ئورنىدا) ، 1 ـ تەلقىن ، 2 ـ تەلقىن ، 3 ـ تەلقىن ، 4 ـ تەلقىن ... قاتارلىق ناملار بىلەن ئۆزىگە خاس قىياپەت ھاسىل قىلدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ھـ ـۆكمەت (مۇقەددىمە) دىن كېيىنكى تەلقىن قىسمىنىڭ ھەر بىرى 5 ـ 6 ئۆزگىرىشلىك ناخشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، بىر يۈرۈش ھۆكمەت ئىككى سائەتكە قەدەر داۋاملىشىدىكەن . مۇشۇنداق ئىككى سائەت ئەتراپىدا داۋاملىشىدىغان يۈرۈشلۈك ناخشىلار 6 ـ 7 تۈرگە بارىدىكەن .

مۇقامشۇناس زىكرى ئەلپەتتانىڭ 1971 ـ يىلى ئۆزئارا سۆھبىتىمىزدە : « خانىقا ناخشىلرى رېتىم ـ ئودار ، ئاھاڭ تۈسى جەھەتتە مۇقام نەغمىلىرىگە تولىمۇ يېقىن » دېگەنلىكى تېخىچە يادىمدا . دەرۋەقە ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق ئوپېرا ئۆمىكى تەركىبىدە قۇرۇلغان « مۇقام گۇرۇپپىسى » غا يېتەكچىلىك قىلىپ ، « ئون ئىككى مۇقام » نى رەتلەش ، تولۇقلاش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا كەم ـ كۈتا مۇقام نەغمىلىرىنى تولۇقلاشتا پايدىلىنىش ئۈچۈن بىر تۈركۈم ياشلارنى يېتەكلەپ ، ئىلغا بېرىپ ، خانىقا ناخشىلرىنى

لېنتىغا ئېلىپ كەلدى . ھازىر بۇ لېنتىلار ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام ئانسامبىلىدا ساقلانماقتا .

سوۋېت ئۇيغۇرلىرى قايتا رەتلىگەن ئىلى ئون ئىككى مۇقامىدىمۇ ، ئۇ-نىڭ كەم - كۆتىلىرىنى تولۇقلاشتا خانىقا ناخشىلىرىدىن پايدىلانغان . بۇ ھەقتە ب . ئەرشىدىنۇۋ مۇنداق يازىدۇ : « تاشكەنتتە ئېلىپ بېرىلغان رەتلەش جەريانىدا بولسا بايات ، سىگاھ ، ئىراق مۇقاملىرىغا ھاپىزلارنىڭ تەلقىنلىرى كىرگۈزۈلدى » ① .

يۇقىرىقى مىساللار ئون ئىككى مۇقام ئاساسىدا شەكىللەنگەن « خانىقا ناخشىلىرى » نىڭ يەرلىك مۇزىكا بايىلىقى ئاساسىدا ئۆزلۇكسىز سىستېمىلىشىپ ، ئۆزىگە خاس شەكىل ھاسىل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن رېتىم-ئودار ، ئاھاڭ تۈسى جەھەتلەردىن يەنىلا مۇقام ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . بۇ ، مۇقام شەكىلىنىڭ دىنىي سورۇنلاردىكى تەرەققىيات مەھسۇلى ، ئەلۋەتتە .

مۇقامنىڭ « ئىلى سەنىمى » دىكى ئىپادىسى

« سەنەم » ئاتالغۇسى ئون ئىككى مۇقامنىڭ چوڭ نەغمە تەركىبى-دىكى « سەنەم » ئاتالغۇسى بىلەن ئوخشاش ئۇقۇمغا ئىگە بولۇپ ، شوخ ئۇسسۇل پەدىلىرىنىڭ مۇجەسسەملەشكەن شەكلى ھېسابلىنىدۇ . لېكىن ئۇ ھەجمىنىڭ زورلۇقى ، ئاھاڭلىرىنىڭ موللۇقى ، رېتىم - ئودارلىرىنىڭ خىلمۇ خىل ، مىلودىيىلىرىنىڭ رەڭدار ھەم ئۆزگىرىشچانلىقى بىلەن ئون ئىككى مۇ-قامدىكى « سەنەم » گە ئەمەس ، بەلكى نەغمە شەكىلدىكى يەرلىك مۇقاملارغا ئوخشاپ كېتىدۇ .

لېكىن ئاھاڭلىرىنىڭ بىر - بىرىنى تولۇقلاش ئارقىلىق ، رېتىم - ئودارلىرىنىڭ بالداقمۇ - بالداق شوخلىشىپ ، ئۇسسۇل سورۇنىنىڭ يۇكسەك پەللىسىنى نامايان قىلىش ئالاھىدىلىكى بىلەن يەرلىك مۇقاملاردىنمۇ پەرقلە-نىدۇ .

يەرلىك مۇقاملار گەرچە شوخ ئۇسسۇل پەدىلىرىنى نامايان قىلىش

---

① « ئون ئىككى مۇقام » 1987 - يىل ، ئالمۇتا نەشرى ، 16 - 17 - بەتلەر .

ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن ، مۇقەددىمىدىن كېيىنلا ئۇسسۇل پەدىسىگە ئەمەس ، ناخشا شەكلىدىكى بىر قانچە ئۆزگىرىشلىك ئاھاڭلار باسقۇچىدىن كېيىنلا ، ئاندىن ئۇسسۇل پەدىسىگە يۆتكىلىپ ، ئاستا ـ ئاستا شوخ ئۇسسۇل پەدىلىرىگە قاراپ راۋاجلىنىدۇ .

« سەنەم » لەردىمۇ مۇقەددىمە بولىدۇ . لېكىن ، بۇ مۇقەددىمە پەرلىك مۇقاملاردىكىدەك بىر پۈتۈن نەغمە ئاھاڭىنىڭ ئاساسىي مىلودىيىلىك رولىنى ئەمەس ، بەلكى ئۇسسۇلچىلارنى ئۇسسۇلغا تەييارلىنىشقا يېتەكلەش رولىنى ئويناىدۇ . شۇڭا « سەنەم » مۇقەددىمىلىرى بىر ـ ئىككى مىسرادىن ، ئۇچ ـ تۆت مىسرا ئاھاڭدىنلا تەركىب تاپقان بولىدۇ .

« سەنەم » لەردىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك ـــ ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئاھاڭلارنىڭ يەرلىك مۇقاملار تەركىبىدە بولماسلىقى بىلەنمۇ گەۋدىلىنىدۇ . بۇ ھال ئۇنىڭ مۇستەقىل ژانىرلىق ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بىللە ، ئۇنىڭ ئېنىق قۇرۇلما ، مۇقىم مىلودىيە ، رەڭدار رېتىم ـ ئودار ، شۇنداقلا ، مۇكەممەل شەكىل ۋە مەزمۇنغا ئىگە ئالاھىدە خۇسۇسىيەتنى تېخىمۇ نامايان قىلىدۇ . بۇ ئۇنىڭ ئۆز ئىچكى قۇرۇلمىلىرىنى ئۇسسۇل سەنئىتى قانۇنىيىتى بويىچە مۇكەممەللەشتۈرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى .

« سەنەم » لەر شۇ ۋەجىدىن توي ـ تۆكۈن ، مەشرەپ سورۇنلىرىنىڭ ئۇزۇلمەس مىلودىيىسىگە ئايلىنىپ ، قاينام ـ تاشقىنلىق كەيپىيات ، يۇكسەك بەدىئي زوقلىنىشنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە گەۋدىلىنىپ كەلمەكتە .

« سەنەم » لەرنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق تارىخىي مەلۇمات يوق ، لېكىن ، « ئون ئىككى مۇقام » ئۆز تەركىبىدە شەكىللەندۈرگەن « سەنەم » نىڭ ئۇسسۇل خاراكتېرىگە ئىگە قىلىنغانلىقىدىن ، ئۇنىڭ بىز تىلغا ئېلىۋاتقان « سەنەم » گە تەقلىد قىلىنغان ھالدا ۋۇجۇدقا چىقىرىلغانلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ . مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، « سەنەم » لەرنىڭ يېشىنى ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئانىسى بولغان يەرلىك مۇقاملاردىن ئانچە كىچىك دەپ ھېسابلىيالمايمىز .

« سەنەم » لەر شۇ خىل ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇزىكىنىڭ مۇقاملاردىن كېيىن قالسىلا ، يەنە بىر يېرىك ژانىرى سۈپىتىدە گەۋدىلىنىپ ، ھەرقايسى

يۇرتلاردا شۇ يۇرتنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى ، يەرلىك مۇزىكا بايلىقى ، ئىستې-تىك زۇقلىنىشى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئۆز ئىپادىسىنى تېپىپ ، ئۆز ھاياتىي كۈچىنى جولالاندۇرۇپ كەلمەكتە .

« ئىلى سەنئىمى » ئەنە شۇخىل « سەنەم » شەكلى بويىچە بارلىققا كەلگەن شوخ ئۇسسۇل پەدىلىرىنىڭ مۇجەسسەملەشكەن نامايەندىسىدۇر . ئۇ ئۆز تەركىبىدە ئون توققۇز ئۇسسۇللۇق ناخشىنى گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ ، ھەر بىرىدە ئۆزىگە خاس ئۇسۇل شەكلىنى يارىتىش ئارقىلىق « سەنەم » شەكلىنىڭ يۇقىرى تەرەققىياتىنى ئەكس ئەتتۈردى (باشقا يەرلىك سەنەملەر ئەڭ كۆپ بولغاندا بەش ئۆزگىرىشلىك ئۇسۇل پەدىلىرى بىلەن چەكلىنىدۇ). ئىلى سەنئىمىدىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ ئەينى يىللاردىكى « بەگلەر نەغمىسى » تەركىبىدىكى نەغمە ئاھاڭلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا ئۆز تەركىبىنى بېيىتىپ ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ كەلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى . بۇنىڭغا ھازىر ئۇنىڭ تەركىبىدە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان « سەن ـ سەن ، مېنى سەن » ، « مەشۇقۇم » ئاھاڭلىرىنىڭ « بەگلەر نەغمىسى » تەركىبىدىكى «مۇشاۋىرەك » تەمۇ ، تۇرپان ئون ئىككى مۇقامىدىكى « مۇشاۋىرەك » تەمۇ مەۋجۇتلۇقى (جۇلاسدا) ئىسپات بولالايدۇ .

يۇقىرىدا تۇرپان ئون ئىككى مۇقامى ئاساسىدا شەكىللەنگەن « بەگلەر نەغمىسى » نامىدىكى ئىلى قەدىمى ئون ئىككى مۇقامىنىڭ قانداقتۇ « كۆچ ـ كۆچ » ۋەقەسى بىلەنلا يوقاپ كەتكەن بولماي ، خەلقنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ئىختىيارى بويىچە « يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن ئىلى خەلق ناخشىلىرى » ، « خانىقا ناخشىلىرى » ، « ئىلى سەنئىمى » دىن ئىبارەت ئۇچ تۈرگە سىڭىشىپ ، ئۇنىڭ مۇقامغا خاس ئالاھىدىلىك بىلەن گەۋدىلىنىشىگە ئاساس يارىتقانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق ، ئەمدى 1930 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ شەكىللەنگەن « ئىلى ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئانسى بولغان كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىلى تەۋەسىگە تارقىلىشى ۋەقوبۇل قىلىنىشى جەريانى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز .

« ئون ئىككى مۇقام »نىڭ ئىلى رايونىغا تارقىلىشى ۋە ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ئىشلىنىشى

بۇ ھەقتە گەپ ئېچىلسا ، ئۇنىڭ جەريانى ئادەتتە « تەخمىنەن 1883 ـ يىلى مۇھەممەت موللا دېگەن كىشى 〈 مۇقام 〉 نى قەشقەردىن ئىلىغا ئېلىپ باردى . مۇقاملىنىڭ داستانى ئىلىدا بىر قەدەر ئىشلەنگەندىن كېيىن ، ئاھالە تەرەپتىن تېخىمۇ يېغىنچاق ، ئۇسلۇب تەرەپتىن تېخىمۇ شوخ بولدى » دېيىلىپ كەلدى .

مېنىڭچە « مۇقام » نىڭ ئىلىغا كىرگەن مەزگىلىنى ۋاقىت جەھەتتىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان « ھەممە نەغمىلەرنى تامامىغا يەتكۈزگەن مەشھۇر سازەندە » ئىمىن نەغمىچى ئارقىلىق 1800 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا ئەمەس ، بەلكى 1763 ـ يىللىرى جەنۇبتىن ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن كۆچمەنلەر دەۋرىگىچە سوزۇشقىمۇ بولىدۇ . لېكىن ، بىز تىلغا ئېلىۋاتقان « مۇقام » نىڭ ئىلىدا شەكىللىنىشىنى 1930 ـ يىللار دائىرىسىدىن قاراپ كۆرۈشكە بولىدۇ .

ئۇنداقتا بۇ مۇقام ئىلىدا نېمە ئۈچۈن شۇنچە كېچىكىپ نامايان بولدى ؟

بۇنى يەنىلا يەرلىك خەلقنىڭ ۋارىسلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن شەرت ـ شارائىت مەسلىسىگە باغلاپ تونۇشقا توغرا كېلىدۇ .

بۇنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئىلىلىق پېشقەدەملەرنىڭ مۇھەممەت موللا كارۇشاڭ ئاخۇنۇم توغرىسىدىكى ئەسلىمىلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ ئۆتەيلى :

پېشقەدەم خەلق سەنئەتچىسى ئەزىم موللا بىننى باقى مۇنداق بايان قىلىدۇ : « ئەسلىشىمچە ، بۇ ئادەم ئوتتۇرا بويلۇق ، بۇغداي ئۆڭ ، ئاغزى يۇغان ، كالپۇكلىرى قېلىن كىشى ئىدى . ئۇچىسىغا قەشقەرچە پېرىنچە ، ئاق كۆگلەك ، ئايىغىغا كەشە كىيىپ يۈرەتتى. 1915 ـ يىللىرى 〈 تۆت كۆۋرۈك 〉 مەھەللىسىدىكى تۇداخۇن بايىنىڭ قورۇسىنىڭ ئورنىدا جولوزۇڭ دېگەن شىبەنىڭ جايى بولۇپ ، چوڭ كوچىدا قاتار كەتكەن قىزىل سرلاقلىق دۇكانلار بار ئىدى . بۇنىڭ ئىچىدىكى قوش ئىشكىلىك چوڭ بىر دۇكان

ساماۋارخانه بولۇپ ، يېنىدا سېرىق تاماكا چېكىدىغان مەيدان بار ئىدى . بۇ يەرگە چاي ئىچىش ، سېرىق تاماكا چېكىش ئۈچۈن ئادەملەر نۇرغۇن يىغىلاتتى . كارۇشاڭ ئاخۇنۇم مۇشۇ يەردە مېھمانلارغا ساتار چېلىپ ، مۇقام ئېيتىپ بېرەتتى . مېھمانلار ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاتىغان پۇللىرىنى پەتنوسقا سېلىپ ، بۇ كىشىنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويىاتتى . شۇ چاغلاردا مەمتىمىن ئاخۇن ئاكىنىڭ كارۇشاڭ ئاخۇنۇمدىن مۇقام ئۆگىنىۋاتقان ۋاقتى ئىدى . بىر قېتىم ئۇ مەمتىمىن ئاكىغا : 〈 ئىلىنىڭ خەلقى ناخشىنى تولىمۇ ياخشى كۆرىدىكەن ، بىراق مۇقام ، نەغمە بىلەن كارى يوق ئىكەن 〉 دېگەن ئىدى ①. »

ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى ئابدۇۋۇھىلى جارۇللايۇپ مۇنداق بايان قىلىدۇ : مۇھەممەت موللا (كارۇشاڭ ئاخۇنۇم) دۇنيادىن ئۆتكەن چاغلاردا ، مەن تېخى ئون نەچچە ياشلىق بالا ئىدىم . ئۇ كىشى بىلەن بىللە بولۇش ماڭا نىسىپ بولمىغان . هاسانكامنىڭ ئېيتىشىچە : « بارات تەمبۇر مۇھەممەت موللا بىلەن يىگىرمە يىل بىللە يۈرۈپ ، مۇقامنىڭ نەغمە ، مەشرەپلىرىنى ئۆگەنگەن ، چوڭ داستان ، سەلىقە ، جۈلا ، داپ نەغمىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆگىنىلمىگەن ②. هاسان تەمبۇر يەنە : كارۇشاڭ ئاخۇنۇم ئۆيلەنمەي بويتاق ئۆتكەن ، ئىلىغا يېڭى چىققاندا تۇرمۇشى قىيىن بولغان . بىر قېتىم ئۇ ، تۇر مۇشتا قىينىلىپ ، ساتارىنى بىر لىكپىيو (شۇ چاغنىڭ پۇلى) غا داڭلىغان ئىكەن . كېيىن بىر مەشرەپتە كۆپچىلىك بۇ ساتارنى قايتۇرۇپ كەلگەن . بۇ ئادەمنىڭ داڭقى چىقماندىن كېيىن ، جامائەت ئىچىدە يۈكسەك ئابرويغا ئېرىشىپ ، تۇرمۇش جەھەتتىن خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن .

1917 ـ ، 1918 ـ يىللىرى روزى تەمبۇر سۈيدۇگدە تۇرغان بولۇپ ، موللا ـ قۇتلۇق باي ، ئابلەت باي دېگەنلەر توي قىلغاندا روزى تەمبۇرنىمۇ تەكلىپ قىلغان . روزى تەمبۇرنىڭ ئەل نەغمىدىكى ماھارىتى سورۇندىكى

---

① ئىلى دەريا سى « ژورنىلىنىڭ 1982 ـ يىللىق 2 ـ سان 61 ـ بەت .

② بۇ جۈملىدە مۇقامنىڭ تەركىبى قىسمىدىكى ئاتالغۇلار قالايمىقان ئىشلىتىلگەن ، ئومۇمەن « تولۇق ئۆگىنىلمىگەن » دېگەن نۇقتىدىن چۈشەنسەك بولىدۇ .

ھەممىگە ياراپ ، شەھەردىن بارغانلار ئۇنى غۇلجىغا بىللە ئېلىپ كەلگەن . روزى تەمبۇر غۇلجا شەھىرىگە كەلگەندىن كېيىن مۇھەممەت موللىنى ئۇستاز تۇتۇپ ، ئۇنىڭدىن ساز ئۆگىنىشكە باشلايدۇ . ئەپسۇسكى بۇ تالانتلىق چالغۇچىنىڭ مۇھەممەت موللا بىلەن تونۇشقان ۋاقتى مۇھەممەت موللىنىڭ ياشىنىپ ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىشىپ قالغان يىللىرىغا توغرا كېلىپ قالغان . شۇنداق بولسىمۇ ، روزى تەمبۇر شۇ قىسقىغىنە بىر نەچچە يىل ئىچىدە مۇھەممەت موللىدىن خېلى كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىپ ، ئۆگەنگەنلىرىنى ئىجادى ھالدا جانلاندۇردى ① .

يۇقىرىقى بايانلاردىن تۆۋەندىكىچە بىر نەچچە نۇقتىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ .

① مۇھەممەت موللا 1880 ـ يىللىرى ئىلىغا ئۆتۈپ ، 1915 ـ يىلغا قەدەر مۇقام ئېيتىش ، شاگىرت يېتىشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ ، مۇقامنى ئومۇملاشتۇرالمايدۇ ، تۇرمۇشىمۇ غوربەتچىلىكتە ئۆتىدۇ ، « ئىلىنىڭ خەلقى ناخشىنى تولىمۇ ياخشى كۆرىدىكەن ، بىراق مۇقام ، نەغمە بىلەن كارى يوق ئىكەن » دەپ ئەپسۇسلىنىدۇ . بۇ ھال ئەينى يىللاردىكى ھۆكۈمران تەبىقىنىڭ ئون ئىككى مۇقام ۋە مۇقام ئەھلىگە كۆڭۈل بۆلمىگەنلىكىنى بىلدۈرۈپلا قالماي ، ئىلى تەۋەسىگە كىرگەن ھەرقانداق ناخشا ـ سازنى ئۆز ئۇسلۇبى ، ئۆز شۇڭىسى بويىچە ئۆزلەشتۈرۈپ قوبۇل قىلىشنى ئۆزىگە ئادەت قىلغان ئىلى خەلقىنىڭ شۇنچە زور ھەجمدىكى ئون ئىككى يۇرۇشلۇق بۇ مۇزىكا قامۇسىنى ئۆز مۇزىكا بايلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە قايتا ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەشكە قۇربى يەتمىگەنلىكىنى ، شۇنداقلا شۇ يىللارغا قەدەر ئۇنداق بىر ئىقتىدارلىق شەخسنىڭمۇ مەيدانغا كەلمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . بۇنى مۇھەممەت موللىدەك كامىل مۇقامچىنىڭ قەدىرىگە يەتمىگەن شۇ مەزگىللەردىن كۆتۈش ئەلۋەتتە مۇمكىن ئەمەس .

② مۇھەممەت موللىنىڭ ئارزۇسى (ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن ئون نەچچە يىل

---

① « ئىلى دەريا سى » ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىللىق 4 ـ سان 55 ـ ، 56 ـ بەتلەر .

كىيىن) 1930 ـ يىللارغا كەلگەندىلا ، گەرچە تولۇق بولسىمۇ ، شاگىرتى روزى تەمبۇر ئارقىلىق قىسمەن ئەملگە ئاشتى . بۇنىڭ سەۋەبى ئاساسلىقى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە مىللىي روھنىڭ ئويغىنىشى ھەم شۇ يىللاردا قۇرۇلغان سانايى نەپسەنىڭ شۇ روھتىكى بىر تۈركۈم ئىلغار كۆچ-لىرىنىڭ ئۆز رولىنى جارى قىلىشىغا ئىمكانىيەت ياراتقانلىقىدىن دەپ قاراشقا بولىدۇ .

1934 ـ يىلى 3 ـ ئايىنىڭ 9 ـ كۈنى قۇرۇلغان بۇ سانايى نەپسە شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار كۆچلىرى بولغان زىيا سەمەدى ، قاسىمجان قەمبىرى ، جالالىدىن يەھيارى (رېژىسسور ۋە ئاكتيور) ، زۇنۇن قادىرى ، زىكرى ئەل-پەتتا ، ھاسان تەمبۇر ، ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ قاتارلىق بىر تۈركۈم قابىل كىشىلەرنىڭ ئىشتىراك قىلىشى بىلەن ئىلى سەنئىتىنىڭ سەھنە ئارقىلىق ناما-يان قىلىنىشىغا يول ئاچقان ئىدى . روزى تەمبۇر مانا مۇشۇ ئۆمەك مۇزىكا ئەترىتىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن ئىدى .

سانايى نەپسە روزى تەمبۇرنىڭ خەلق داستانى « غېرىپ ـ سەنەم » نى ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىلى ئۇسلۇبى بويىچە ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىگەن ئالاھىدىلىگىدىن پايدىلىنىپ ، ئۇنى سەھنىلەشتۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئون ئىككى مۇ-قامنىڭ داستان ئاھاڭلىرى بويىچە جامائەت بىلەن يۇز كۆرۈشۈش ئىمكانىيىتىنى ياراتتى . بۇ جەريانىدا روزى تەمبۇر ئۆز ئىجادى كۈچىنى تېخىمۇ ئۇرغىتىپ ، « غېرىپ ـ سەنەم » نىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ۋەقە تەرەققى-ياتىغا تېخىمۇ ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن « كىرىش مۇزىكىسى » ، « جونەيدىل باغدادنىڭ سوئال ـ جاۋابى » ۋە « نە بولدى يارىم كەلمىدى » قاتارلىق ئا-ھاڭلارنى مۇقام ئۇسلۇبى ئاساسىدا ئىجاد قىلىپ قوشتى . كېيىن « پەرھات ـ شېرىن » دراماسىدىمۇ « شېرىننىڭ ئۆلۈم ئالدىدا ئېيتقان ناخشىسى » نىمۇ مۇقام ئۇسلۇبى بويىچە ئىجاد قىلىپ قوشتى . بۇ ھال ئىلى خەلقىنىڭ ئون ئىككى مۇقامغا بولغان زوقلىنىش قىزغىنلىقىنى قاينام ـ تاشقىنلىقتا كۆتۈرۈپلا قالماي ، روزى تەمبۇرنىڭ ئون ئىككى مۇقامنى داستان ، مەشرەپ شەكلى

بويچه ئىلى ئۇسلۇبدا تولۇقلاپ ئىشلەپ چىقىشنى ئاساس ياراتتى . شۇنداقلا يۇقىرىقى ئاھاڭلىرى بىلەن ئۇنىڭ كەم ـ كۆتىلىرىنى تولۇقلاپ ، مۇقامنىڭ داستان شەكلىنى ئىلى مۇقامىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە ئايلاندۇرۇشقا ئاساس سالدى . كېيىنرەك بۇ ئوپېرالارغا زىكرى ئەلپەتتانىڭمۇ بىر قىسىم ئاھاڭلىرى كىرگۈزۈلۈپ ، تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى .

زىكرى ئەلپەتتا ئىجاد قىلغان « رۇخسارى » مۇقامىنى داستان شەكلى ئاساسىي گەۋدىگە ئايلانغان ئىلى ئۇسلۇبىدىكى مۇقام دېيىشكە بولىدۇ . بۇ مۇقام 1939 ـ يىلى مۇكەممەل شەكلى بويىچە جامائەتكە تونۇلۇپ ، كۆپ ئۆتەمەي تەڭرى تېغىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىدا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى . شۇ چاغدا « ئاقسۇ گېزىتى » دە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەۋاتقان ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ خەلق داستانى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن «تاھىر ـ زوھرە » درامىسىدا تاھىرنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەش يۇزىسىدىن « رۇخسارى » مۇقامنىڭ داستان ئاھاڭلىرىدىن ئىككىنى تاللاپ ئىشلەتكەن (ھازىر رادىئودا ئېيتىلۋاتقان «زوھرە جانىم » ، «قىلا باشلىدى » دېگەن ناخشىلار) ، نەتىجىدە ، بۇ ئاھاڭلار تاھىرنىڭ ئوبرازىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرگەن . بۇنىڭدىن خۇشاللانغان لۇتپۇللا مۇتەللىپ زىكرى ئەلپەتتانىڭ مۇقام ئىزى بويىچە ئىجاد قىلغان بۇ ئەسىرنىڭ يۇقىرى باھا بېرىپ ، ئۇنى مۇنداق مەدھىيىلىگەن :

چال سازەندەم
(مەشھۇر ناخشا ئىجادچىسى ، ياش سازەندە زىكرى ئەپەندىگە بېغىشلايمەن)

مۇخەممەس

چال سازىڭنى زوق بىلەن تىنماي چال ، سازەندەم ،
ھەرىكىتىڭ تېتىك ، قوللىرىڭ مەجنۇن تال ، سازەندەم .
ناخشاڭ شېرىن ـ تاتلىق سېنىڭ گويا كى بال ، سازەندەم ،

ياشلىقىڭ زىلۋا چېغىدا ئىجاد قىلىپ قال ، سازەندەم .
بۇ مۇخەممەس شۇنىڭ ئۈچۈن ساڭا ئىرسال ، سازەندەم .

ئىجاد قىل ، پارقىرات ئەسلىدە بار ئوبدان غەزەلنى ،
كۆرەشچان سەنئەت مەيدانىدا باغلىبان بەلنى .
سازلىرىڭ روھى بىلەن راست سۇغارغىن ئەلنى ،
سەنئەتتىن مەۋجۇت قىل دولقۇنلۇق سەلنى ،
شادىمان ھاياتنىڭ قوينىدا ئوبدان ئەھۋال ، سازەندەم .

بۇ ۋەتەندە جاراڭلىسۇن نەغمەڭ ساداسى ،
ھاۋالارغا ئۆرلەپ كەتسۇن مۇڭلۇق ناۋاسى .
ئەسته تۇت ، خويمۇ كەڭ گۈزەللىك دۇنياسى ،
كونا مۇقاملار لەززەتلىك ئەڭ چوڭ باباسى .
ئۆسۈش ، ئىجاد ، يۇكسىلىشكە ئەپلىك ئامال ، سازەندەم .

بەھۇدە سەت كىرلارنى تازلىغاي سەنئەت ،
ئىنكاسىدۇر ئۇنىڭ كۆپ ئۈچۈن لەززەت .
ھەر چېلىشىڭ ۋىجداندا تەۋرەتسۇن خىسلەت ،
سازەندەمنىڭ قولىغا « بەرمىسۇن ھېچ دەرد »
كۆڭۈل مەيلىنى سازنىڭ ئىشقى قىلسۇن ئىشغال ، سازەندەم .

مۇقام سەنەم ، سەن بول بىر ئاشىق غېرىپ ،
ئۇچرىشىشقا ئالدىرا ۋۇجۇدۇڭ بېرىپ ،
مۇھەببەتنىڭ مەنزىلىدە يۈر كۆڭرەك كېرىپ ،
ھەر قەدەمدە ئۇنچە ، مارجان ، ياقۇتلار تېرىپ ،
شانۇ ـ شەۋكەت بۇ زېمىنغا ئەرەلى نىھال ، سازەندەم .

ۋەتەن ، مىللەت ئۈچۈندۇر دائىم بىزنىڭ ئىشىمىز ،
ئازاد تۇرمۇش ئاشنىسى بولدى ھەر بىر كىشىمىز .
زور مەقسەتلەر ھاۋاسىدا كېزەر ئالى پىكرىمىز .
ئىجاد قىلىشتۇر ھارماي يىپ ـ يېڭىنى زىكرىمىز .
بۇ لۇتپۇمنى قوبۇل ئەيلەسەن بىمالال ، سازەندەم .

لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ شۇ مەزگىللەردىكى « مەشھۇر ناخشا ئىجاد-چىسى ، ياش سازەندە زىكرى ئەپەندىگە » بېغىشلاپ يازغان بۇ مۇخەممىسى گەرچە زىكرى ئەلپەتتانىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىدىن زوقلىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش نۇقتىسىدىن يېزىلغاندەك تۇيۇلسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ئۇنى ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئەينى يىللاردىكى ئويغىنىش دەۋرىنى باشتىن كۆچۈرۈۋاتقان ئىلى ۋەتەنپەرۋەرلىرىنىڭ سەنئەتنى نوقۇل ھالدا زوقلىنىش نۇقتىسىدىنلا ئەمەس ، بەلكى ئۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ مىللىي روھىنى ئويغىتىپ ، ئۇلارنى ئېنىق نىشان ، يۈكسەك ئاڭ ، مۇستەھكەم ئىرادە تىكلەشكە يېتەكلەۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت شانلىق پائالىيەتلىرىگە ئوقۇلغان مەدھىيە دېيىشكە بولىدۇ . بۇنى ئۇنىڭ :

ۋەتەن ، مىللەت ئۈچۈندۇر دائىم بىزنىڭ ئىشىمىز ،
ئازاد تۇرمۇش ئاشنىسى بولدى ھەر بىر كىشىمىز .
زور مەقسەتلەر ھاۋاسىدا كېزەر ئالى پىكرىمىز ،
ئىجاد قىلىشتۇر ھارماي يىپ ـ يېڭىنى زىكرىمىز ،
دېگەن مىسرالىرىدىن ئېنىق كۆرۈپ ئالغىلى بولىدۇ .

فېئودال خانداناللىق ، قورچاق گۇڭ ـ بەگلىك ۋە جاھانگىرلىكنىڭ قاتمۇ قات ئىسكەنجىسىدە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تالان ـ تاراج قىلىنىپ ۋە قانلىق باستۇرۇلۇپ كەلگەن ئىلى خەلقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىدە ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق تەربىيىگە ئىگە بولغان بىر

تۇركۈم ئىلغار زىيالىيلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە «ۋەتەن ، مىللەت » ، « ئازاد تۇرمۇش » تېن ئىبارەت « زور مەقسەتلەر » گە ئۆز پىكرىنى جەم قىلىشى ئەلۋەتتە شۇ دەۋرنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا خاس ئالاھىدىلىكتۇر . 1933 ـــ 1934 ـ يىللىرى ئىلىدا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ « مۇئاربىپ سېكسىيىسى » ، «ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » ، « ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى » قاتارلىقلار قۇرۇلۇپ ، مۇئاربىپ ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىللە ، ۋىلايەتلىك ئۇيۇشما تەركىبىدە « سانايى نەپىسە » بۆلۈمىنىمۇ تەسىس قىلىپ ، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىمۇ ئۆزىگە خاس ئىمكانىيەتلەر بىلەن تەمىن ئەتتى . يولداش نەسرىدىن ناسىرى «ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئىلى مۇئاربىپى ھەققىدە ئەسلىمە» ① ناملىق ئەسىرىدە بۇ ھەقتە مۇنداق بايان قىلىدۇ :

« 1935 ـ يىلىنىڭ باشلىرى ئىلى مىللەتلەر كۇلۇبى (ئۇيغۇر ، قازاق كۇلۇبى) نىڭ پۈتۈش مۇناسىۋىتى بىلەن توي ئۆتكۈزۈلگەنىدى . بۇ تويغا بېغىشلاپ ﴿ غېرىپ ـ سەنەم ﴾ ئوپېراسى سەھنىدە ئوينالدى . بۇ تويغا ئىدارە ، جەمئىيەت مەسئۇللىرى ، يۇرت مۆتىۋەرلىرى بولۇپ ئالتە يۈزدەك كىشى قاتناشقان . ئۇلار بۇ ئوپېرانىڭ غەلىبىلىك ئوينالغانلىقىنى كۆرۈپ ، زور تەسىرات ئالدى . نۇرغۇن كىشىلەر ئۆز تەسىراتىنى ئىلى مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلدى . پۈتۈن ئىلى غەلىبە تەنتەنىسىگە تولدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما ۋە سانايى نەپىسەنىڭ ئورنى خەلقتە تېخىمۇ روشەن تونۇلدى ... نۇرغۇن مۇزىكانتلار ، ناخشىچىلار ، ئەدىبلەر ۋە ھەۋەسكارلار ئۆزلۈكىدىن سانايى نەپىسە تەركىبىگە كىردى . شۇنىڭ بىلەن سانايى نەپىسە تەركىبىدە ئون ئىككى نەپەر يازغۇچى ، ئوتتۇز بەش نەپەر مۇزىكانت (چالغۇچى) ، يىگىرمە بەش نەپەر ئارتىس ، ئون بەش نەپەر ئارتىسكا بولۇپ ، جەمى سەكسەن يەتتە نەپەر كىشى ئىشلەيدىغان بولدى . لاۋازىمەتچى ، دىكراتور

① « شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى » 20 ـ سان ، 136 ـ ، 137 ـ بەتلەر .

قاتارلىقلار بۇنىڭ سىرتىدا » .

مانا بۇ ئىمكانىيەت ئىلى خەلقنىڭ ئۆزىگە خاس مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىشىدا مۆجىزىلىك رول ئويناندى :

1 . « سانايى نەپسە » قۇرۇلغان 1934 ـ يىللا « قانلىق داغ » ، « غەرب ـ سەنەم » ، « پەرھات ـ شېرىن » ، « ئارشىن مال ئالان » قاتارلىق ئوپېرا ۋە مۇزىكىلىق دراملار سەھنىلەشتۈرۈلگەن بولسا ، « سانايى نەپسە » تەركىبى تولۇقلىنىپ كۆپ ئۆتمەيلا « لەيلى ـ مەجبۇن » ، « پەرىخون » ، « گۈلنىسا » ، « تاھىر ـ زوھرە » ، « گۈلەمخان » ، قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىمۇ قوشۇپ ئوينىلىشقا باشلىدى .

2 . مۇقام شەكلىدە يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن ئون ئىككى يۇرۇش ئىلى خەلق ناخشىلىرى سەھنە ئارقىلىق جامائەتكە نامايان قىلىنىدى (ئەينى يىللاردا سەھنە دېكراتسىيسى تەكلىپ قىلىنغان ياغاچچىلارنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق ئىشلىنىدىغان بولغاچقا ، ھەر بىر پەردە ئارىلىقىدىكى دېكراتسىيە ئالماشتۇرۇلۇپ بولغىچىلىك ئوتتۇز ـ قىرىق مىنۇتلۇق جەريانىنى سەھنە ئالدىغا چىقىپ يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتقۇچىلار تولدۇراتتى . بۇ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ يۇرۇشلۇك شەكلىنى نامايان قىلىشىمۇ ياخشى پۇرستى ھېسابلىناتتى) .

3 . چوڭ ھەجىملىك دراملارنىڭ كۆپلەپ ئوينىلىشىغا ئەگىشىپ ، دراما ۋەقەلىكى زۆرۈرىيىتى بىلەن روزى تەرىپىدىن ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە قايتا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن « ئون ئىككى مۇقام » داستان ئاھاڭلىرىمۇ ، زىكرى ئەلپەتتانىڭ ئىجادىي ئاھاڭلىرىمۇ ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ ، ئىلىدا ئون ئىككى مۇقامنىڭ داستان شەكلىدىكى يېڭى ۋاريانتى يارىتىلدى . مانا بۇ ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ئۆزگەرتىپ ئىشلىنىپ ، ئىلى خەلقى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى .

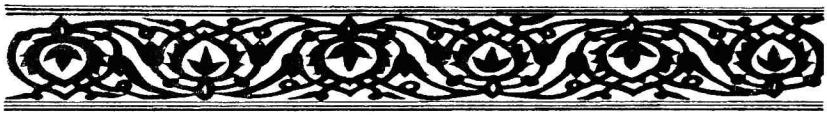
شېكىسپىر ئۇيغانغان خەلقنى قايتا ئاسارەت ئىسكەنجىسىگە ئېلىش

ئۇچۇن ، بىر تۈركۈم ئىلغار كۆچلەرنى تۈرمە ۋە نەزەربەنت ئاستىغا ئېلىش بىلەن روزى تەمبۇر ، زىكرى ئەلپەتتاھەك سەنئەت ئوستازلىرىنىڭ ئۆز تالانتىنى قانىتالاندۇرۇپ ، تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە تۆھپە يارىتىشقا قۇچاق ئاچقان « سانايى نەپسە » نى « خائىنلارنىڭ ئۇۋىسى » دېگەن تۆھمەت بىلەن تەقىپلەپ ، مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ ، كۈلۈبىنى زورلۇق بىلەن تارتىپ ئالغان بولسىمۇ ، لېكىن خەلقنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقى بىلەن ئۆز مەقسىتىگە تەلتۆكۈس يېتەلمىدى . يولسىزلىق بىلەن تارتىپ ئېلىنغان بۇ كۈلۈپىنى ① خەلق ئون مىڭ تۈياق قوي ، ئون مىڭ خو ئاشلىق تۆلەش ھېسابىغا قايتۇرۇپ ئېلىپ ، « سانايى نەپسە » نىڭ پائالىيىتىنى 1944 ـ يىلى باشلانغان مەشھۇر «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى » غا ئۇلاشقا ئىمكانىيەت يارىتتى .

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى ئىلىنىڭ مەدەنىي مۇئارىپ ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ زور سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشىغا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كەڭ يول ئاچتى . روزى تەمبۇر ، زىكرى ئەلپاتتالارنىڭ كۆپلەپ ئىز باسار يېتىشتۈرۈشى ئۇچۇن « ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكى » تەركىبىدە مۇقام ئۆگىنىش كۇرسى تەسىس قىلىنىپ ، بىر تۈركۈم ياش تالانت ئىگىلىرىنىڭ كەينى ـ كەينىدىن قاتارغا قوشۇلۇشىغا زور ئىمكانىيەت يارىتىلدى . ئابلاخون ئاكا ، زوردۇن ئاكا ، مەتتا يىر ئاكا ، غوپۇردىڭخۇلۇ، ھۆسەنجان جامى ، ئابلەكىم ئابدۇللا ، قۇربان ئۆمەر ، غىياسىدىن بارات قاتارلىق ئۇستازلار ئەنە شۇ «مۇقام ئۆگىنىش كۇرسى » نىڭ دەسلەپكى ئوقۇغۇچىلىرى بولۇپ ، ئون ئىككى مۇقام ئاساسىدا قايتا ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن داستان شەكلىدىكى «ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » ۋە « رۇخسارى » مۇقامىنىڭ ئومۇملاشتۇرغۇچىلىرىدۇر .

---

① بۇ كۈلۈپ ئەينى ۋاقىتتا « مىللەتلەر كۆلۈبى » ، كېيىن « ئۇ.قا.ق » (ئۇيغۇر ، قازاق ، قىرغىز » كۆلۈبى دەپ ئاتالغان .

بەشنجى باب

ۋاربسلىق قىلىش مەسلىسى

« ئون ئىككى مۇقام » نى ئاساس قىلغان رەڭگارەڭ قىممەتلىك يەر-لىك مۇقاملار بىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنى مەركەزلىك ئەكس ئەتتۇرگەن ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىمىز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

بۇ مەدەنىيەت مىراسىغا قانداق ۋارىسلىق قىلىش مەسلىسى ئەنئەنىۋى-لىكىمىزگە قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسلىسىلا بولۇپ قالماي ، شۇ ئەنئەنىۋىلىكىمىزنى ھازىرقى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا قانداق جۇلالاندۇرۇش مە-سلىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ .

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا باشلانغان « ئون ئىككى مۇقام » نى قېزىش ، رەتلەش ، تولۇقلاش ، ئۆستۇرۇش خىزمىتى 40 يىللىق جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن ، ئاندىن ئۇنى جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان بولساقمۇ ، لېكىن ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش خىزمىتىنى ئەمدىلا باشلىدۇق دېيىشكە بولىدۇ .

ھەممىگە ئايان ، ھەرقانداق شەيئى ئۆز تارىخى مۇھىتىدىن مۇستەسنا-سىز ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ . بىز ئۇنى پەرۋىش قىلىپ مېۋىگە كىرگۈزۈشكە ئىنتىلىدىكەنمىز ، ئۇنىڭ قانداق شارائىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغانلىقىدىن ئىبارەت قانۇنىيەتنى ئىگىلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ . شۇڭا نۆۋەتتە ، شۇ مەسلىنى چۆرىدىگەن ھالدا ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇ-رىۋاتقان بىر قىسىم خاھىشلار توغرىسىدىكى ئۆز قاراشلىرىمنى قويۇپ ئۆتمەكچىمەن .

ئون ئىككى مۇقامنىڭ ناملىرى توغرىسىدا

ئون ئىككى مۇقامنىڭ ناملىرى بىر قىسىم كىشىلىرىمىزنى خىلىلا ئەپسۇسلاندۇرىدۇ . ئۇلار بۇ ناملار تەركىبىدىكى ئەرەبچە ، پارسچە ئاتالغۇلارغا غەيرى مائلا قارىغاندەك گۇمان بىلەن قارايدۇ . مۇزىكىچىلىقىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس تەدرىجىي تەرەققىيات تارىخىدىن ئانچە ـ مۇنچە خەۋىرى بارلىرى بۇ ناملارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ۋارىسلىق قىلىشنىڭ « ئىشەنچلىك » يولىغا ماڭماقچى بولىدۇ . ئەكسىچە بولغانلىرى بۇ زور مۇزىكا بايلىقىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى ئەرەب ، پارسلارنىڭ مۇزىكا ئاساسى بىلەن باغلىماقچىمۇ بولىدۇ .

مېنىڭچە ، ئۇلاردىكى بۇ خىل كەيپىيات ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ، بولۇپمۇ قەدىمى ئۇيغۇر تىلى (تۇركۇت ، ئۇرخۇن ـ يەنىسەي) ئەنئەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن « خاقانىيە تىلى » (قەشقەر تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ بارلىققا كەلگەن مەزگىلىدىكى ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئانچە چۈشىنىپ كەتمىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . بۇ دەۋر « قاراخانىلار » دۆلىتىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان مەزگىللىرى بولۇپ ، گەرچە سىياسى ، ئىقتىسادى جەھەتتىكى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئىسلامىيەتكە خاس ئېتىقادى بىلەن تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىگە كۆپلىگەن ئەرەب ، پارس تىللىرىنى ئېلىپ كىرىشكە مەجبۇر بولدى . بۇنىڭغا ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەبلەرنىڭ بېسىمىمۇ ناھايىتى قاتتىق بولدى . بۇ ھەقتە تەتقىقاتچى ئابلىمىت روزى « ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ تۈركىي تىللار دىۋانى » ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق بايان قىلىدۇ :

« ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ ئىككى يۇز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەن بىر پەيتتە ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولغان ئىدى . يەنى ، ئەرەب يېزىقى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ، قەدىمكى مىللىي يېزىقلارنى سىقىپ چىقىرىش ، ئادەم ،

يەر ، جاي ئىسملىرى ، تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە ئەرەب ئاتالغۇلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قوللىنىش ، ھەتتا يەرلىك ئاپتورلارمۇ بەدئىي ، تارىخىي ئەسەرلەرنى ئەرەب ـ پارس تىللىرىدا يېزىش ، يەرلىك ۋە تۇركىي تىللارنى كەمسىتىپ ، ئەرەب تىل ـ يېزىقىنى 〈 مۇقەددەس 〉 بىلىشتەك چوقۇنۇشلار ئەۋج ئالغانىدى ① » .

بۇ ھەقتە تىلشۇناس ئىبراھىم مۇتىئى « تۇركىي تىللار دىۋانى » نىڭ نەشىر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن « خاقانىيە تىلى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا تۇتقان ئورنى » ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق بايان قىلىدۇ :

« تىلدا ئەڭ ئۆزگىرىشچان ئامىل ئۇنىڭ لۇغەت سوستاۋى . توققۇز يۇز يىلدىن بېرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت سوستاۋىدا نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر بولدى . بىر تەرەپتىن ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى شەكىللەندۈرۈشكە قاتناشقان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بىر قەدەر مۇرەككەپلىكى ۋە ھەرخىل ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بىلەن ئەرەبچە ، پارسچە سۆزلەرنىڭ كۆپلەپ كىرىشى نەتىجىسىدە ، بىر مۇنچە تۈركىي سۆزلەر ئىستېمالدىن قالدى (« ئەتمەك » سۆزىنىڭ ئورنىنى « نان » سۆزى ، « ئەت » سۆزىنىڭ ئورنىنى كۆپ ئۇ-رۇندا « گۆش » سۆزى ، « ئەردەم » سۆزىنىڭ ئورنىنى « پەزىلەت » سۆزى ئىگىلىدى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ② » .

يۇقىرىقى بايانلار 11 ـ ئەسىردە ، يەنى « قاراخانىلار » دەۋرىدە شەكىللەنگەن « خاقانىيە تىلى » نامىدا ئاتالغان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە بولغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ تارىخى ئارقا كۆرۈنۈشى . ئەمدى ئون ئىككى مۇقام سىستېمىلاشتۇرۇلغان 15 ـ ئەسىردىكى « چاغاتاي تىلى » نامىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى قوللىنىلغان دەۋرگە نەزەر تاشلاپ ئۆتەيلى :

ئىبراھىم نىياز « تارىختىن قىسقىچە بايانلار » ناملىق كىتابىدا مۇنداق يازىدۇ :

---

① « مەھمۇت قەشقەرى » ناملىق كىتاب 125 ـ ، 126 ـ بەتلەر .

② « مەھمۇت قەشقەرى » ناملىق كىتاب 224 ـ ، 225 ـ بەتلەر .

« يەكەن سەئدىيە خانلىقى ئىچكى ۋە خەلقئارا ئىشلاردا پارس تىلىنى قوللانىدى . ھەتتا مەدرسىلەردە ئوقۇلىدىغان دەرسلەرنىڭ يەتمىش پىرسەنتى پارس تىلى بىلەن ئۆتۈلدى » ①.

« ئابدۇرىشىتخان زامانىسىدا ئەل ـ يۇرت ئەمىنلىك تېپىپ ، ئەدەب ـ ئەخلاق كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت مىزانى بولۇپ قالدى . ئۇ پارس تىلى بىلەن سۆزلىشىش ، پارس يېزىقى بىلەن ئەسەر يېزىشنى تەدرىجىي كېمەيتىپ ، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشنى ، ئۇيغۇر يېزىقىدا ئەسەر يېزىشنى تەشەببۇس قىلىدى ... بارلىق ئىدارە ، دىۋانخانا (كاتىبات) ۋە باشقا مۇئەسسەلەرگە قەدەر كونا تۈزۈمدىكى خۇراپى ئادەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكە يول ئېچىپ ، پارسچە كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس بىر ئىدارە تەشكىل قىلىپ ، خەلقنىڭ بۇاستە پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئۇ ئايلىق يارىتىپ بەردى » .

يۇقىرىقى ئىككى بايانىدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى ، « سەئدىيە » خانىدانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سەئىدخان ئىچكى ۋە خەلقئارادا ئۇيغۇر تىلىنى ئەمەس ، پارس تىلىنى قوللانغان . ئۇيغۇر تىلىغا بولسا ، ئۇ ۋاپات بولۇپ ، ئۇ ـ نىڭ ئورنىغا تەختكە ئولتۇرغان ئوغلى ئابدۇرىشتخاننىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىقلا تەدرىجىي يول ئېچىلغان . دېمەك ، سەئىدخان دەۋرىدە ھالاك بو ـ لۇش گىردابىغا بېرىپ قالغان ئۇيغۇر تىلىنى ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرىشتخان « چاغاتاي تىلى » نامىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قوللىنىش ئارقىلىق قۇتۇل ـ دۇرۇپ قالغان . ئەسىدى ، شۇ چاغدىكى « چاغاتاي تىلى » نامىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەركىبى زادى قانداق ئىدى ، دېگەن مەسىلىگە كەلسەك ، بۇنىڭغا شۇ چاغلاردىكى مەشھۇر زاتلارنىڭ يازغان شېئىرلىرىدىن جاۋاب تېپىشقا بولىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىش ، ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەسەر يېزىشنى تە ـ

---

① ②« تارىختىن قىسقىچە بايانلار » ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1988 ـ يىل ، نەشرى ، 206 ـ 214 ـ بەتلەر .

شەببۇس قىلغۇچى ۋە ئۇنىڭغا يول ئاچقۇچى سۇلتان ئابدۇرىشتخان مۇنداق يازىدۇ .

دۇنيا ھۆسنى ئەھلىدەك نامېھرىبانى پىش ئەمەس ،
كىمكى سۆيسە سودىدىن كۆپرەك زىيانى پىش ئەمەس .
دۇنيانى باقى تەسەررۇپ تۇتمىغىل شەددادىدەك ،
نەچچە بىر ئىت كەم دېگەندەك ئۇستىخۇانى پىش ئەمەس .
دۇنياغا پەرزەندى ئادەمنى ئۇمەرتمەكتىن غەرەز ،
قۇللۇقۇم قىلغايمۇ دەپ بىر ئىمتىھانى پىش ئەمەس .
سەلتەنەت تەختىدە مەندۇرمەن دېگەن ئول شاھلار ،
جان بېرۇردە بىر گاداي ناتۇانى پىش ئەمەس .
ئى رەشىدى بولمىغىل مەغرۇر جاھان گۇلزارىغا ،
قايسى گۇلشەننىڭ گۇلى ئاخىر خازانى پىش ئەمەس .

ئەمدى چاغاتاي ئەدەبىي تىلى بويىچە ئۆز ئىجادىيىتىگە يول ئېچىپ ، بۇ تىلنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ ، شېئىرىيەتنىڭ يۇكسەك چوققىسىنى ئىگىلىگەن نەۋائىنىڭ شېئىرىنى كۆرۈپ باقايلى :

زەھى جەۋلانگاھىڭ ئەپلاك ئۆزە مەيدانى ئەۋئەدنا ،
بوراقىڭغا توقۇز گۇمبەز بۇ توققۇز گۇمبەزى خەزرا ،
پەلەك قالىپ بۇراقىڭدىن ئەمەس ۋەسپى پەلەك سۈرئەت ،
قەمەر يورۇپ جامالىڭدىن ئەمەس نەتىڭ قەمەر سىما .
قىلىپ چۇن خۇي گۇلابى مەي نەئىلىيىڭ بولۇپ ئاندىن ،
مەلەك رەنالىرىڭ جەبھەسىگە چەرىخ سەندەلاسا .
پەلەك ۋادىلىرى قەتئىغە ئەزمىڭ چۇن سۈرۇپ مەركەپ ،
خىرەد پەيكىگە ھەم ئەۋۋەل قەدەمدە رەنج ئولۇپ پەيدا .
نەۋائى خۇش كۆرەر ئالەمدە ئاتىڭ يادىدىن يوقسە ،
ئاڭا دەۋزەخ ئارا ئوتتەك ئىرۇر دۇنياۋى ماپىيھا .

ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىككى پىشۋانىڭ يۇقىرىقى شېئىرلىرىدا ئەرەبچە ، پارسچە ئاتالغۇلار خېلىلا كۆپ سالماقنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە شېئىر ئەمەس ، دەپ ئاتاشقا ئۆزگىچە سەۋەب تاپالمايمىز ، چۈنكى ئۇ ئەينى يىللاردىكى « چاغاتاي تىلى » لۇغەت تەركىبىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان سۆزلەر دائىرىسىدىكى ئاتالغۇلاردىنلا ئىبارەت . بۇ خىل ئاتالغۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىمۇ مەۋجۇت . بۇنى يۇقىرىقى ئىككى شېئىردىن كۆرۈپ ئېلىشقا بولىدۇ .

مەسىلەن : دۇنيا ، ئەھلى ، نامېھرىبان ، باقى ، پەرزەند ، تەخت ، سالتەنەت ، شاھ ، گاداي (گاداھ) ، ئۇستىخۇان (ئۇستىخان) ، ئىمتىھان ، جەۋلان ، پەلەك ، سۇرئەت ، چەرىخ ، رەنا ... ۋەھاكازالار .

دېمەكچىمىزكى ، ئون ئىككى مۇقام ناملىرى ۋە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى نەغمە ئاتالغۇلىرىنىمۇ ئەينى يىللاردىكى چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ قىلىشقا بولىدۇ . بۇ ئاتالغۇلارنىڭ قانچىلىغان ئەسىرلەرنى ئاتلاپ ئۆتۈپمۇ ھازىرغىچە ئۆزگەرمىگەنلىكى ، شۇنداقلا « چاغاتاي ئەدەبىي تىلى » ئاساسىدا شەكىللەنگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىگىمۇ ئەينەن قوبۇل قىلىنىشىدىكى سەۋەبمۇ ئەنە شۇ .

ئەمدى كىشىلەرنىڭ سۇبېيېكتىپ خاھىشىغا باغلىق بولمىغان ئوبېيېكتىپ پاكىتلارنى بۇگۈن نېمىشقا ئۆزگەرتەلمىدۇق ، دېگەن سوئالنى قويۇشقا توغرا كەلسە ، بۇنى ئۆزگەرتىشكە ھېچقانداق زۆرۈرىيەت تۇغۇلمىغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ . بۇ خۇددى ئۆز ئىسىملىرىمىزنىڭ ئەرەبچە ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرۇغلۇقمۇ ، يەنە ئۇنى ئۆزگەرتمىگىنىمىزگە ئوخشاش .

ئەمدى ئەرەب ، پارس تىلىنىڭ سىڭىپ كىرىشىدىن خالى ئەسىردە شەكىللەنگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى يېڭى ئاتالغۇلاردىن قىسمەن مۇزىكا ئاتالغۇلىرىغا نەزەر سېلىپ كۆرەيلى .

مەسىلەن : مۇزىكا ، مۇزىكانت ، كومپوزىتور ، كونسېرت ، دىرىژۇر ،

رېژىسسور ، مىلودىيە ، سوناتا ، ئاكورت ، سىمپونىيە ، گارمۇنىيە ، رېتىم ـ ئودار ، تاكىت ... ۋەھاكازالار .

گەپ ئەمدى ئۇنى قانداق چۈشىنىش كېرەك ؟ بۇنىڭ جاۋابى ناھايىتى ئاددى :

كىشىلىك تارىخى ـــ مىللەت تارىخى ، مىللەت تارىخى ـــ دۆلەت تارىخى ، دۆلەت تارىخى ـــ دۇنيا تارىخىدىن مۇستەسنا بولالمايدۇ . مانا بۇ ، ئىنسانىيەت تارىخىنى شەكىللەندۈرگۈچى ئامىل . شۇنداق ئىكەن ، تارىخنىڭ مەھسۇلى بولغان ھەر بىر ئاتالغۇنى سۇبيېكتىپ ئارزۇنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن ئۆزگەرتىشكە ئىنتىلىش تىل تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپچانلىقى ۋە قانۇنىيىتىگە ئانچە ئۇيغۇن بولمىسا كېرەك .

ئەمدى ، ئۇيغۇر مۇقامچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئەرەب مەدەنىيىتى بايلىقى ئاساسىغا باغلاشقا ھەۋەس قىلغۇچىلارنى جۇجىڭباۋ ئەپەندىنىڭ مۇنۇ سۆزىنى ئويلىنىپ كۆرۈشكە تەۋسىيە قىلىمىز .

« يىللاردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ئۇرۇشلار ، 10 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئەرەب مۇزىكىسىنى نابۇت بولۇشقا يۈزلەندۈردى . شىنجاڭ رايونى شۇ دەۋرلەردە تۇراقلىق ھالەتتە ئىدى . سىياسىي ـ مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇنداق تۇراقلىق ھالەت كۆسەن مۇزىكىسىنىڭ غەربكە تارىلىشى ئۈچۈن ئوبدان شارائىت يارىتىپ بەردى . كۆسەن مۇزىكىسى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان مۇزىكا بولغاچقا ، ئەرەبلەرگە نۇرغۇن مەنپەئەت يەتكۈزدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ياڭغۇز ژاكال (ناخشا) شەكلىگە كۆگۈل بۆلۈپ ، ئىنسترومېنتاللىق شەكلىگە سەل قارايدىغان ھالەتنى بۇزۇپ تاشلاپ ، ئەرەب مۇزىكىسىنى غايەت چوڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى . » ①

دېمەك ، ئەرەب مۇزىكىچىلىقى پەقەت 10 ـ ئەسىرگە كەلگەندىلا ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ تەسىرى ئارقىلىق ژاكال شەكلىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ئىنسترومېنتاللىق شەكلىگە يۈزلەنگەن .

---

① « شىنجاڭ سەنئىتى » ژۇرنىلى 1982 ـ يىللىق قوشۇمچە 1 ـ سان 157 ـ بەت .

بىزده بولسا ، مۇقام شەكلىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە ئاساس سالغان بۇ خىل شەكىل مىلادىدىن ئىلگىرىلا بارلىققا كەلگەن ئىدى ، ئەلۋەتتە .

ئون ئىككى مۇقام تېكستلىرىنىڭ مەزمۇنى

مۇقام تېكستلىرىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگىنى ۋە بىزگە ئەڭ تونۇش بولغىنى تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن مۇقام تېكستلىرى ئاساسىدا 1964 ـ يىلى جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان « ئون ئىككى مۇقام تېكستلىرى » نۇسخىسى ، ئۇنىڭدىن باشقا بىزدە ھېچقانداق « ئون ئىككى مۇقام تېكستلىرى » يوق .

بۇ « ئون مۇقام تېكستلىرى » نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى نەۋائى غەزەللىرىدىن ئىبارەت بولۇپ ، باشقىلىرىمۇ كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆتكەن مەشرەپ ، ھۆۋەيدا ، زەلىلى قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن تەركىب تاپقان . بۇ شېئىرلار شەكىل جەھەتتىن ئاروز ۋەزنى شەكلىدە بولۇپ ، مەزمۇن جەھەتتىن شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ . بۇنى تولۇق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا باغلىق بولغان تەسەۋۋۇپچىلىق ئۇستىدە توختىتىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ .

تەسەۋۋۇپچىلىق ئەسلىدە دىنى ۋە فېئودال ئەكسىيەتچىلىككە قارشى كۈرەش جەريانىدا بارلىققا كېلىپ ، شۇ ئەكسىيەتچىلىك ھۆكۈمرانلىق قىلغان جايلاردىكى بوغۇق ئىجتىمائىي رېئاللىققا نارازىلىق سۈپىتىدە راۋاجلانغان بولسىمۇ ، لېكىن ، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرى ئۆزلىرى قارشى چىققان مۇدھىش رېئاللىققا تىغمۇ ـ تىغ قارشى تۇرۇش ۋە ئاممىنى كۈرەشكە ئۈيۇشتۇرۇش ئۈسۈلىنى قوللانماي ، تەبىئەت ۋە كىشىلىك تۇرمۇشدىكى بارلىق ھۇزۇر ـ ھالاۋەت ، گۈزەللىكلەردىن بىراقلا قول ئۈزۈپ ، ھەقىقىي بەختنى ئىلاھىيەتچىلىك نۇقتىسىدىن ئىزاھلاپ ، كىشىلەرنى تەركى دۇنيالىققا ، رىيازەت چېكىشكە ئۈندىدى . بۇ ھال ئەينى يىللاردا ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئەكسىيەتچىل رول ئويناندى . بۇ خىل ئېقىمنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرى مەنسۇر

ھەللاجى (858 ــــ 920) ، پەرىدىن ئەتتار (1148 ــــ 1229) ، جالالىدىن رومى (1207 ــــ 1273) قاتارلىقلار . XI ـ ئەسىرگە كەلگەندە باھاۋىدىن نەقشىبەندى (1314 ــــ ؟) ۋەكىللىكىدىكى مۇتەسەۋۋۇپلار تەركى دۇنياچىلىققا قارشى ئېقىم سۈپىتىدە كۆتۈرۈلۈپ ، ئالدىنقى ئېقىمغا خاتىمە بەردى . نەقشىبەندى رېئال ھاياتنىڭ تەبىئەت بىلەن باغلىقلىقىنى ، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ ، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ، ئۆز ئەمگىكى بەدىلىگە تەبىئەت ۋە تۇرمۇش نېمەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى . بۇ خىل ئىدىيە ئەدەبىياتىمىزدا يېڭىچە بىخلىنىش ، ئۆسۈشنى ئىلگىرى سۈردى .

ئۆزبېكىستان ئالىمى ۋ . زاھىدۇۋ « تەسەۋۋۇپ ھەققىدە » ناملىق ئەسىرىدە نەقشىبەندى ئېقىمىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرى ئۈستىدە توختىتىلىپ مۇنداق يازىدۇ :

« بولۇپمۇ XVI ـ X ئەسىرلەردە تەسەۋۋۇپنى ئەدەبىيات ، شېئىرىيەت يۈكسەك باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەن دۇنياۋىلىق روھىدىكى مەدەنىيەتنىڭ ، ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىدا ، رېئال تۇرمۇش ، تەبىئەت ۋە بۇ دۇنيا گۈزەللىكلىرىنى ، لەززەتلىرىنى (كۆيلەيدىغان) كۆپلىگەن شائىرلارنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا ، مىستىك تەرىقەتچىلىكنىڭ كاسات بولۇشىدا ئاشۇ ئىز چىل نەقشىبەندىچىلىك ئۆزىنىڭ ئىجابىي رولىنى شەكسىز ئويىنىغاندى » .

ۋ . زاھىدۇۋ يەنە شۇ ئەسىرىدە : « شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ، ئۇنىڭغا خۇسۇسەن ئەلىشىر نەۋائى چوڭ باھا بەرگەن ، ئۇنىڭغا مەدھىيىلەر ئوقۇغان ۋە زور زوقمەنلىك بىلەن قارىغانىدى . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تاساددىپىي ئەمەسكى ، جامى ئارقىلىق نەۋائى نەقشىبەندىلىك سۈلىكىگە كىرگەن ئىدى » دەپ يازىدۇ .

بۇنىڭدىن مۇھەببەت لېرىكىلىرىنى ئاساسىي تېما قىلغان ھالدا ئۆزىنىڭ خەلقچىل روھىنى نامايىش قىلىش ئارقىلىق شېئىرىيەتنىڭ يۈكسەك چوققىسىنى ئىگىلىگەن نەۋائى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى كۆرۈپ ئالالايمىز .

شۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، نەۋايى غەزەللىرىنى ئاساس قىلغان ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىدىكى تەبىئەت گۈزەللىكى ، ۋەتەن ، مەي ، مۇھەببەت ، ئىنسان گۈزەللىكى توغرىسىدىكى شېئىرلار تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ ئالدىنقى ئېقىمىدىكى تەركى دۇنيالىققا تۇپتىن قارمۇقارشى ئىدىيىدىكى شېئىرلار بولۇپ ، كىشىلەرنى رېئال دۇنيانىڭ ھەقىقىي گۈزەللىكلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقا ئۇندەيدۇ . ئىككى يۈزلىمە ، ئالدامچى شەيخ زاھىت ـ سوپىلارنىڭ نىقابىنى يىرتىپ تاشلايدۇ ، زالىم پادىشاھلارنى سۆكۈپ ، خەلقنى ئادالەت ۋە مەرىپەتكە دەۋەت قىلىدۇ ، سەنئەتكە بارىكاللا ئوقۇيدۇ ، ۋاپادار-لىقنى ئۇلۇغلاپ ، ۋاپاسىزلىققا تىغ ئۇرىدۇ .

بۇ ئىسيان تۇسىنى ئالغان ھەرخىل مەزمۇندىكى شېئىرلار ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىن تۆۋەندىكىچە ئورۇن ئالغان :

مەي ھەققىدىكى شېئىرلار :

پانا مەيخانىسىنىڭ مەي پۇرۇشىغا پىدا جانىم ،
كى مەي ئېھسان قىلۇر ھالەتتە باقماي يوقۇ ـ بارىمغا .

نەۋائى

(« چەببىيات » مۇقامى « مۇستەھزاد» ، 35 ـ بەت)

ھەر تۇندە سەھەر ۋاقتى قوپماسمۇ بولۇر ئاشىق .
يارىغا نىيازىنى ئەيتماسمۇ بولۇر ئاشىق .
دىۋانە ھۆۋەيدا سەن ، مولكى دو جاھانىڭنى ،
بىر كاسەدىكى مەيگە ساتماسمۇ بولۇر ئاشىق .

ھۆۋەيدا

(«ئوششاق » مۇقامىنىڭ سەنىمى ، 210 ـ بەت)

كېچە خانىقا ئىچرە سەرمەست ئىدىم ،
بۇگۈن مەيسىز ئۆتتى قارارىم مېنىڭ .

نەۋائى

(« مۇشاۋىرەك » مۇقامىنىڭ تەزىسى ، 63 ـ بەت)

ساقى قەدەھنى قىلغىل مەھەييا ،
ۋەھدەت مەيىدىن ئىچكىلى كەلدىم .

مەشرەپ

(« مۇشاۋىرەك » مۇقامىنىڭ تەزىسى ، 63 ـ بەت)

نى مەن قالغۇم ، نى سەن باقى زامانى كەلگىل ئەي ساقى
قەدەھ دەۋرىنى خۇش تۇتكىم ، ۋاپاسىزدۇر بەسى دەۋران .
خۇشا دەير ئىچرە مەيخانە ، تولا ئىلكىدە پەيمانە ،
ماڭانى ئەھلىنىڭ ئاغزىدا « كوللۇن مەن ئەلەيھاپان » ① .

نەۋائى

(« مۇشاۋىرەك » مۇقامىنىڭ سەلىقىسى ، 72 ـ بەت)

كەل ئى مەشرەپ قەدەھ سۇنغىل بولايىن مەستۇ مۇستەغرەق ،
بىر ئىلكىمگە ساتارۇ ـ بىر ئىلكىمگە جامۇ مەي ئالسام .

مەشرەپ

(«ئىراق » نىڭ تەزىسى ، 284 ـ بەت)

مۇھەببەت ھەققىدىكى شېئىرلار :

قېشىڭ مېھرابى ئى دىلبەر مېنىڭ كىم قىبلە گاھىمدۇر .

مەشرەپ

(« ئۆزھال » نىڭ نۇسخىسى ، 157 ـ بەت)

مەجنۇن بېشىنى سەجدىدىن ئالماس ئىدى ئەسلا ،
گەر لەيلى ئاتىنىڭ جولىدىن تاپسا مۇسەللا ② .

---

① كوللۇن مەن ئەلەيھاپان ـــ « دۇنيادىكى بارلىق نەرسىلەر تۇگەيدۇ » .
② مۇسەللا ـــ جەينىماز .

نەۋائى

(« چەببىيات » تەزىسىنىڭ چۈشۈرگىسى ، 33 ـ بەت)

دوزاقنى ئەگەر ئىشق ئوتى بىرلە قىزىتۇرلەر
ئىشق ئەھلىگە جەننەتتىن ئىرور بەس تۇمۇق ئەلا .

نەۋائى

(« چەببىيات » تەزىسىنىڭ چۈشۈرگىسى ، 33 ـ بەت)

ئول بۇت غېمىدىن كاپىرى ئىشق ئولغىلى كۆڭلۈم ،
جان رىشتەلىرىن جەمئى قىلىپ باغلىدى زۇننار ①.

نەۋائى

(« چارىگاھ » نىڭ 1 ـ مەشرەپى ، 115 ـ بەت)

باردۇر نەۋائى بىكەسى ئىشق ئىچرە ئانداقكىم خەسى ،
چۈن ئۆرتەدىڭ ئۇنى بەسى كۆيدۈرمە دوزاقتا يانا .

نەۋائى

(« چارىگاھ » نىڭ نۇسخا مەرغۇلىنىڭ چۈشۈرگىسى ، 107 ـ بەت)

نە قىلاي ئابۇ كەۋسەرنى نىگارىم بولمىسا ساقى ،
خارابات ئەھلىگە بارىپ ئۇلەرگە سۆز قوشۇپ ئۆتتۇم .

مەشرەپ

(« ناۋا » نىڭ 2 ـ مەشرەپى ، 269 ـ بەت)

يۇقىرىقى شېئىرلار گەرچە مەي ، ھەم يار ھەققىدە يېزىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ، مەزمۇن جەھەتتىن كۆپ قاتلاملىققا ئىگە بولۇپ ، بىر تەرەپتىن سوپى ـ ئىشانلارنىڭ كىشىلەرنى تەركى دۇنيالىققا ئۇندەيدىغان مىستىك خاھىشلىرىغا نەۋائىنىڭ مۇشاۋىرەكىنىڭ كىچىك سەلىقە (11) گە سېلىنغان تېكىستىدە :

ئىشق يولىدا زاھىد ئاشىققا قىلۇر تەنە ،
ئاھ ئوقى بىلەن ئانى ئېتىپ يىقىتاي دەيمەن .

---

① زۇننار ـ ئۆتمۈشتە خرىستىئانلارنىڭ مۇسۇلمانلاردىن پەرقلىنىش ئۈچۈن بېلىگە باغلايدىغان پوتىسى (بەلگە) .

دېيلگىنىدەك ئاشكارا رەدىيە بېرىلسە ، يەنە بىر تەرەپتىن مەشرەپنىڭ راك مۇ-قامىنىڭ تەكىتىگە سېلىنغان :

گەر ياھۇ دېسەم تىلىمىنىڭ ئۇچى كۆيىدۇ ،
مەگەر سەۋرى ئەيلىسەم تامامۇ جانىم كۆيىدۇ .

دېگەن تەسۋىرىدەك ، ئىسلام دۇنياسىدا تىل تەگكۈزۈشكە پېتىنىش قىيىن بولغان ئۇ ئالەم مۇجىزاتلىرىنى بۇ ئالەمدىكى بىر كاسە مەيگىمۇ تەڭ كۆرمەي ، « نەقىلاي ئابۇ كەۋسەرنى نىگارىم بولمىسا ساقى » دېگەندەك كۆچلۈك خە-تابلار ئارقىلىق ھېچنېمىگە ئەرزىگۈسىز ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويىدۇ . بۇ مەي ، يار ھەققىدىكى شېئىرلارنىڭ ئېسىيانكارلىق روھىنىڭ بىر تەرىپى . يەنە بىر تەرىپى ئۇنىڭ زامانغا بولغان نارازىلىق ۋە كۆچلۈك شىكايىتىدە كۆرۈلىدۇ .

يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن « قەدەھ دەۋرىنى خۇش توتكىم ، ۋاپاسىزدۇر بەسى دەۋران » دېگەن مىسرانىڭ كەينىدىنلا قويۇلغان :« ۋاپاسىز دور زامان ئەھلى ، زاماندا نى ۋاپا بولغاي ، ۋاپا ئەھلى ئۇلاردىن گەر ۋاپا ئىزدەر ، ئىرور نادان » دېگەن مىسرالار يۇقىرىقى تەھلىلىمىزنى ئا-ساسلاشقا كۆپايە قىلىدۇ .

دېمەك ، مەي ، يار ھەققىدىكى شېئىرلار ، نوقۇل مەي ، يارنى كۆيلەش ئۇچۇنلا يېزىلغان بولماي ، بوغۇق ئىجتىمائىيلىقنىڭ ئاساسى گەۋدىسىنى شەكىللەندۇرگۈچى مىستىك ئىدىيە ۋە ئەكسىيەتچىل قۇرۇلمىنىڭ ئۇلىغا پالتا ئۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ .

بۇنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئەزەلدىنلا كىشىلەرگە ئىستېتىك زوق بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي ، ئىستېتىك زوق بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا ئۆزگىرىش ياساپ ، ئوبيېكتىپ دۇنيانى قانداق چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭ قانداق ئۆزگەرتىش جەھەتتىكى مەنىۋى روھ بېغىشلاش رولى شەكىللەندۇرگەن . شۇڭا ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەزەلدىنلا كىشىلەرنىڭ سا-پاسنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغان پەن بولۇپ كەلگەن .

« ئون ئىككى مۇقام » تېكىستلىرى يۇقىرىقى ئىككى مەزمۇندىن

تاشقىرى يەنە كىشىلەرنى بىلمىگە ، ۋەتەنپەرۋەرلىككە ، دوستانىلىققا يېتەكلەپ ، پۈل ۋە بايلىق ئالدىدا ئىسەنكىرەپ كەتمەي ، ئۆز ھاياتىنى خەلىققە بېغىشلاشقا ئۈندەشتەك يۈكسەك ئىدىيىنى نامايان قىلىدۇ .

بىلىم ئىگىلەش ھەققىدىكى شېئىرلار مۇنداق :

شەرىئەت ھۆكمىنى بىلسەڭ ئوقۇماي ئىلمى مۇمكىن يوق ،
ئاڭا ئاجىز ئېگەر كەلسەڭ بۇ سۆزنى ئاڭلا ، تۇت مەھكەم .
سوراپ ئالىم كىشىلەردىن ئەمەل قىل ھەرنەكىم بۇيرۇر ،
دېگەننى جايىغا كەلتۇر ، بۆلەكتىن قىلمىغىل ھېچ غەم .
ھۆۋەيدا

(« مۇشاۋىرەك» نىڭ مۇقەددىمىسى ، 59 ـ بەت)

ۋەتەنپەرلىك توغرىسىدىكى شېئىرلار :

جاھانىنى سەير ئېتەرگە نەچچە كۈن باغۇچىمەن ياخشى .
دەمى ئۇلپەت ئالۇرغا دىلبىرى شېرىن سۆخەن ياخشى .
سەمەرقەن سەيقىلى ① ئالەم ، بۇخارا قۇۋۋىتى ئىسلام ،
بىزىنگىدەك تۈركى ئادەمگە بۇ شەھىرى خوتەن ياخشى .
زەلىلى

(« ناۋا » نىڭ 1 ـ داستانى ، 263 ـ بەت)

يۇرت قەدرىنى شاھلار بىلمەس ، باشقا يۇرتقا چۈشمىگۈنچە .
« غېرىب ـ سەنەم » داستانىدىن
(« ئوششاق » نىڭ 2 ـ داستانى ، 217 ـ بەت)

ياخشى پەزىلەت يېتىلدۈرۈش توغرىسىدىكى شېئىرلار :

ئەي كۆڭۈل مەرھەم تىلەپ ، زەخمىگە ئەبغان چەكمىگىل ،

---

① سەيقەل ـــ يالتىراق .

دىلدا پىكرى جام ـ جەم ① ، تەختى سۇلايمان چەكمىگىل .
ئەل ئۇچۇن خەلق ئولدى سىمۇ ـ زەر ② ، جاۋاھىر كانلىرى ،
ئىشلىمەي جان ئۇپرىتىپ ، ھەرلەھزە پەرياد چەكمىگىل .

ئەمىرى

(« چەببىيات » مۇستەھزاد ، 34 ـ بەت)

ئاغزىكگە كىرگەن تەكەللۇم رىشتەسىن * چەكمە ئۇزۇن .
كىم بۇ ئىشتىن سەرىنگۇنلۇق يۇزلىنىپ نۇقسان كېلۇر .
كۆركى چۇن ئاغزىغا كىرگەن رىشتەسىگە بەردى تول ،
ئۆمچۇك ئول رىشتەدىن ھەردەم نىگۇسار ئاسىلۇر .

نەۋائى

(« مۇشاۋىرەك » مۇقەددىمە ، 60 ـ بەت)

جاھاندا ئادەمنىڭ ئېتىبارى سۆزدەدۇر ، يوقسە ،
سۆزىگە ئادەمكىم تۇرمىغاي نى ئېتىۋار ئاندا .

نەۋائى

(« چارىگاھ » تەزە ، 103 ـ بەت)

سەن ئۆز خۇلقۇڭنى تۇزگىل ئەل ئەخلاقىدىن خۇرسەن .
كىشىگە چۇن كىشى پەرزەند ھەرگىز بولمىدى پەرزەند .
شەكەرلەبلەر تەبەسسۇم قىلغانىن كۆرگەچ كۆڭۇل بىرلە ،
كى بىدىللارنى ئاچچىق يىغلىتۇر ئاخىر بۇ شەكەر خەندە .

ھۆۋەيدا

(« بەنجىگاھ » جۇلا ، 144 ـ بەت) .

غەنىمەتتۇر ھاياتىڭ نەچچە كۇن ھەق يادىدا ئۆتسە ،
ۋەگەر نە ئول تىرىكلىكتىن نەخۇشتۇر ئۆلگۇنۇڭ ئەلا .

ھۆۋەيدا

---

① جام ـ جەم ـــ جەمشىت پىيالىسى .
② كۇمۇش ـ ئالتۇن .

(« ئوششاق » مۇقەددىمە ، 199 ـ بەت)

پەلەكتىن ياخشىلىق كەلدى دىبان كۆڭلۈڭنى شاد ئەتمە ،
يامانلىق ھەم يېتەر ھالا ئۇتۇت ئۆتكەننى ياد ئەتمە .
زامانە ئەھلىگە گەر يۇز قۇياشچە مېھرى كىرگۈزسەڭ ،
ۋاپانى سەن ئۇلاردىن زەررە چاغلىق ئىتىماد ئەتمە .

نەۋائى

(« مۇشاۋىرەك » تەزە ، 63 ـ بەت)

باغ ، مۆلكۈڭگە ئىشەنمە ھەر نەقىلساڭ ئادەمى ،
ناگامان يەتسە ئەجەل ، قالغاي بۇ مۆلكۈڭ باغ ئىلە .

.....

.....

دۇنيا مالىنى ئېلىبان تويمىغان چەشمى ھېرىس
تويغۇسى تولغاندا كۆزى ، گۆر ئارا تۇپراغ ئىلە .

ھۆۋەيدا

(« ئوششاق » بىرىنچى مەشرەپ ، 220 ـ بەت)

كىشىلەرنى يۇكسەك ئەدەب ـ ئەخلاق ، پاك ـ دىيانەتلىككە ئۈندەپ ، ئۇ ئالەمنىڭلا ئەمەس ، بۇ ئالەمنىڭ ، ئۆزىنىڭلا ئەمەس كەڭ ئاۋامنىڭ غېمىنى يەيدىغان ئېسىل پەزىلەتلىك كىشىلەردىن بولۇشقا يېتەكلەيدىغان بۇ خىل شېئىرلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەي ، يار ھەققىدىكى كۆپ قاتلاملىق شېئىرلارنىڭ راۋاجى بولۇپ ، يۇكسەك خەلقپەرۋەرلىكنى نامايان قىلىدۇ .

مانا بۇلار « ئون ئىككى مۇقام تېكستلىرى » نىڭ ئاساسى تەرىپى . لېكىن بۇ خىل شېئىرلارنىڭ ئىچىدە شۇخىل تارىخىي شارائىتتىكى ئىدىئولوگىيە ، پسىخكا ۋە بىلىش ئىقتىدارىنىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىپ كېتەلمىگەنلىرىمۇ بار . بۇ خىل نۇقسانلار مۇقام تېكستلىرىنى رەتلەش جەريانىدا ياخشىلىرىنى سەپلەش ئۇسۇلى بىلەن تۈزىتىپ مۇكەممەللەشتۈرۈلمەكتە .

مۇقام تېكستلىرىنى رەتلەش مەسلىسى

مۇقام تېكستلىرىنى رەتلەش كلاسسىك مۇزىكا ـ نەغمە قامۇسىمىز بولغان ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش ، تولۇقلاش ، ئۆستۈرۈش خىزمىتى تەركىبىگە تەئەللۇق زور ئىش . بەزىلەر ، مۇقام تېكستلىرى ئەينى شارائىتتا مۇقام بىلەن بىللە بارلىققا كەلگەن ، ئۇنىڭغا چېقىلىشقا بولمايدۇ ، دەپ قارايدۇ . بۇ ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس .

ئون ئىككى مۇقامنىڭ سۇلتان ئابدۇرىشتخان دەۋرىدە (16 ـ ئەسىردە) سىستېمىلاشتۇرۇلغانلىقى ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان تارىخى پاكىت . تۇردى ئاخۇن ئاكا ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن مۇقام تېكستلىرىدە كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆتكەن زەللى ، موللا بىلال نازىملارنىڭمۇ شېئىرلىرى بار . بۇ ھال مۇقام تېكستلىرىنىڭ ئېھتىياج تۇپەيلىدىن ئالمىشىپ تۇرىدىغانلىقىنىمۇ بىلدۈرىدۇ .

مىسال ئۈچۈن چەببىيات مۇقامنىڭ مۇقەددىمىسىگە سېلىنغان تېكىستلارنى كۆرۈپ باقايلى . بۇ مۇقەددىمىگە تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن نۇسخىسىدا نەۋائىنىڭ : « ئاي جامالىڭ مېھرىدىن روشەن ئەزەلدىن تائەبەت » دېگەن غەزىلى سېلىنغان بولسا ، « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نۇسخىسى بەلەن سوۋېت ئۇيغۇرلىرى رەتلىگەن نۇسخىسىدا مەشرەپنىڭ : « ئەدەمدىن ھەر كىشى دۇنياغا كەلدى پىشۋاسى بار » دېگەن غەزىلى سېلىنغان . كېيىن ئۇ شېئىر نەۋائىنىڭ : « كەل ئى مەھبوبى مەتلوبۇم سېنىڭ ياشىڭ ھازار بولسۇن » دېگەن غەزىلىگە ئالماشتۇرۇلدى .

« پەنجىگاھ » مۇقامنىڭ مۇقەددىمىسىگە كەلسەك ، تۇرداخۇن ئاكا نۇسخىسىدا ھۆۋەيدانىڭ : « ۋادەرىغا ، سەددەرىغا كەتتى ئۆمرۇم بىلمىدىم » دېگەن غەزىلى ئېيتىلغان ، « ئىلى ئون ئىككى مۇقامى » نۇسخىسىدا مەشرەپنىڭ « ھەزرىتى ئادەم بىنا بولغاندا مەن بىللە ئىدىم » دېگەن غەزىلى ، سوۋېت ئۇيغۇرلىرى رەتلىگەن نۇسخىدا بولسا مەشرەپنىڭ : « جەۋھەرى دىلنى بىلۈرگە مەردۇدىل ئاگاھ كېرەك » دېگەن غەزىلى ، كېيىن رەتلەنگەن

نۇسخىدا زەللىنىڭ : « يۇزۇڭگە بەھۇش ھالدا سەجدە قىلدىم بى رىيادەرلەر » دېگەن غەزىلى سېلىنغان .

مۇقام تېكستلىرىنى ئېھتىياج تۇپەيلىدىن ئالماشتۇرۇش ياكى سەپلەش ئەھۋالى مۇقامنىڭ داستان ۋە مەشرەپ قىسمىلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ . سورۇنلاردا بولسا ، سورۇن كەيپىياتىغا قاراپمۇ ئۆزگەرتىپ ئېيتىلىدۇ .

تارىختىن قالغان مۇنداق بىر رىۋايەت بار :

سەئىدىيە خانى سۇلتان ئابدۇرىشتخان ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ ، جاڭگالدا بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيىدىن تەمبۇرگە تەڭكەش قىلىنغان مۇقامنى ئاڭلايدۇ . بۇنى ئېيتقۇچى ئەسلىدە ئۇنىڭ خانىشى بولمىش ئاماننسا ئىدى . سۇلتان ئابدۇرىشتخان ئۇنىڭ دىدارىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئاددىي پۇقرا سىياقىدا ئۇنىڭ ھويلىسىغا كىرىپ ، ماخمۇت ئوتۇنچىنىڭ ئىجازىتى بىلەن ئاماننسانىڭ مۇقامىنى ئاڭلاشقا سازاۋەر بولىدۇ . ئاماننسا ئۇ مۇقامنى « نەدىن ئۇندى بۇ تىكەن » دېگەن غەزەل بىلەن ئېيتىدۇ . ئابدۇرىشتخان مۇقام تۇگىگەندىن كېيىن بۇ غەزەلنىڭ ئاپتورىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى سورايدۇ . ئاماننسا ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ : « مەن نەۋائىنىڭلا غەزىلىنى ئوقۇيمەن ، ئۇنداق بولمىغاندا نەفسەنىڭ ، يەنى ئۆزۇمنىڭ غەزىلىنى ئوقۇيمەن ، » دەيدۇ .

بۇ رىۋايەت مۇقام تېكستلىرىنىڭ ئىلگىرىمۇ سورۇن كەيپىياتىغا قاراپ ، سەپلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ .

مۇقام تېكستلىرىنىڭ سەپلىنىشىدە تەبىئىيكى ، زامان ۋە شارائىتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلغانلىقى ئېنىق ، ئەلۋەتتە .

ئەمدى سەپلەنگەن تېكستلارنىڭ مۇزىكا مەزمۇنىغا ماس كېلىش ، كەلمەسلىكى مەسلىسىگە كەلسەك ، بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى جەھەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

1 . مۇزىكا مەزمۇنى مەسلىسى

مەيلى كلاسسىك ، مەيلى يەرلىك ، مەيلى خەلق ناخشىلىرىمىزدا بولسۇن ، بىزدە ئاھاڭدىنمۇ ، تېكستىنمۇ ئورتاق ھۆزۈرلىنىشتىن ئىبارەت بىر خىل ئالاھىدىلىك بار . شۇ ۋەجىدىن ، تارىخى ياكى داستان تۈسىنى ئالغان ناخشىلىرىمىزدىن باشقىلىرىدا ، بولۇپمۇ مۇھەببەت ناخشىلىرىمىزدا مۇقىم تې-

كىست بولمايدۇ . ھەركىم ئۆزخاھىشى ، ئۆز پىكىر ـ ھېسسىياتى بويىچە ئۆزى خالىغان تېكىستنى سېلىپ ئېيتىۋېرىدۇ . نەغمىچىلىرىمىز بولسا ، سورۇن كەيپىياتىغا قاراپ ئىجات قىلىپمۇ ئېيتىۋېرىدۇ . بۇنىڭدا تېكىست مەزمۇنى مۇزىكا مەزمۇنىغا ماس كېلىش شەرت . ئەلۋەتتە ، بۇ ، مۇڭلۇق ئاھاڭغا خۇشاللىقنى ئىپادە قىلغۇچى تېكىست ، شوخ ، جۇشقۇن ئاھاڭلارغا مەسرەتلىك تېكىستلارنى سالسا ماس كەلمەيدۇ ، دېگەنلىك . مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ مۇقىم بىر غەزەلدىلا ئېيتىلىپ كەلمەسلىكى ناخشا ـ مۇزىكىلىرىمىزدىكى ئاشۇ ئالاھىدىلىكنىڭ بىر خىل ئىپادىسىدۇر .

ئۇنداقتا ئۇنىڭغا يېڭى تېكىست سالسا بولامدۇ ؟

بۇ ھازىرغا قەدەر ئوچۇق ـ ئاشكارا مۇنازىرە تۇسىنى ئالمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئىچكى جەھەتتە ئانچە ـ مۇنچە ئىپادىلىنىپ تۇرۇۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرى .

« يېڭى تېكىست سالسا بولىدۇ » دېگۈچىلەر سۆزنىڭ ئۇقۇملۇق بولۇشىنى كۆزدە تۇتىدۇ . « ئەسلى تېكىستى بىلەن ئېيتىلىشى كېرەك » دېگۈچىلەر ئۇنىڭ ئەنئەنىۋىلىكىنى قوغداپ قېلىشنى كۆزدە تۇتىدۇ .

مەن گەرچە مۇقام تېكىستلىرىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردە مەلۇم ئېھتىياج تۇپەيلى ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكى ، ھەتتا سورۇن كەيپىياتى بويىچىمۇ سەپلىنىپ تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدا كۆپلىگەن نەقىللەرنى كەلتۈرىۋاتقان بولسامۇ ، لېكىن ، ئۇنىڭ قەدىمىلىكىنى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە قوغداپ قېلىشتا ئۇنىڭ تېكىستلىرىنىڭ كلاسسىك غەزەللەردىن تەركىب تېپىشىنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار تەرىپىدە تۇرىمەن . سەۋەبى ، كلاسسىك ئاھاڭ كلاسسىك شېئىرلار ئارقىلىقلا ئەينى يىللارنىڭ دەۋر ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ . بۇ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ناخشا ـ مۇزىكىلىرىمىزنى پەرقلەندۈرۈش ، ئۆگىنىش ، تەتقىق قىلىشتىكى بىردىنبىر ئۆلچەم .

مۇقام تېكىستلىرى ئەينى دەۋردە ئىلغار دەپ تونۇلغان ئىجتىمائىي ئەخلاق پورمىلىرىنى تەشەببۇس قىلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان دىداكتىك ئەدەبىياتقا مەنسۇپ . ئەگەر ئۇنى ھازىرقى زامان شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىغا ئالماشتۇرۇپ قويساق ، مۇقامغا خاس دەۋر ئالاھىدىلىك ئەكس ئەتمەيلا قالماي ، ئۇنىڭغا سېلىنغان يېڭى زامان تېكىستلىرى مەلۇم تەشۋىقات ئېھتىياجىغا

مەركەزلىشىپ قالىدۇ ـ دە ، دەۋر ئېقىمىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىياتىغا ماسلىشالماي قالىدۇ . ئازادلىقتىن كېيىنكى ھەرقايسى دەۋرلەردە مۇقام ئاھاڭلىرىغا سېلىنغان يېڭى تېكستلارنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىلەرنى تەشۋىق قىلىش دائىر بىسىدىن هالقىپ كېتەلمەي ، يېرىم يولدا چۇشۇپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبىمۇ مۇشۇ .

هازىر ئون ئىككى مۇقام كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئۆزىگە خاس شېئىرلىرىنى مەزمۇن قىلغان هالدا رەتلىنىش ، تولۇقلىنىش باسقۇچلىرىدىن ئۆتۈپ ، كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى . بۇنى ئون ئىككى مۇقامنىڭ يېڭى دەۋردىكى يېڭىچە جىلۋىلىنىشى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ . بۇنىڭ دىن ، ئون ئىككى مۇقامنى ئۆز ئالاهىدىلىكلىرى بويىچە قوغداپ قېلىشقىلا بولىدۇ ، يەنە راۋاجلاندۇرۇش ، تېكستلىرىنى يېڭىلاشقا بولمايدۇ ، دېگەن مەنە چىقمايدۇ ، ئەلۋەتتە . « كونىدىن يېڭىنى يارىتىش ، قەدىمكىنى بۇگۈن ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش » يۆلىنىشىنى بۇ كلاسسىك مۇزىكىغا تەدبىقلاش تامامەن مۇمكىن ۋە شۇنداق بولۇپ كەلدى :

① ئون ئىككى مۇقامنى قېزىش ، رەتلەش ، تولۇقلاش ، ئۆستۇرۇش باسقۇچلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ ، ئۇنى ئېلىمىز خەلقىنىڭلا ئەمەس ، دۇنيا جاماەتچىلىكىنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر قىلغانلىقىمىز ئەنە شۇ روهنىڭ ئېلىمىز دائىرىسىدىكى قىرىق يىللىق تىرىشچانلىقىنىڭ نامايەندىسى . بۇنى سۇلتان ئابدۇرىشىتخان دەۋردىكى سىستېمىلاشتۇرۇشنىڭ يېڭى زاماندىكى داۋامى ، راۋاجلىنىشى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ .

② 30 ـ يىللاردىن باشلاپلا خەلق داستانلىرى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن « تاهىر ـ زوهرە » ، « غېرىپ ـ سەنەم » ، « پەرهات ـ شېرىن »، « لەيلى ـ مەجنۇن » قاتارلىق دراملارغا كىرىشتۇرۇلگەن مۇقام ئاھاڭلىرى ۋە ئازادلىقتىن كېيىن ئويغانغان « مۇقام ئۇستازى » ، « مۇقام ئەجداتلىرى » قاتارلىق ئىجادىي دراملارغا كىرىشتۇرۇلگەن مۇقام مۇزىكىلىرى ئوخشاشلا «كونىدىن يېڭىنى يارىتىش » دائىرىسىگە كىرىدۇ .

③ هەر بىر مۇقامدىن بىر سەهنە ئەسىرى يارىتىش يۆنىلىشى بويىچە «ئوششاق » مۇقامى ئاساسىدا « خەلق گۇڭشىسى ياخشى » (گەرچە ئۆمرى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان بولسىمۇ) ، « ئۆزهال » مۇقامى ئاساسىدا « تيانشانىنىڭ

باھاری » ناملىق چوڭ تىپتىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل تىياتىرلىرى ۋۇجۇدقا چىقىرىلدى ، « چەببىيات » مۇقامى سەھنىلەشتۈرۈلۈپ ، ئىلىمىز دائىرىسىدىلا ئەمەس ، چەت ئەللەردىمۇ قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشتى .

يۇقىرىقى ئۇچ خىل ئۇسۇلدا ئېلىپ بېرىلغان پائالىيەتلەرنى « كونىدىن يېڭىنى يارىتىش » ، « قەدىمقىنى بۇگۈن ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇرۇش » نۇقتىئىنەزەرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ . شۇنداقلا بۇ ئون ئىككى مۇقامنى تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

2 . شەكىل مەسلىسى

مۇقام تېكىستلىرىنى رەتلەش ، سەپلەشتە مەزمۇن بىرەكلىكىدىن تاشقىرى ، شەكىل جەھەتتىكى بىرەكلىكمۇ مۇھىم .

ھازىر مۇقامدىكى بىر قىسىم تېكىستلەر ۋاي ، جانەي ، ئاھ ... ئايەي ، دېگەندەك قوشۇمچە سۆزلەرنىڭ يارىمى بىلەنلا ئۆز رولىنى ئادا قىلىۋاتىدۇ . بۇ ھال تېكىست ۋەزنى بىلەن مۇزىكا رېتىمىنىڭ بىرەكلىكى بولمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى .

مۇقام ئاھاڭلىرى رېتىم ـ ئودارغا ئىنتايىن باي بولۇشى بىلەن بىللە ، رېتىم ـ ئودار جەھەتتىن ئىنتايىن مۇرەككەپلىككە ، ئىنتايىن نازۇكلۇققا ۋە خاسلىققا ئىگە . ئەگەر بىز مۇزىكىغا سېلىنىدىغان تېكىستلارنى ۋەزىن جەھەتتىن ماسلاشتۇرالمساق ، ئۇنىڭ رېتىم ـ ئودارلىرىنىلا ئەمەس ، ئاھاڭ تۈسىنىمۇ بۇزۇپ قويىمىز . رەتلىنىپ لىنتىغا ئېلىنغان مۇقاملاردىكى بەزى تېكىستلارنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەكىدەك قوشۇمچە سۆزلەرنىڭ يارىمى بىلەن تەسلىكتە چۈشۈاتقانلىقى بىزنىڭ تېكىست ۋەزنى بىلەن مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇستىدە دېيەرلىك تەتقىقات ئېلىپ بارمىغانلىقىمىزنى كۆرسىتىدۇ . بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۇن مۇقام مۇقەددىمىسىگە سېلىنغان تېكىستلارنىڭ قۇرۇلمىسى ئۇستىدە توختىتىلىپ ئۆتەيلى :

مۇقام مۇقەددىمىسىگە سېلىنغان غەزەللەرنىڭ كۆپ قىسمى ھەزەج

بەھرىگە مەنسۇپ بولۇپ ، مافائىلۇننىڭ تۆت تەكراردىن قۇرۇلغان . مەسىلەن :

« ساتارىم تارىغا جان رىشتىدىن تار ئېشىپ سالسام » (مەشرەپ)
ئەدەمدىن ھەر كىشى دۇنياغا كەلدى پىشۋاسى بار » (مەشرەپ)
« جۇنۇن ۋادىسىگە مايىل كۆرەرمەن جانى زارىمنى » (نەۋائى)
« مۇزەھھەپ ئەيلىگەن پەيكانلىرىڭ جىسمىم ئارا ھەريان » (نەۋائى)
« جاھاندا تاپتىلەر ئىنسان رىيازەتتىن رەھنىمالقنى » (قىزىق)
« كۆڭۈل يايرايدۇ شادلىقتىن ئەجەب ئوبدان زامان بولدى » (ت . ئىلىيوپ)
« جاراڭلايدۇ خۇشال نەغمەم » (پەنجىگاھ) (ت . ئىلىيوپ)
« زەھى كۆك باشىغە گەردۇن خرامانىڭ ئىزىدىن تاج » (نەۋائى)

شۇنىڭ بىلەن بىللە ، يېڭىدىن رەتلەنگەن « ئەجەم » مۇقامىنىڭ مۇقەددىمىسىگە : « مەن ھىرات شەھىرىدە كۆردۈم بىر ئاجايىپ مەنزىرى » دېگەن غەزەل سېلىنغان ، بۇ رەمەل بەھرىگە مەنسۇپ بولۇپ ، پائىلاتۇننىڭ ئۈچ تولۇق ، بىر كەمتۈك تەكرارلىنىشىدىن تۇزۇلگەن . تۇرداخۇن ئاكا ئېيتقان « ئەجەم » مۇقەددىمىسىدە بولسا ، « سەنەمنىڭ دەردىنى دەپتەر قىلىپ خەتكە يېزىپ بولماس » دېگەن غەزەل سېلىنغان . بۇ غەزەل ھەزەج بەھرىگە مەنسۇپ بولۇپ ، « مەن ھىرات شەھىرىدە كۆردۈم بىر ئاجايىپ مەنزىرى » دېگەن رەمەت بەھرىدىكى غەزەلدىن ۋەزىن جەھەتتىنمۇ ، بوغۇم جەھەتتىنمۇ پەرقلىنىدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، ئۇ مۇقەددىمىگە چۈشۈرۈشتە بىر قىسىم قوشۇمچە سۆزلەرنىڭ يارىمى ئارقىلىق تولۇقلىنىش ۋە شەكلىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولىدۇ . ناۋادا مۇقەددىمە ئاھاڭىدىكى ئازادلىك بۇ خىل تولۇقلىنىشقا ئىمكانىيەت بىرىدۇ دېيىلسە ، ئېنىقكى ، باشقا خىل ئاھاڭلاردا بۇ خىل ھالەت شەكىللەنسە ، ئاھاڭدا چوڭ بۇزۇلۇش بولىدۇ . بۇ خۇددى خەلق ناخشىسى « جانەي » دىكى « جاپانى كىم تولا چەكسە ، گۆھەرنى شۇ ئالۇر تاشتىن » دېگەن قوشاقنى « ھارۇنەكەش » ناخشىسىدىكى « ئېتىمنى چېپىپ

ئۇتتۇم ، بۇلۇكەي يولى بىلەن » دېگەن قوشاقنىڭ ئورنىغا دەسستىشكە بولـ مىغىنىدەك ئىش .

مۇقام تېكىستلىرىنى سەپلەشتىكى بۇ خىل نۇقسان ھەرقايسى مۇقاملارنىڭ نەغمە ۋە مەشرەپ قىسىملىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ . بۇ خىل نۇقساندىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەرقايسى بۆلەكلەرنىڭ رېتىم ـ ئودارلىرىنىڭ ئاروز ۋەزنـ نىڭ قايسى ۋەزنى ۋە قايسى بەھرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىقىنى تەتقىق قىلىشقا تـوغـرا كېلىدۇ . لېكىن ، بۇ خىل تەتقىقات شائىرلارنىڭلا قولىدىن كەلمەيدۇ ، مۇقامشۇناسلارنىڭ قولىدىن كېلىشىمۇ قىيىن ، چۈنكى تېكىست بىلەن مۇزىكا ئىككى ساھەگە مەنسۇپ . شۇڭا ھەر ئىككى ساھەدىكىلەر بىرلىكتە قول سالـ غاندىلا مەلۇم نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ ، دەپ ھېسابلايمەن .

مۇقام ئاھاڭىدا تېكىستىن تاشقىرى تەكرارلىنىدىغان قوشۇمچە سۆزلەر

مۇقام ئاھاڭىدا ئاھاڭ تەلەپى بويىچە تېكىستتىن تاشقىرىمۇ تەكرارلىنىدىغان بىرمۇنچە قوشۇمچە سۆزلەر بار . بۇ سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى نەقرات شەكلىدە تەكرارلانسا ، بىر قىسمى مىسرا ئارىلىقىدا تەكرارلىنىدۇ .

نەقرات شەكلىدە كېلىدىغانلىرى ھەربىر كۇپلېت ئاھاڭنى تولۇقلاش ، كۆچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ . مەسىلەن : « ئاھۇ ياردى ، گۈلىيارەي ، قايدا سەندەك گۈلىيارەي ، ئاتەش كۆزلۈك جانانىم ، ئايارەي » ياكى : « سېنىڭغىنا دەردىڭ يامانەي ، ئاللا » دېگەنلەرگە ئوخشاش .

مىسرا ئارىلىقىدا كېلىدىغانلىرى ئاھاڭنىڭ جەزبىدارلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ . مەسىلەن ، پەنجىگاھنىڭ تەزىسىدىكى « قويىندا ياتسا يىلان ، ئۇيقۇ كۆزىگە نەئىرۇر ، ئولكى ھەركۈن ياد ئېتەر بىر زۇلفىنىڭ چىرماشقىنىن » دېگەن مىسرالار ئاھاڭغا چۈشكەندە قوشۇمچە سۆزلەر بىلەن قوشۇلۇپ مۇنداق ئېيتىلىدۇ .

« (ۋاي) قويىندا ياتسا يىلان ، (يائاللا) ئۇيقۇ كۆزىگە نەئىرۇر ، ئولكى ھەركۈن ياد ئېتەر (يائاللا) بىر زۇلفىنىڭ چىرماشقىنىن .

ئاھ ، ياھۇ يارەي ، بىر مەدەتكارەي ، يائـاللا بىر زۇلفىنىڭ چىرماشقىنىن »

يۇقىرىقى ئىككى خىل شەكىلدە كەلگەن قوشۇمچە سۆزلەرنىڭ نەقرات شەكىلدە كەلگەنلىرىلا ئۆز ئالدىغا ئېنىق مەنە بىلدۈرەلەيدۇ ، مىسرا ئارىلىقىدا كەلگەنلىرى بولسا ، ئېنىق ئۇقۇم بېرەلمەيدۇ . بۇ خۇددى خەلق ناخشىلىرىدىكى ئايارەي ، جانەي ، ئۆرگىلەي ، دوستلار دېگەنلەرگە ئوخشاش . لېكىن ، بۇ خىل قوشۇمچە سۆزلەردىكى « ئاللا » ، « ئاللىيەي » دېگەنلەرنى « خۇداغا ئىلتىجا قىلىش » دەپ چۈشىنىپ ، ئۇنى ئۆزگەرتىۋېتىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارمۇ يوق ئەمەس . ئەگەر « ئاللا » سۆزى خۇداغا ئىلتىجا قىلىش مەنىسىدە كەلگەن بولسا ، مىسرا ئارىلىقىدا نېمە ئۈچۈن تېكىست مەزمۇنىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتمەي ، ئەكسىچە ئۇنىڭغا بىرىكىپ كېتىدۇ ؟ « ئاللا » سۆزىنىڭ تۇرمۇشتىمۇ بىر قىسىم ئاتالغۇلارغا بىرىكىپ ئۇنى كۈچەيتىش رولىنى ئۆتەۋاتقان نۇسخىلىرىمۇ ئاز ئەمەس . مەسىلەن : خەلق ناخشىلىرىدىكى « ئاللا يارىم » ، « ئاللا ، ئاللا ، ھەي ياللا » ، « ئاللا باللىخان » دېگەنگە ئوخشاشلار .

يۇقىرىقى مىساللار « ئاللا » سۆزىنىڭ خۇداغا ئىلتىجا قىلىش مەنىسىدە ئەمەس ، پەقەت مىسرالار ئارىلىقىدا ئاھاڭنىڭ جەزبدارلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈنلا تەكرارلىنىدىغان قوشۇمچە سۆز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ .

بۇنىڭدىن بۇ سۆزلەرنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ كەرەشمىلىكىنى ئاشۇرۇپ ، كۈي شەكىلىدە ئۆزگىرىش ياساش زۆرۈرىيىتى بىلەن بارلىققا كەلگەنلىكىنى ، ئۇنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە دىتال سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ ئېلىش قىيىن بولمىسا كېرەك .

شۇڭا ، بۇ خىل قوشۇمچە سۆزلەرنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرىدىكى ئورنى ۋە رولىغا توغرا مۇئامىلە قىلىپ ، ئۇنى تېخىمۇ جۇلالاندۇرۇشىمىز ، شۇ ئارقىلىق مۇقامنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنىڭ زوقلاندۇرۇش كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇشىمىز لازىم .

ئالتىنچى باب

ئون ئىككى مۇقامنىڭ قايتا رەتلىنىشى

ئون ئىككى مۇقامنى قېزىش ، توپلاشتىن تارتىپ ، تەتقىق قىلىش ، رەتلەش ، تولۇقلاش ۋە ئۆگىنىپ لېنتىغا ئېلىش باسقۇچلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ ، رادىئو ئارقىلىق كەڭ جامائەتچىلىككە تولۇق بىلەن ئاڭلاتقىچىلىك — ئاتالمىش مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىكى ئون يىللىق قالايمىقانچىلىق دەۋرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى بولغان 50 ـ يىللاردىن 1992 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىگە ① قەدەر ئىزچىل تۇردە كەڭ ۋە زور خىزمەتلەر ئىشلىنىپ كەلدى .

بۇ جەريانىدا ئون ئىككى مۇقامنى بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلگەن مۇقامشۇناسلاردىن تۇرداخۇن ئاكا ، روزى تەمبۇر ، قاسىم ئەلنەغمە قاتارلىق پېشقەدەملىرىمىز ئالەمدىن ئۆتتى .

تەتقىق قىلىش ، رەتلەش ، تولۇقلاش جەريانىدا زىكرى ئەلپەتتا ، ئابدۇكېرەش ئەلى ، ئابلىزخان ماموت ، ئۆمەرئاخۇن قاتارلىق مۇقامشۇناسلىرىمىزمۇ ئالەمدىن ئۆتتى . ئۆستۇرۇش ، ئۆگىنىش ، لېنتىغا ېېرىش جەريانىدا ھۈسەنجان جامى قاتارلىق پېشقەدەملىرىمىز پېنسىيىگە چىقتى ، ياش مۇقامشۇناس تەتقىقاتچىلىرىمىزدىن ئەمەتجان ئەخمەدى ، قاۋۇل تۇردى ، مەتروزى تۇرسۇن قاتارلىقلار چاچلىرىنى ئاق ئارىلىغان پېشقەدەملەرگە ئايلاندى . شۇنىڭ بىلەن بىللە قۇربانجان روزى ، يۈسۈپجان روزى ، دولقۇن سەپەر ،

---

① 1992 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى «ئون ئىككى مۇقام» نى رەتلەش ، تولۇقلاش خىزمىتىنىڭ غەلىبىلىك ئاياغلاشقانلىقىنى جاكارلاپ ئاخبارات ئېلان قىلىندى .

پەرھات داۋۇت قاتارلىق مۇقام چالغۇچىلىرى ، ئوسمان ئەمەت ، تۇرنسا سالاھىدىن ، غاپپار ئەخمەت ، رىسالەت ھاپىز ، زەينۇللا بۇرھان ، پۇچۇنئاي نۇراخۇن ، نۇرنسا ئاتاۋۇللا قاتارلىق ئون ئىككى مۇقامنى تولۇق ئېيتقۇچى مۇقامچىلىرىمىز بارلىققا كەلدى .

مۇشۇ بويىچە پەرەز قىلغىنىمىزدا ، ئون ئىككى مۇقامدىن ئىبارەت بۇ مەدەنىي مىراسىمىزغا ، ئۇنى شەكىللەندۈرگەن يۇسۇپ قىدىرخان ، ئامانىنىساخانلاردىن تارتىپ ، ئۇنى بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلگەن تۇرداخۇن ئاكا ، روزى تەمبۇر ، قاسىم ئەلنەغمە قاتارلىق پىشقەدەملەرگىچە بولغان نەچچە يۈز يىللىق جەريانداا قانچىلىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ قانچە كۆپ قان ـ تەر، زېھنىي قۇۋۋىتى سەرپ بولغان بولغىدى ؟ ! ئەپسۇسكى ، ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىلى ۋارىانتىنى شەكىللەندۈرگەن روزى تەمبۇرنىڭ ئەجرىلىك ئەمگىكى بىزگە بىرقەدەر مەلۇملۇق بولسىمۇ ، لېكىن ئون ئىككى مۇقامنى تولۇقى بىلەن بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلگەن ئۇلۇغ تۆھپىكار تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ئىجادىي ھاياتىنىڭ ئەمگەك ئىزلىرىدىن چوڭراق بىرەر خاتىرە قالدۇرۇلغان ئەمەس .

مېنىڭچە ، ھەرقانداق ئاھاڭ ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دەۋرگە لايىقلىشىش نۇقتىسىدىن ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىش ياشاش زۆرۈرىيىتىگە دۇچ كېلىدۇ ، ئەگەر بولمىغاندا ھەرقايسى ناخشىچى ۋە سازەندىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى بويىچە شەكىللەنگەن ئۇسلۇبىنى بويلاپمۇ كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىدۇ . مۇشۇ نۇقتىدىنمۇ تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ئون ئىككى مۇقامنىڭ تەرەققىياتى ۋە مۇكەممەللىشىگە قوشقان تۆھپىلىرىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ . بىراق بۇ ، ئەينى يىللاردا كىشىلەرنىڭ دىققەت نەزەرىدىن چەتتە قالغان . شۇ ۋەجىدىن ، تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ ، مۇقام تەتقىقاتىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ پۇختا ئاساس ، ئېنىق يۆنىلىش بويىچە مۇۋەپپەقىيەتلىك يۈكسىلىشىگە تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن ، ئۆزىمىزنىڭ ۋارىسلىق قىلىش دائىرىسىدە قىلغان ئىشلىرىمىزنى تولۇقى بىلەن خاتىرىلەپ قويۇشىمىز زۆرۈر ، دەپ قارايمەن .

«ئون ئىككى مۇقامنىڭ قايتا رەتلىنىشى» ناملىق بۇ تېما ئەنە شۇ مەقسەتتە يورۇتۇلدى.

ئون ئىككى مۇقامنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرى:

① راك

چوڭ نەغمە: مۇقامنىڭ باشلىنىشى، تەزە، تەزە مەرغۇلى، نۇسخا، نۇسخا مەرغۇلى، كىچىك سەلقە، كىچىك سەلقە مەرغۇلى، چۇشۇرگىسى، جۇلا، سەنەم، چوڭ سەلقە، پەشرۇ، پەشرۇ مەرغۇلى، تەكىت.

داستان: 1 ـ داستان، 1 ـ داستان مەرغۇلى، 2 ـ داستان، 2 ـ داستان مەرغۇلى، 3 ـ داستان، 3 ـ داستان مەرغۇلى، 4 ـ داستان، 4 ـ داستان مەرغۇلى.

مەشرەپ: 1 ـ مەشرەپ، 2 ـ مەشرەپ.

② چەببىيات:

چوڭ نەغمە: مۇقامنىڭ باشلىنىشى، تەزە، تەزە مەرغۇلى، چۇشۇرگۇسى. مۇستەھزات، مۇستەھزاد مەرغۇلى، چۇشۇرگۇسى، كىچىك سەلقە، كىچىك سەلقە مەرغۇلى، چۇشۇرگۇسى. جۇلا، سەنەم، چوڭ سەلقە، تەكىت.

داستان: 1 ـ داستان، 1 ـ داستان مەرغۇلى، 2 ـ داستان، 2 ـ داستان مەرغۇلى، 3 ـ داستان، 3 ـ داستان مەرغۇلى، 4 ـ داستان، 4 ـ داستان مەرغۇلى.

مەشرەپ: 1 ـ مەشرەپ، 2 ـ مەشرەپ، 3 ـ مەشرەپ.

③ مۇشاۋىرەك:

چوڭ نەغمە: مۇقامنىڭ باشلىنىشى، تەزە، تەزە مەرغۇلى، چۇشۇرگىسى. نۇسخا، نۇسخا مەرغۇلى، چۇشۇرگىسى. سەلقە، سەلقە مەرغۇلى، چۇشۇرگىسى، جۇلا، سەنەم، چوڭ سەلقە، 1 ـ كىچىك سەلقە، 1 ـ كىـ

چىك سەلقە مەرغۇلى ، 2 ـ كىچىك سەلقە ، 2 ـ كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، پەشرۇ ، پەشرۇ مەرغۇلى ، تەكىت ، داستان :

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى ، 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ 5 ـ مەشرەپ ، 6 ـ مەشرەپ .

④ چارىگاھ :

چوڭ نەغمە : مۇقامنىڭ باشلىنىشى ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا ، سەنەم ، كىچىك سەلقە ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ .

⑤ پەنجىگاھ :

چوڭ نەغمە : مۇقامنىڭ باشلىنىشى ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، جۇلا ، 1 ـ سەنەم ، 2 ـ سەنەم ، 3 ـ سەنەم ، 4 ـ سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، كىچىك سەلقە ئۆزگىرىشى ، پەشرۇ ، پەشرۇ مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ ، 5 ـ مەشرەپ .

⑥ ئۆزھال :

چوڭ نەغمە : مۇقامنىڭ باشلىنىشى ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، نۇسخا ،

نۇسخا مەرغۇلى چۇشۇرگىسى . 1 ـ كىچىك سەلقە ، 1 ـ كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، 2 ـ كىچىك سەلقە ، 2 ـ كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، 2 ـ كىچىك سەلقە ئۆزگىرىشى ، پەشرۇ ، بەشرۇ مەرغۇلى ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ ، 5 ـ مەشرەپ ، 6 ـ مەشرەپ ، 7 ـ مەشرەپ .

⑦ ئەجەم

چوڭ نەغمە : مۇقامنىڭ باشلىنىشى ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . سەلقە ، سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى ، 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ . 3 ـ مەشرەپ .

⑧ ئوششاق

چوڭ نەغمە : مۇقامنىڭ باشلىنىشى ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . يارىم ساقى ، يارىم ساقى مەرغۇلى ، جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، پەشرۇ ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ .

⑨ بايات

چوڭ نەغمە : مۇقامنىڭ باشلىنىشى ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . كىچىك سەلقە ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى .

جۈلا ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، پەشرۇ ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ .

⑩ ناۋا

چوڭ نەغمە : مۇقامنىڭ باشلىنىشى ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، جۈلا ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، 1 ـ كىچىك سەلقە ، 1 ـ كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، 2 ـ كىچىك سەلقە ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى .

⑪ سىگاھ

چوڭ نەغمە : مۇقامنىڭ باشلىنىشى ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . سەلقە ، تەكىت ، تەكىت مەرغۇلى (داستان ، مەشرەپلىرى يوق) .

⑫ ئىراق

چوڭ نەغمە : مۇقامنىڭ باشلىنىشى ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . سەلقە ، سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى (داستان قىسمى يوق) .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ .

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى ، ئون ئىككى مۇقامنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرىنىڭ ئۆز تەركىبىگە ئالغان نەغمىلەر سانى بىر ـ بىرىدىن يەرقلىق هالدا بارغانسېرى ئازىيىپ كەتكەن ، هەتتا « ئىراق » نىڭ داستان قىسمى يوق بولۇشتىن تاشقىرى ، « سىگاھ » نىڭ داستان ، مەشرەپ قىسمىلىرىمۇ يوقالغان . بۇ ، ۋاقىسلىق قىلىش جەھەتتىكى كەمتۈكلۈك بولۇپ ، ئەسىرلەر داۋامىدا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈش ئارقىلىق بەزىلىرىنىڭ ئۇنتۇلۇپ ، بەزىلىرىنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ، شۇنداقتىمۇ شۇنچە زور

ھەجىملىك مۇزىكا ئەسىرىنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەستە ساقلاش ئىقتىدارى ئارقىلىقلا ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈش يولى بىلەن بىزگىچە يېتىپ كېلىشى مۇزىكا خۇمار خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئەنئەنىسىنىڭ قەدىر - قىممىتىگە يېتىدىغان ھەم ئۆزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىپ ، ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىپ كەلگەن تىرىشچان ، ئۆتكۈر پىكىرلىك ، زېرەك ، مۇستەھكەم ئىرادىلىك خەلق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ .

بەزى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا ، مەلىكە ئاماننىساخاننىڭ دادىسى ماخمۇت ئوتۇنچى ئەسلى كامالەتكە يەتكەن مۇقامچىلاردىن ئىكەن . بىر قېتىملىق قۇرغاقچىلىقتا ئۇ سۇيى - ئىشانلار تەرىپىدىن ، نەغمە - ناۋا يولىنى تۇتقانلىقتىن ئىلاھنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ ، يۇرتقا بالايىئاپەت كەلتۈرۈشكە سەۋەبچى بولدى ، دېگەن بەدنام بىلەن ئەيىبلىنىپ ، چۆل - جەزىرىگە سۈرگۈن قىلىنىپتىلگەن .

ماخمۇت ئوتۇنچى توغرىسىدىكى بۇ رىۋايەت مەلىكە ئاماننىسانىڭچۆل - جەزىر ئىچىدە تۇرۇپمۇ قانداق قىلىپ يېتىشكەن شائىر ، ئۇستا مۇقامچى ۋە ماھىر سازەندە بولۇپ يېتىلىشىدىكى سەۋەبنى مەلۇم جەھەتلەردىن تېپىشقا ئەقىلگە مۇڭاپىق يېپ ئۇچلىرى كۆرسىتىپ بىرىدۇ .

ماخمۇت ئوتۇنچىدىن ئىبارەت بىر نامرات مۇقامچىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرى بىلەن ئۇنىڭ قىزى — شاھ مەلىكىسى بولغان ئاماننىسانىڭ سوپى - ئىشانلارنىڭ ئورتاق قارشىلىقىغا ئۇچرىشىشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ « مۇقام » نى قوتقۇزۇش - قوغداش يولىدا ئاز رىيازەت چەكلىمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ .

« مۇقام » نى بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلگەنلەر ئىچىدە تۇرداخۇن ئاكىنىڭ تۆھپىسى ناھايىتى زور . گەرچە ، مۇقاملار تەركىبىدىكى نەغمىلەر سانى بىر - بىرىدىن پەرقلىق ھالدا بارغانسېرى ئازىيىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن كۆپ قىسمى ئاساسەن تولۇق بولۇپ ، ئون ئىككى مۇقامنىڭ شەكلى ، تەركىبى ، مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى ، شۇنداقلا ھەرقايسى بۆلەكلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان نەغمىلەرنىڭ سانى ، كۈي ، پۇراق ، رېتىم - ئودار ئالاھىدىلىكلىرى

جەھەتلەردە بىزنى تولۇق ئۇقۇمغا ئىگە قىلالايدۇ . شۇڭا زامانىمىزدىكى (مەيلى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەر بولسۇن) « مۇقام » تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ « ئون ئىككى مۇقام » نۇسخىسى بويىچە « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى » نىڭ ئاجايىپ سېھرىي كۈچىنى جاھانغا نامايان قىلىپ كەلدى . بۇنى « ئون ئىككى مۇقام » نى بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلگەن» تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ئۆچمەس تۆھپىسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ .

ئون ئىككى مۇقامنى قېزىش ، تەتقىق قىلىش ۋە رەتلەپ ، تولۇقلاپ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈش

تۇرداخۇن ئاكا بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلگەن « ئون ئىككى مۇقام » گەرچە تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئون ئىككى مۇقام توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىغا ئاساس ياراتقان بولسىمۇ ، لېكىن ئون ئىككى مۇقامنى تولۇق ۋە مۇكەممەل شەكلى بويىچە جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈشكە كەملىك قىلاتتى . شۇڭا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە مەدەنىيەت ئىنقلابى جەريانىدا ئۇزۇلۈپ قالغان ئون ئىككى مۇقامنى قېزىش ، رەتلەش ، تولۇقلاش خىزمىتى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، ئاتاقلىق مۇقامشۇناس زىكرى ئەلپەتتا ، شائىر تېيىپجان ئىلىيوپنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1978 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئوپېرا ئۆمىكى تەركىبىدە مۇقام گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى .

مۇقام گۇرۇپپىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىر ئۆمۈر جان ـ دىل بىلەن مۇقامغا ئىشتىياق باغلاپ ، مۇقام تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن مەشھۇر مۇقامشۇناس زىكرى ئەلپەتتانى ھاياجانغا سالدى . ئۇ گۇرۇپپا تەركىبىدىكى تېيىپجان ئىلىيوپ ، ئۆمەر ئاخۇن ، ئابلىزخان مامۇت ، قۇربان ئۆمەر ، ئابدۇكېرەش ئەلى ، ئەبەيدۇللا تۇردى ، ئەيشەم كېرىم قاتارلىقلارغا ئۆز كەچۈرمۇشى ئۈستىدە سۆزلەپ ، روزى تەمبۇرنىڭ ئەينى يىللاردىكى بىر ئۆ-

كۆنۇشنى يەتكۈزدى . ئۇنىڭ ئېيتىشچە ، روزى تەمبۇر ئۇستازى مۇھەممەت موللىدىن (ئاخۇنۇم كارۇشاگىدىن) پەقەت مۇقامنىڭ داستان قىسمىنىلا ئۆگىنىپ ، ئۆزىنى كامالەتكە يەتكەن مۇقامچى دەپ ھېسابلىمۇالغان ، ئازادلىقتىن كېيىن ئۇ مۇقامشۇناس تۇرداخۇن ئاكا بىلەن ئۇچرىشىپ ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا بېرىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ مۇقام دائىرىسىدە ئىگىلىگەنلىرىنىڭ تولىمۇ كەم ئىكەنلىكىدىن ئەپسۇسلانغان . بۇ ھەقتە ئون ئىككى مۇقامنى دەسلەپكى لېنتىغا ئېلىش جەريانىدا تۇرداخۇن ئاكا ، روزى تەمبۇر بىلەن بىللە بولغان ئابدۇۋۇھىلى جارۇللايۇپ مۇنداق بايان قىلىدۇ : «1951 ـ يىلى بىز ئۈرۈمچىگە ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش خىزمىتىگە بارغانىدا ، ئاتاقلىق مۇقام ئۇستىسى تۇداخۇن ئاكا روزى تەمبۇرنىڭ مۇقام مەرغۇللىرىنى تەمبۇر بىلەن ناھايىتىمۇ چىرايلىق چالغانلىقىنى كۆرۈپ : 〈 روزەم ، سىلى خېلى ئوبدان ئۆگىنىپتىكەنلا ، كىمنى ئۇستاز تۇتقان ؟ 〉 دەپ سورايدۇ . روزى تەمبۇر : 〈 ئىلىدا مۇھەممەت موللا دېگەن بىر كىشى ئۆتكەن ، شۇ كىشى بىلەن ئۈچ ـ تۆت يىل بىللە بولۇپ ، ئازتولا ھىر نېمە ئۆگەنگەنتىم ، 〉 دەپ جاۋاب بەرگەن . تۇداخۇن ئاكا بۇ گەپنى ئاڭلاپ : 〈 مۇھەممەت موللا ، دېدىلما ؟ ئۇ كىشى مېنىڭ دادام بىلەن ئۇلىيەت بولۇپ ئۆتكەن . راست ، تۇشقان سازەندە ئىدى ، 〉 دەپ كارۇشاگ ئاخۇنۇمغا يۈقىرى باھا بەرگەن . تۇداخۇن ئاكا روزى تەمبۇرگە يەنە : 〈 سەنئەت دېگەن مانا شۇنداق نەرسە ، ماۋۇ داپ چېلىپ بېرىۋاتقان يىگىت (شۇ چاغدا ، تۇداخۇن ئاكىنىڭ چوڭ ئوغلى ھوشۇر ئاخۇن دادىسىنىڭ يېنىدا داپ چېلىپ بېرەتتى) يېنىمدا يىگىرمە يىل داپ چالدى ، تېخىچە مۇقامنى تولۇق بىلمەيدۇ ، سىلى ئۈچ ـ تۆت يىل ئىچىدە شۇنچە كۆپ نەرسىنى ئۆگىنىپلا ، زېھنىلىرى كۆچلۈك ئوغۇل بالا ئىكەنلا ، 〉 دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن ئىدى » .①

1980 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت

① « ئىلى دەرياسى » ژۇرنىلى 1982 ـ يىللىق 4 ـ سان ، 56 ـ ، 57 ـ بەتلەر .

نازارىتى قارىمىقىدا « مۇقام تەتقىقات ئىشخانىسى » قۇرۇلدى . بۇ ئىشخانا 1986 ـ يىلغىچە ئون ئىككى مۇقامنى يىغىش ، ئۆگىنىش ، رەتلەش ، تولۇقلاش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى . 1989 ـ يىلدىن باشلاپ ، لېنتىغا يېزىش خىزمىتىنى كىرىشتۇرۇپ ئىشلەش ئارقىلىق 1992 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئون ئىككى مۇقامنى تولۇقى بىلەن ئاممىغا ئاڭلىتىش مەقسىتىگە يەتتى .

ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش ، تولۇقلاش جەريانىدا ئەجىر سىڭدۈرگەن كىشىلەر

ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش ، تولۇقلاش خىزمىتىگە مەشھۇر مۇقامشۇناس ۋە كومپوزىتورلاردىن ھۈسەنجان جامى ، ئابدۇكېرەش ئەلى ، ئۈمەر ئاخۇن ، ئەمەتجان ئەخمەدى ، قاۋۇل تۇردى ، مەتروزى تۇرسۇنلار بىر ئۆمۈر دېگۈدەك ئەجىر سىڭدۈردى .

مۇقامشۇناس زىكرى ئەلپەتتانىڭ كېسەل سەۋەبى بىلەن بەختكە قارشى ۋاپات بولۇشى تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولدى . ئۇ ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىكى ھەرقايسى بۆلەكلەرنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى ، ئورنى ۋە ئۆزئارا قانۇنىيەتلىك باغلىنىشلىرىنى پۇختا بىلەتتى . باشقىلار بولسا ، مۇقام بىلەن شۇغۇللىنىش ۋاقتىنىڭ قىسقا ۋە ئەتراپلىق بولمىغانلىقى بىلەن ، بولۇپمۇ تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان « چوڭ نەغمە » تەركىبىدىكى ھەرقايسى بۆلەكلەرنى ئۆز ئالاھىدىلىكى بويىچە بىر ـ بىرىدىن تولۇق پەرقلەندۈرۈپ كېتەلمەيتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن مۇقاملاردىكى بەزى ئاھاڭلار ئۆزئارا ئالمىشىپ ئورۇنلىنىپ قېلىشتىن تاشقىرى ، بەزى بۆلەكلەرنىڭ تەركىبى ۋە شەكلىمۇ بىر ـ بىرىگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيتتى . بۇنىڭدا ھەممىدىن كۆپ باش قاتتۇرغىنى « سەلقە » شەكلى ئىدى . بۇ شەكىل چوڭ نەغمىدىكى باشقا شەكىللەردىن تۇزۇلۇش جەھەتتىكى مۇرەككەپلىكى ۋە ئۆز تەركىبىدىكى ئاھاڭلارنىڭ سان ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقى بىلەن كىشىنى ئاسانلا قايمۇقتۇرۇپ قوياتتى .

مەسىلەن : بۇ « پەنجىگاھ » مۇقامىدا « چوڭ سەلىقە » ، « كىچىك سەلىقە » ، « كىچىك سەلىقە مەرغۇلى » ، « كىچىك سەلىقە ئۆزگىرىشى » دېگەن شەكىل بىلەن كەلگەن بولسا ، « مۇشاۋىرەك » مۇقامىدا « سەلىقە » ، « سەلىقە مەرغۇلى » ، « چوڭ سەلىقە » ، « 1 ـ كىچىك سەلىقە » ، « 1 ـ كىچىك سەلىقە مەرغۇلى » ، « 2 ـ كىچىك سەلىقە » ، « 2 ـ كىچىك سەلىقە مەرغۇلى » دېگەن شەكىلدە ، « ئۆزھال »مۇقامىدا « 1 ـ كىچىك سەلىقە » ، « 1 ـ كىچىك سەلىقە مەرغۇلى » ، « چوڭ سەلىقە » ، « 2 ـ كىچىك سەلىقە » ، « 2 ـ كىچىك سەلىقە مەرغۇلى » ، « 2 ـ كىچىك سەلىقە ئۆزگىرىشى » دېگەن شەكىلدە ، « بايات » مۇقامىدا بولسا ، « كىچىك سەلىقە » ، « كىچىك سەلىقە مەرغۇلى » ، « چوڭ سەلىقە » دېگەن شەكىلدە كەلگەن .

ئەمدى ، يۇقىرىقى تۆت مۇقام تەركىبىدىكى ئاز ـ كۆپلۈكى ئوخشاش بولمىغان « سەلىقە » لەرنى رەت تەرتىبى بويىچە ئۆز ئارا تولۇقلاپ ، تىزىپ چىققىنىمىزدا ، ھەر بىر مۇقامدا بولۇشقا تېگىشلىك « سەلىقە » لەرنىڭ تىزىلىكى مۇنداق بولىدۇ : ① سەلىقە ، ② سەلىقە مەرغۇلى ③ چوڭ سەلىقە ، ④ كىچىك سەلىقە ، ⑤ 1 ـ كىچىك سەلىقە ، ⑥ 1 ـ كىچىك سەلىقە مەرغۇلى ، ⑦ 2 ـ كىچىك سەلىقە ، ⑧ 2 ـ كىچىك سەلىقە مەرغۇلى ، ⑨ 2 ـ كىچىك سەلىقە ئۆزگىرىشى .

تۇتقۇز ئاھاڭدىن تەركىب تېپىشقا تېگىشلىك بولغان ۋە ئارىلىقىدا جۇلا ، سەنەم بۆلەكلىرى قىستۇرۇلغان بۇ « سەلىقە » نىڭ ھەربىر مۇقامدا ئىگىلىگەن سانىنىڭ ۋە رەت تەرتىبىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئوخشىماسلىقى مۇقام تەتقىقاتىغا ئەمدىلا كىرىشكەن كىشىلەرنى ئالۋەتتە خىلىلا قايمۇقتۇرىدۇ . ھىلىمۇ ياخشى ، ئون ئىككى مۇقامنى بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلگەن بىر قىسىم مۇقام پىشقۇالىرىدىن تەلىم ئالغان كىشىلىرىمىزدىن ھايات قالغانلىرىمۇ بار

---

① مۇقاملارنىڭ كۆپىدە چوڭ سەلىقىدىن كىچىك سەلىقىگە ئۆتۈش ئارىلىغىدا جولا ، سەنەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان . بەزى مۇقاملاردا چوڭ سەلىقە كىچىك سەلىقىنىڭ ئالدىدا ، مۇنداق ئەھۋالدىمۇ بەنە ئۇلار ئارىلىقىدا جولا . سەنەم ئېيتىلىدۇ .

ئىكەن ، بۇ كىشى ئۆمەر ئاخۇن بولۇپ ، ئەينى يىللاردا ئون ئىككى مۇقامنى قېزىش جەريانىدا تۇداخۇن ئاكا قاتاردا لېنتىغا بېرىشكە قاتناشقان قاسىم ئەلنەغمە ، راۋابچى روزىلارنىڭ كەينىدە يۈرۈپ ، ئون ئىككى مۇقام قانۇنىيەتلىرىنى خېلىلا پۇختا ئېگىلىگەن ، لېكىن چالا ساۋات بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئۆز ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەي كەلگەن ئىدى . مۇقام گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇشى بىلەنلا ئۆمەر ئاخۇن ئاكا زىكرى ئەلپەتتا ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى ياش تەتقىقاتچىلار دۇچ كەلگەن قىينىچىلىقنى ھەل قىلىشتا ئاجايىپ چوڭ رول ئويناندى . ئۇ تۇداخۇن ئاكا قالدۇرۇپ كەتكەن «ئون ئىككى مۇقام » لېنتىلىرىنى قايتا ـ قايتا ئاڭلاش ۋە بىر ـ بىرىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق چوڭ نەغمە تەركىبىدىكى ئالمىشىپ كەتكەن تەزە ، نۇسخىلارنى ، سەلقىلەرنى كۆپ شەكلى بويىچە جايىغا چۈشۈردى . سەلقىگە ئائىت ئاھاڭلارنى ئايرىپ بەردى ۋە كەم قالغان جايلىرىنى تولۇقلىدى . ئۆمەر ئاخۇن ئاكىنىڭ بوشلۇقنى تولدۇرغان بۇ زور تۆھپىسى ئەلۋەتتە خاتىرىلىنىشكە ئەرزىيدۇ .

ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش جەريانىدا دۇچ كەلگەن ئىككىنچى مەسىلە ، كەم ـ كۈتا ئېيتىلىپ قالغان مۇقاملارنىڭ تەركىبى قىسمىنى تولۇقلاشتىن ئىبارەت بولدى . بۇنىڭدا ئامالنىڭ بارىچە ، مۇقامنىڭ كەم ـ كۈتىلىرىنى قايتا قېزىش ئارقىلىق تولۇقلاش مەقسەت قىلىنىپ ، باشقا مۇقاملاردا بار بولۇپ ، تۇداخۇن ئاكىنىڭ ئېيتقىنىدا يوق بولغان ئاھاڭلار قايتا قاراپ چىقىلدى . نەتىجىدە چوڭ نەغمىدىكى كەم ـ كۈتىلارنى تولۇقلاشتا قاسىم ئەلنەغمىنىڭ لېنتىغا بەرگەنلىرى ، داستان قىسمىنى تولۇقلاشتا روزى تەمبۇرنىڭ ئىلى ئۇسۇلىدا شەكىللەندۈرگەن داستانلىرى مەشرەپ قىسمىنى تولۇقلاشتا مەڭلىك ئاشىق (گوچۇڭدىن) ، شامەمەت (خوتەن قارىقاشتىن) نىڭ ئېيتقانلىرى مۇھىم رول ئويناندى . شۇنداقتىمۇ چوڭ نەغمە قىسمىنى تولۇقلاش كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغانلىقتىن راۋابچى روزى (قەشقەردىن) ، مۇسا ئاخۇن (يەكەندىن) ، تۇداخۇن يەكەن قاتارلىقلاردىن

يىغىپ كېلىنگەن چوڭ نەغمىگە ئائىت ئاھاڭلاردىن تاشقىرى ، نەغمە شەكلىدىكى خەلق ناخشىلىرىدىنمۇ پايدىلىنىلدى . بۇنىڭدا كۆپرەك رول ئويـ نىغان مۇقامشۇناس ـ تەتقىقاتچى ئەمەتجان ئەخمەدى بولۇپ ، ئۇ ، خەلق « ئەلنەغمىلىرى » ئاساسىدا « سىگاھ » قا جۈلا ، سەنەم ، چوڭ سەلىقە ؛ « باـ يات » قا جۈلا ، سەنەم ، چوڭ سەلىقە ، تەكىت ؛ « ئەجەم » گە جۈلا ، سەنەم ، چوڭ سەلىقە ، تەكىت ، 3 ـ داستان مەرغۇلى ؛ « ئىراق » قا جۈلا ، سەنەم ، چوڭ سەلىقە ، پەشرۇ ، تەكىت قاتارلىقلارنى كۈچا ، توقسۇ ، شايار ، خوتەن ، بۈگۈر ئاھاڭلىرىنى ئۆزگەرتىپ ئىشلەش ئارقىلىق مەلۇم دەرىجىدە تولۇقلاش رولىنى ئويناندى ۋە تۆھپە قوشتى . بۇ جەريانداا ھۈسەنجان جامى « ئەجەم » نىڭ مۇقەددىمىسىنى تولۇقلىدى ، « ئۆزھال » نىڭ 5 ـ داستانىنىڭ مەرغۇلىنى ئىشلىدى ، قاۋۇل تۇردى « ئىراق » نىڭ تەزىسىنى نۈسخىغا ئايلاندۇردى . « سىگاھ » نىڭ نۈسخىسىنى كۆپەيتىپ ئىشلىدى ، « بايات » نىڭ نۈسخىسىنى تولۇقلىدى .

مەتروزى تۇرسۇن « ئىراق » مۇقامىدا كەم بولغان 1 ـ سەلىقە ، 2 ـ كىچىك سەلىقە ، كىچىك سەلىقە مەرغۇلى قاتارلىقلارنى ، « سىگاھ » مۇقامىدا كەم بولغان 2 ـ ، 3 ـ داستان مەرغۇلى قاتارلىقلارنى خەلق ئەلنەغمىلىرى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ئىشلەپ تولۇقلىدى .

شۇنداق قىلىپ ، تۇداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن ئون ئىككى مۇقامغا يەنە يەتمىش بەش ئاھاڭ قوشۇلۇپ ، رەتلەپ تولۇقلانغان نۈسخا جەمئىي ئۈچ يۈز يىگىرمە ئاھاڭ بىلەن جامائەتكە تەقدىم قىلىندى .

بۇ خىزمەتتە ـــ ئاھاڭ جەھەتتە ، خەلق ئاھاڭلىرىدىن پايدىلىنىش نۇقتا قىلىنىپ ، كۇي شەكلى بويىچە رەتلەش ، رېتىم ـ ئودار ۋە قۇرۇلما بويىچە قېلىپلاشتۇرۇش ئۆلچەم ، « راك » ، « ئوششاق » مۇقامى قۇرۇلمىلىرى ئۇلگە قىلىندى .

تېكىستى جەھەتتە ، « مۇقام » نىڭ كلاسسىكلىق خۇسۇسىيىتىنى گەۋدىلەندۇرۇش نۇقتىسىدىن كلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئىشلـ

ىمشى مۇقىملاشتۇرۇپ ، ئەسلى تېكستلىرىدىن مۇۋاپىقلىرىنى تاللاش بىلەن كەم ـ كۆتىلىرىنى تولۇقلاشتا نەۋائى ، زەلىلى ، گۈمنام ، مەشرەپ قاتارلىق كلاسسىك شائىرلارنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە دىداكتىك شېئىرلىرى ئاللاپ كىرگۈزۈلدى . بۇنىڭ دەسلەپكى (« راك » ، « چەبىيات » مۇقامىـ ىڭ) شېئىرلىرىنى تېپىپچان ئىلىيوپ ، كېيىنكىلىرىنى ئۆمەر ئىمىن تۇزدى .

ئورۇنلاشتا ئاھاڭ ۋە تېكست ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ھەر بىر مۇقام بەككە ، كوللېكتىپ ، شۇنداقلا ، ئەرلەر ، ئاياللار ئايرىم ـ ئايرىم ئېيتىش شەكلى بويىچە بىرىكتۇرۇلۇپ ، جانلىق ، جۇشقۇن كەيپىيات ئەكس ئەتتۇرۇلدى .

بۇ جەريانداتۇرنىسا سالاھىدىن « ناۋا » مۇقامىنىڭ ، رىسالەت ھاپىز « پەنجىگاھ » مۇقامىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئېيتتى . قالغان ئون مۇقامنىڭ مۇـ قەددىمىسىنى ئوسمان ئەمەت ئېيتتى .

ئەرلەر ، ئاياللار ۋە كوللېكتىپ ئېيتىش شەكلىدە تۇرنىسا سالاھىدىن ، رىسالەت ھاپىز ، غاپپار ئەخمەت ، زەينۇللا بۇرھان ، پوچۇنئاي نۇراخۇن ، تۇرنىسا ئاناۋۇللا قاتارلىقلار ئون ئىككى مۇقامنى تولۇقى بىلەن لېنتىغا ئېلىشتا ياشتىن ـ ئاخىر تولۇق قاتنىشىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ياڭراق ، جۇشقۇن ئاۋازى بىلەن تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ شەرەپلىك خىزمەتتە ئۆچمەس ئىز قالـ دۇردى .

چالغۇدا ـ يۇسۇپجان روزى داپتا ، قاۋۇل تۇردى چاڭدا ، قاسىمجان ئەيدە ، قۇربانجان روزى تەمبۇردە ، دولقۇن سەپەر غىجەكتە ، پەرھات داۋۇت راۋاب ھەم ساتاردا ، پەرھات مۆيدىن باس ئىسكىرىپكىدا ئون ئىككى مۇقامنى تولۇغى بىلەن ئورۇنلاپ جامائەتكە تەقدىم قىلدى ۋە ئۆچمەس ئىز قالدۇرـ دى ...

خۇلاسە كالام ، ئون ئىككى مۇقام ئەنە شۇ ئۇزاق ، مۇرەككەپ ، جاپالىق جەريانلاردىن ئۆتۈپ ، بۈگۈن بىز بىلەن تولۇقلانغان شەكلى بويىچە

مۇۋەپپەقىيەتلىك يۈز كۆرۈشتى . شۇنداقلا ، ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش ، تولۇقلاش ۋە ئۇنى جامائەتكە تەقدىم قىلىشتىن ئىبارەت دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە شەرەپلىك خىزمەت جەريانىنىڭ ئۆزى يەنە نۇرغۇن مۇقام-شۇناسلارنى ، مۇقامچىلارنى تۇغدۇرغان ، يېتىشتۈرگەن جەريان بولدى .

ئىشىنىمەنكى ، زامانىمىزدا ئون ئىككى مۇقامنى قايتا رەتلەش خىزمىتىگە تۆھپە قوشقانلار ۋە ئىسملىرى تىلغا ئېلىنغان ، تىلغا ئېلىنماي قالغان تۆھپىكارلار سۇلتان ئابدۇرىشىتخان زامانىسىدىكى يۇسۇپ قىدىرخان ، ئامانىنسالارغا ئوخشاشلا ، كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىزنىڭ پەخىرلىنىشىگە ، سېغىنىشىغا ، مەدھىيىلىشىگە ئەرزىيدۇ .

خاتىمە

ئون ئىككى مۇقام قېزىش ، رەتلەش ، تولۇقلاشتىن ئىبارەت ئاز كام قىرىق يىللىق جەريانىدىن ئۆتۈپ ، جامائەتچىلىككە تولۇغى بىلەن نامايان بولدى . بۇ ھەقىقەتەن شەرەپلىك ئىش ، ھەقىقەتەن تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇلۇغ ئىش . لېكىن بۇ ئون ئىككى مۇقام ئۇستىدە ئىشلىنىدىغان خىزمەتلەرنىڭ تەلتۆكۈس تۈگىگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ . بىز ئون ئىككى مۇقام توغرىسىدىكى تەتقىقاتنى داۋاملىق چوڭقۇرلاشتۇرۇش بىلەن بىللە ، ئۇ-نىڭدىن پايدىلىنىش جەھەتتە ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىنى تېخىمۇ ئۇرغىتىدىغان ئۇسۇللار ئۈستىدە ئىزدىنىشىمىزگە تولغا كېلىدۇ .

مېنىڭچە ئون ئىككى مۇقامنى مۇكەممەللەشتۈرۈش يولىدىكى تارىخىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزنى كۆرۈش بىلەن بىللە ، يەنە ئىزدىنىدىغان ، تەتقىق قى-لىدىغان جايلىرىمىزنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرۈشىمىز كېرەك . بۇنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئۈچۈن رەتلەنگەن ئون ئىككى مۇقامنىڭ تەركىبىدە شەكىللەنگەن نەغمىلەرنى كۆرۈپ باقايلى :

① راك

چوڭ نەغمە : مۇقەددىمە ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ،

چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلىقە ، كىچىك سەلىقە ، (1) كىچىك سەلىقە ، (2) كىچىك سەلىقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . پەشرۇ ، پەشرۇ مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى . 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى . 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى . 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى . 5 ـ داستان ، 5 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ .

② چەببيات

چوڭ نەغمە : مۇقەددىمە ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا ، جۇلا مەرغۇلى ، سەنەم ، چوڭ سەلىقە ، كىچىك سەلىقە (1) ، كىچىك سەلىقە (2) ، كىچىك سەلىقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى . 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى . 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ .

③ مۇشاۋىرەك

چوڭ نەغمە : تەزە (1) ، تەزە (2) ، تەزە (3) تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . 1 ـ كىچىك سەلىقە ، 1 ـ كىچىك سەلىقە مەرغۇلى ، 2 ـ كىچىك سەلىقە (1) ، 2 ـ كىچىك سەلىقە (2) ، 2 ـ كىچىك سەلىقە (3) ، 2 ـ كىچىك سەلىقە مەرغۇلى . جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلىقە ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى ، 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ ، 5ـ مەشرەپ .

④ چارىگاھ

چوڭ نەغمە : مۇقەددىمە ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، تەكبت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ ، 5 ـ مەشرەپ ، 6 ـ مەشرەپ ، 7 ـ مەشرەپ .

⑤ پەنجىگاھ

چوڭ نەغمە : مۇقەددىمە ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، جۇلا ، جۇلا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە (1) ، كىچىك سەلقە (2) ، كىچىك سەلقە (3) ، كىچىك سەلقە (4) ، كىچىك سەلقە (5) ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، پەشرۇ ، پەشرۇ مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، تەكبت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى ، 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى ، 5 ـ داستان ، 5 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ .

⑥ ئۆزھال

چوڭ نەغمە : مۇقەددىمە ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە (1) ، كىچىك سەلقە (2) ، سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . پەشرۇ ، پەشرۇ مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، تەكبت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى ، 4 ـ داستان ، 4 ـ

داستان مەرغۇلى ، 5 ـ داستان ، 5 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ ، 5 ـ مەشرەپ .

⑦ ئەجەم

چوڭ نەغمە : مۇقەددىمە ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى . چۇشۇرگىسى . جۇلا ، جۇلا مەرغۇلى ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە (1) ، كىچىك سەلقە (2) ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى . 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ .

⑧ ئوششاق

چوڭ نەغمە : مۇقەددىمە ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، ياردىم ساقى ، ياردىم ساقى مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا ، جۇلا مەرغۇلى ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە (1) ، كىچىك سەلقە (2) ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى . چۇشۇرگىسى . پەشرۇ ، پەشرۇ مەرغۇلى ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى ، 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى 5 ـ داستان ، 5 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ ، 5 ـ مەشرەپ .

⑨ بايات

چوڭ نەغمە : مۇقەددىمە ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، جۇلا ، جۇلا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ،

تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى . 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى . 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ .

⑩ ناۋا

چوڭ نەغمە : تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى . 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ .

⑪ سىگاھ

چوڭ نەغمە : مۇقەددىمە ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى ، نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە ، كىچىك سەلقە مەرغۇلى . پەشرۇ ، پەشرۇ مەرغۇلى . تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى ، 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ .

⑫ ئىراق

چوڭ نەغمە : مۇقەددىمە ، تەزە ، تەزە مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا نۇسخا ، نۇسخا مەرغۇلى ، چۇشۇرگىسى . جۇلا ، سەنەم ، چوڭ سەلقە . كىچىك سەلقە (1) ، كىچىك سەلقە (2) ، كىچىك سەلقە (3) ، كىچىك سەلقە

(4) ، كىچىك سەلىقە مەرغۇلى ، چۈشۈرگىسى . پەشرۇ ، پەشرۇ مەرغۇلى ، چۈشۈرگىسى ، تەكىت .

داستان : 1 ـ داستان ، 1 ـ داستان مەرغۇلى ، 2 ـ داستان ، 2 ـ داستان مەرغۇلى ، 3 ـ داستان ، 3 ـ داستان مەرغۇلى . 4 ـ داستان ، 4 ـ داستان مەرغۇلى .

مەشرەپ : 1 ـ مەشرەپ ، 2 ـ مەشرەپ ، 3 ـ مەشرەپ ، 4 ـ مەشرەپ .

ئەمدى ئون ئىككى مۇقامنىڭ تولۇقلانغان بۇ نۇسخىدىكى قۇرۇلما شەكلى ۋە نەغمىلەر سانىنى تۇداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن نۇسخىسىدىكى قۇرۇلما شەكلى ۋە نەغمىلەر سانى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى .

1 . نەغمىلەر قۇرۇلمىسى .

تۇرداخۇن ئاكا نۇسخىسى بىلەن تولۇقلانغان نۇسخىدىكى « چوڭ نەغمە » تەركىبىدىكى ھەرقايسى نەغمىلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە مۇنداق ھالەتلەر كۆزگە چېلىقىدۇ.

① ھەرقايسى مۇقاملاردا « سەنەم » ، « تەكىت » لەرلا يەككە ھالەتتە كەلگەن .

② تەزە ، نۇسخا ، جولا ، پەشرو قاتارلىقلار ئوخشىمىغان ھالدا مەرغۇل ، چۈشۈرگىدىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەكتىن تەركىب تاپقان .

③ سەلىقە ـــ سەلىقە ، چوڭ سەلىقە ، كىچىك سەلىقە ، 1 ـ كىچىك سەلىقە ، 2 ـ كىچىك سەلىقە ، 3 ـ كىچىك سەلىقە ، 4 ـ كىچىك سەلىقە دېگەن ناملاردا كېلىپ ، ھەرقايسىسى ئوخشىمىغان ھالدا مەرغۇل ياكى مەرغۇل ، چۈشۈرگىلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەن .

چوڭ نەغمە تەركىبىنى تولۇقلىغۇچى بۇ ئۈچ خىل شەكىلدىكى نەغمىلەرنىڭ ھەرقايسى مۇقاملاردىكى ئىشلىتىلىشىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندا « سەنەم » « تەكىت » تىن ئىبارەت ئىككىلا نەغمە ھەممىلا مۇقامدا يەككە ھالەتتە مەۋجۇتلۇقى بىلەن كۆزگە تاشلىنىدۇ . لېكىن ، قالغانلىرىنىڭ ھەرقايسى مۇقاملاردىكى ئورنى ئوخشىمىغان ھالدا يەككە ياكى مەرغۇل بىلەن ياكى

مەرغۇل ، چۈشۈرگىلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ ئالغىلى بولىدۇ .

بۇ ئوخشىماسلىقنى تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن نۇسخىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئۇنى كەم ـ كۈتا ئېيتىلىپ قالغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە بولسىمۇ ، لېكىن ، رەتلەش ، تولۇقلاش باشقۇچىدىن ئۆتۈپ ، لېنتىغا بېرىلگەن نۇسخىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ھەرقايسى مۇقاملاردىكى نەغمىلەرنىڭ كۈي شەكلى ، رېتىم ـ ئۇدار ، ئاھاڭ تۈسى بويىچە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈش ۋە ئوخشاش سىستېما بويىچە قېلىپلاشتۇرۇلۇش قانۇنىيىتىگە سەل قارىغانلىقتىن بولغان دەپ ئاتاشقا بولىدۇ .

بۇ تولۇقلاپ ، رەتلىنىشتىن ئۆتكەن ئون ئىككى مۇقامنىڭ كىشىنى قانائەتلەندۈرەلمەيدىغان تەرەپلىرىنىڭ بىرى .

2 . قوشۇلغان خەلق ئاھاڭلىرى جەھەتتە .

بۇ ھەقتە گەپ ئېچىشتىن ئىلگىرى بۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى بابى بولغان « ئون ئىككى مۇقام بىلەن يەرلىك مۇقاملارنىڭ ئورتاقلىقى ۋە ئۆزئارا پەرقى » دېگەن ماۋزۇنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ .

بۇ ماۋزۇدا ئون ئىككى مۇقام بىلەن يەرلىك مۇقاملاردىكى مۇزىكىلىق قۇرۇلما ۋە تېكىست ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقلار ھەرقايسى مۇقاملارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەپلا قالماي ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، مۇقاملارنى تۇرگە ئايرىشتا بىردىنبىر ئۆلچەم ھېسابلىنىدىغانلىقى ئەمەلىي مىساللار بىلەن ئەتراپلىق ئېچىپ بېرىلگەن ئىدى .

يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئون ئىككى مۇقام مۇرەككەپ رېتىم ـ ئۇدار-لىق بولۇپ ، غەزەل شەكلىدىكى مۇرەككەپ ۋەزىنلىك شېئىرلارنى ئاساسىي تېكىست قىلغان . دېمەك ئۇنىڭ تېكىستلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك شائىرلار ياراتقان شېئىرلاردىن ، يەرلىك مۇقاملار بولسا ئومۇمەن ، ئاددى ، يەڭگىل ئېيتىلىدىغان خەلق ناخشىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن يەڭگىل رېتىملىق خەلق بېيتلىرىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن ئىدى .

ئون ئىككى مۇقامنىڭ چوڭ نەغمىسىنى تولۇقلاشتا ئىشلىتىلگەن بىرمۇنچە خەلق ناخشىلىرى رېتىم ـ ئودار جەھەتتىكى ئاددىي ـ ساددىلىقى ، تېكىست ئىشلىتىشتە ئاددىي رېتىملىق خەلق بېيىت ـ قوشاقلىرى بىلەن چەكلەنگەنلىكى تۈپەيلىدىن ، قۇرۇلما ۋە ئاھاڭ تۈسى جەھەتتىن مۇرەككەپ رېتىم ـ ئودارلىق ئون ئىككى مۇقامغا ئەمەس ، بەلكى ئاددى ـ رېتىم ئۇدارلىق يەرلىك نەغمە ياكى ئاھاڭ تىزمىلىرىغا ئايلىنىپ قالغان . بۇ ، كېيىنرەك تولۇقلانغان « سىگاھ » ، « بايات »، « ئىراق » مۇقاملىرىدا گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ . بۇنى تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن نۇسخا بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكلا كۇپايە . تۇرداخۇن ئاكا لېنتىغا بەرگەن نۇسخىدا خەلق بېيىتلىرى ئاساسەن « چوڭ سەلقە » گىلا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ ، بەزى « كىچىك سەلقە » لەردە ئاھاڭ ئۆزگىرىشى زۆرۈرىتى بىلەنلا ، بەزى قىسقا مىسرالىق خەلق بېيىتلىرى ئارىلاشتۇرۇلغان . بۇ خىل‌ھالنى « پەنجىگاھ » نىڭ «سەنەم » ، « ئۆزھال » نىڭ « سەنەم » ، « پەشرۇ » دا ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلەتكەنلىكىنى چېلىقتۇرۇشتىن باشقا ، قالغان نەغمىلەرنىڭ ھېھقايسىدىن ئۇچراتقىلى بولمايدۇ . يېڭى رەتلەنگەن نۇسخىدا بولسا ، ئاددىي رېتىملىق خەلق بېيىتلىرى جۈلا ، سەنەم ، چوڭ سەلقە ، كىچىك سەلقە ، پەشرۇ ، ھەتتا تەكتكە قەدەر كېڭەيتۈپتىلگەن . بۇ ئون ئىككى مۇقامغا خاس بولغان مۇرەككەپ رېتىم ـ ئودارلىق ئاھاڭلارنى تولىمۇ ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىشكە سەۋەبچى بولۇپ ، مۇقامغا خاس پۇراق ، مۇقامغا خاس تۈس ، مۇقامغا خاس تەمكىن ، جەزبىدارلىقنى ئاجىزلاشتۇرۇەتكەن .

بەلكىم بەزىلەر ، مۇقام ئاھاڭلىرىمۇ خەلق ئاھاڭلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنغۇ ، دەپ ، بۇ خىل قاراشقا قوشۇلماسلىقى مۇمكىن . شۇنداقتىمۇ ، ئەسكەرتىپ قويۇشقا تېگىشلىكى شۇكى ، مۇقام ئاھاڭلىرى گەرچە خەلق ئاھاڭلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ مۇقامغا خاس تون بويىچە قايتا ئىجادى راۋاجلاندۇرۇش ، يېڭىلاش ئارقىلىق قېلىپلاشقان مۇقىم شەكىل تۇسىنى ئالغان . بۇنى مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ خەلق ئاھاڭلىرىدىن

هالقىپ كەتكەن مۇكەممەل قۇرۇلمىسى دەللىلەپ بېرەلەيدۇ ، ئەلۋەتتە .

يۇقىرىقى ئىككى خىل يېتىشسىزلىك ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى قەزىش ، رەتلەش ، تولۇقلاشتىن ئىبارەت ئازكەم قىرىق يىللىق جاپالىق ئەمگەك ۋە ئۇ ئېرىشكەن ھۇرمەت ـ ئالقىش ئالدىدا كىچىكىنە « نۇقسان » بولسىمۇ ، ھەر ھالدا ئون ئىككى مۇقامىنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدا ئىزدىنىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان « ئەرزىمەس بوشلۇق » مىكىن دەپ قارايمەن . مۇناسىۋەتلىك خادىملىرىمىزنىڭ كۆپ قاتلاملىققا ئىگە بۇ تارىخىي مىراسىمىزنى ھەرقايسى جەھەتلەردىن تېخىمۇ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ ، ئۇنىڭ ئۇزلۇكسىز تولۇقلىنىشى ، ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللىشىشى ، شۇنداقلا ئۇزلۇكسىز ئىجتىمائىيلىشىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشنى ئۈمىد قىلىمەن .

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇنارجان توختاخۇن
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: رىزۋان تۇردى

مۇقام ھەققىدە مۇلاھىزە

تۇرغان شاۋۇدۇن

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى 348№)
« بوغدا » ئېلېكترونلۇق مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى
شىخو ناھىيىلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر 32 / 1
باسما تاۋىقى: 5.375 قىستۇرما ۋاراقى: 5
1995-يىل 9-ئاي 1-نەشرى
1995-يىل 9-ئاي 1-بېسىلىشى
تىراژى: 1100——1
ISBN7—228—03469—4/I.1228
باھاسى: ئاددىي مۇقاۋىلىقى: 9.70 يۈەن
قاتتىق مۇقاۋىلىقى: 10.80 يۈەن

责任编辑：穆纳尔江·托合塔洪
封面设计：热孜万·吐尔地

论木卡姆（维吾尔文）

吐尔干·夏吾东　著

策划：新疆维吾尔自治区十二木卡姆研究学会

新疆人民出版社出版发行
（乌鲁木齐市解放南路348号　邮政编码：830001）
《博格达》电子排版中心排版
乌苏县印刷厂印刷
850×1168毫米　32开本5·375印张5插页
1995年9月第1版　1995年9月第1次印刷
印数：1———1100

ISBN7—228—03469—4/I.1228　定价：平装9·70元
精装10·80元

ISBN7 — 228 —, 03469 — x
I・1228定价(平装)9.70元(精装)10.80元